

İDİL-URAL

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Volga-Ural Studies
Журнал Волжско-Уральских Исследований

Cilt/Volume: 2 Yıl/Year: 2020 Sayı/Number: 2

ISSN: 2667-8500
E-ISSN: 2687-3680

Halil AÇIKGÖZ Özel Sayısı

İDİL-URAL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ [İUAD]

ISSN: 2667-8500
E-ISSN: 2687-3680

KURUCUSU VE SAHİBİ **FOUNDER AND OWNER**
Prof. Dr. Bülent BAYRAM

YAYIN KURULU **EDITORIAL BOARD**
EDİTÖR • EDITOR
Prof. Dr. Bülent BAYRAM

EDİTÖR YARDIMCISI **DEPUTY EDITOR**
Doç. Dr. Adil AKINCI

DİL EDİTÖRLERİ **LANGAUGE EDITORS**
İNGİLİZCE • ENGLISH: Nihan İÇÖZ • Mehmet Bilal YAMAK
RUSÇA • RUSSIAN: Madina MOLDAŞEVA • Elmira SALAKHATDİNOVA

YAYIN KURULU ÜYELERİ **MEMBERS OF EDITORIAL BOARD**
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Üniversitesi) • Prof. Dr. İbrahim MARAŞ (Ankara Üniversitesi) • Prof. Dr. Fahri TÜRK (Trakya Üniversitesi) • Doç. Dr. Ertuğrul KARAKUŞ (Kırklareli Üniversitesi) • Dr. Ş. H. Çağatay ÇAPRAZ (Kırklareli Üniversitesi)

DİZGİ VE DÜZELTİ **DESIGN AND EMENDATION**
Dr. Cemalettin YAVUZ • M. Utku ÖDEN • Sabri TOPAL

KAPAK TASARIMI **COVER DESIGN**
Eren GÖRGÜLÜ

İLETİŞİM ADRESİ **INFORMATION ADDRESS**
Prof. Dr. Bülent BAYRAM

Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Kayalık Kampüsü, 39000 Kırklareli - TÜRKİYE
E-posta: idiluraleditor@gmail.com
http://dergipark.gov.tr/iuad

BU SAYININ HAKEMLERİ REFEREES OF THIS VOLUME

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU • Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN • Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU • Prof. Dr. Emine YILMAZ • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE • Doç. Dr. Alsou KAMALIEVA • Doç. Dr. Ertuğrul KARAKUŞ • Doç. Dr. Yılmaz YEŞİL • Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM • Dr. Rahman AKALIN • Dr. Mustafa ARSLAN • Dr. Semih BABATÜRK • Dr. Mikail CENGİZ • Dr. Fatih DOĞAN • Dr. Mehmet Yasin KAYA • Dr. Uluhan ÖZALAN • Dr. Ahmet Turan TÜRK • Dr. Senbek ÜTEBEKOV • Dr. Cemalettin YAVUZ

YAYIN TÜRÜ DESCRIPTION OF PUBLICATION

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi, İdil-Ural Bölgesi hakkında sosyal bilimler alanında yapılan bilimsel çalışmaların Türkçe, İngilizce, Rusça ve Türk şive ve lehçelerinde yayımlandığı uluslararası hakemli süreli (altı aylık) dergidir.

İdil Ural Araştırmaları Dergisi’nde yayımlanan makaleler yayıncının yazılı izni olmaksızın tamamen ya da kısmen herhangi bir şekilde çoğaltılamaz. Yazıların fikri sorumluluğu ve imlâ tercihi yazarlarına aittir. Yazılarda başka kaynaklardan alınmış ögelerin kullanımının sorumluluğu yazarlara aittir.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi (The Journal of Volga-Ural Studies) is an internationally refereed and biannual journal in which scientific articles in the field of social sciences about Volga-Ural Region are published in Turkish, English, Russian and Turkic accents and dialects.

The manuscripts published in the journal are not allowed to be published anywhere or be copied partially or wholly without permission of Editorial Board. Every kind of scientific, orthography preference and referencing responsibilities of the manuscripts published in the *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi* pertain to writers.

İNDEKSLER INDEXES

Index Copernicus • Asos İndeks • Academic Resource Index-ResearchBib • Google Scholar • Directory of Research Journal Indexing • Eurasian Scientific Journal Index • MLA International Bibliography

BASKI PRINT

Universal Copy Center Karadeniz Teknik Üniversitesi Kanuni Kampüsü - TRABZON

İÇİNDEKİLER CONTENTS

MAKALELER ARTICLES

ФАРИДА ТАГИРОВА

Халиль Ачыкгöz: Тюрколог И Финноугровед 211-223

Halil Açıkgöz: Türkolog ve Fin-Ugorolog

Halil Açıkgöz: Turcologist and Finno-Ugrist

(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

ÖMER AKSOY

**Tataristan'ın Kukmara Rayonu Mamaşır Köyünde Sabantuy
Bayramı** 225-237

Sabantuy Feast in The Mamashir Village Distict of Kukmara of Tatarstan

Праздник Сабантуй в Селе Мамашир Района Кукмара Республики
Татарстан

(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

OĞUZHAN DURMUŞ

Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk Lügati'nde Çuvaşça Kelimeler 239-268

Chuvash Words in Hüseyin Kâzım Kadri's Türk Lügati

Чувашские Сорва в «Тюркском Люгате» Хусейна Кязыма Кадри

(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

SINAN GÜZEL

Çuvaş Türkçesinde Dilbilgisel Bir Fiil: Per- Ön Fiili 269-283

A Grammatical Verb in Chuvash: Per- Preverb

Грамматикализованный Глагол в Чувашском Языке: Преверб Пер-

(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

АЛЬФИНА СИБГАТУЛЛИНА

**Хильмия Авылы Тарихына һәм Фольклорына
Материаллар** 285-297

Hilmiye Köyü Tarihine ve Folkloruna Dair Materyaller

Materials on the History and Folklore of Hilmiye Village

Материалы к Истории и Фольклору Села Хильмия

(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

HACI MURAT TERZİ

İdil-Ural Bölgesinde Yaşayan Tatar Türklerinin Toplumsal Yapısı ile Kültür ve Aidiyet Sorunsalı

The Social Structure of Tatar Turks Living in Volga-Ural Region and the Problem of Culture and Identity

Социальная Структура и Проблемы Культуры и Идентичности Татар, Проживающих в Волго-Уральском Регионе
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

299-325

İLSİYAR ZAKİROVA

Sibirya Tatarlarının Halk Takvimine Bağlı Törenleri: İlkbahar Dönemi

The Calendarical Folk Rituals of the Siberian Tatars: Spring Period
Весенние Церемонии Сибирских Татар по Народному Календарю
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

327-339

ÇULPAN ZARİPOVA ÇETİN

Tatar Yazar Nurihan Fettah'ın Tarih Konulu Eserleri Üzerine

About the Historical Novels of the Tatar Writer Nurikhan Fattakh
Об Исторических Романах Татарского Писателя Нурихана Фаттаха
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

341-354

ÇEVİRİ TRANSLATION

JOHANNES BENZİNG
(ÇEV. OĞUZHAN DURMUŞ)

Çuvaş Edebiyatı

355-379

YAYIN DEĞERLENDİRMELER BOOK REVIEWS

SEBASTIAN CWIKLIŃSKI

Миркасыйм Госманов, *Хәтер мизгелләре: истәлекләр*

381-384

RAMİLA YARULLİNA YILDIRIM

**Dehşetli Yıllardan Bir Yankı: Zaripova Çetin, Çulpan, Âdemler:
*Araştırma – İnceleme – Metin Alimcan İbrahimov***

385-390

NEKROLOJİ OBITUARY

MURAT ÖZŞAHİN
Gaynislam İbrahimov (1968-2020)

391-397

EDİTÖRDEN

Merhaba saygıdeğer okuyucular!

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi 2020 yılının ikinci sayısıyla ilgililerin karşısına çıkıyor. Dergimizin bu sayısı uçsuz bucaksız merakıyla, farklı alanlarda kaleme aldığı eserleriyle, Türkiye’de araştırmacıların İdil-Ural’da henüz çalışma konusu edinmediği konulara olan ilgisiyle gerisinde eşsiz bir miras bırakan 2019 yılında kaybettiğimiz Halil Açıkgöz hocamıza ithaf edilmiştir. İdil-Ural sahası; Tatar, Başkurt, Mari, Udmurt, Çuvaşları kapsayacak şekilde onun ilgi alanına giriyordu. Bu sahada onun ilgi duyduğu konuların özellikle de Fin-Ugor toplulukları ile ilgili olanların henüz Türkiye’de ciddi bir araştırma konusu olmadığını belirtmek gerekir. Türk Dünyası’na ilgi duyan Türkiye’den ve Türkiye dışından pek çok araştırmacının yolu kendisinin “Verilen aklın geri alınmadığı AGADEMİSİ”nden geçmiştir. Bakış açısıyla, tavsiyeleriyle, kütüphanesiyle bütün ilgililerin ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmıştır bu AGADEMİ. Bu nedenle telif ve tercüme eserleriyle bu saha önemli katkıları olan hocamıza bu sayıyı ithaf ederek bir vefa örneği göstermek istedik. Özellikle sosyal medya ve farklı kanallarla bu sayının kendisine ithaf edileceği ve sadece akademik makalelere yer verileceği ilgililere duyuruldu. Sayıda yer alan tercüme, kitap değerlendirmesi ve Gaynislam İbrahimov’un vefatı üzerine kaleme alınan yazıları bir kenara bırakırsak 8 araştırmacı akademik yazılarıyla katkıda bulundu. Halil Açıkgöz gerisinde birçok alanda olduğu gibi İdil-Ural sahası için de yayımlanamamış birçok eser bıraktı. Temennimiz bu eserlerin en kısa sürede kendisine layık bir şekilde alan araştırmacıları tarafından ilgililerle buluşturulmasıdır.

Bu sayıda yazar olarak yer alanların dışında hakemlikleri, yayınları düzelttileri, sayının tasarımı, teknik konuların takibi alanında katkı sağlayan herkese teşekkürü bir borç biliriz.

Gelecek sayıda buluşmak dileğiyle buluşmak dileğiyle saygılar sunarım.

*Prof. Dr. Bülent BAYRAM
Editör*

ХАЛИЛЬ АЧЫКГӨЗ: ТЮРКОЛОГ И ФИННОУГРОВЕД

Halil Açıkgöz: Türkolog ve Fin-Ugorolog

ФАРИДА ТАГИРОВА*

Öz: Bu makalenin iki amacı var. Birincisi, sıradan bir insan, ilginç bir kişilik ve ünlü bir bilim insanı olan Halil Açıkgöz hakkındaki kişisel fikri ifade etmektir. O, bir insan olarak hayat dolu, hayata bağlı, mizah anlayışı yüksek ve olağanüstü irade sahibidir. Bir bilim adamı olarak ise Halil Açıkgöz, geniş bir bilimsel ilgi alanına sahiptir. Özel merakları, doğruluk konusundaki hassasiyeti, herhangi bir bilimsel probleme bütüncül, sistematik yaklaşımı ile farklılık göstermektedir. İkinci amaç ise onun bilimsel ilgilerine ve hayatının son on yılında ilgilendiği Fin-Ugor sahasındaki araştırmalarına dikkat çekmektir. Dolayısıyla, hem Rusya'da hem de yurtdışında geniş bir bilim insanı çevresi Halil Açıkgöz'ün Fin-Ugor özellikle de Mari ve Udmurt dilleri ile teorik ve pratik anlamda meşgul olduğunu, bu konularda bir dizi makale yayımladığını, uluslararası bilimsel toplantılara bildiri ile katıldığını, Marice-Türkçe sözlük hazırlamakla meşgul olduğunu bilmiyor. Makalede, son yıllarda Rusya'da yayınlanan eserlerinin bir bibliyografyası da verilmektedir. Bu açıdan bakıldığında bu makale oldukça ilgi çekici olabilir. Halil Açıkgöz'den önceki Türk alimlerinin hiçbirinin Mari ve Udmurt dillerini, onların söz varlığını, etimolojisini ve gramer yapısını bir amaç doğrultusunda sistemli bir şekilde incelemeye; bu büyüklükte bir sözlük hazırlama girişiminde bulunmadığı düşünüldüğünde bu çalışmaların başlamasında öncü rol oynadığı ve Türkiye'de buna benzer ilk çalışmaları yaptığını ileri sürmek mümkündür. Böylelikle, sadece bir Türkolog olarak değil, aynı zamanda bir Fin-Ugor araştırmacısı olarak da bilimde önemli bir iz bırakmıştır.

Anahtar Sözcükler: Halil Açıkgöz, Fin-Ugoroloji çalışmaları, Mari dili, Udmurt dili, sözlük

HALİL AÇIKGÖZ: TURCOLOGIST AND FINNO-UGRIST

ABSTRACT: This article has two purposes. The first is to express a personal opinion about Halil Achkgoz as an ordinary person, an interesting personality, and a famous scientist. As a person, he is full of life, devoted to life, high sense of humor and extraordinary will. As a scientist, Halil Achkgoz has a wide range of scientific interests. He differs with his special interests, sensitivity to accuracy, and holistic, systematic approach to any scientific problem. Secondly, we wanted to draw attention

---

* Doç. Dr., Tataristan Bilimler Akademisi Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Leksikografi Bölümü, feride2412@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4081-6456

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 15.11.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 12.12.2020)

Doi:10.47089/iuad.826322

to his scientific interests and research in the Finno-Ugric field, in which he was interested in the last decade of her life. Therefore, a wide circle of scientists both in Russia and abroad don't know that Halil Achikgoz had been dealing with the Finnish-Ugric languages, especially Mari and Udmurt, theoretically and practically, publishing a series of articles on these issues, participating in international scientific meetings with different papers and and that he had been busy with preparing a dictionary from Mari language to Turkish. The article also provides a bibliography of his works published in Russia in recent years. From this perspective, this article can be quite interesting. None of the Turkish scholars before Halil Achikgoz did systematically study the Mari and Udmurt languages, their vocabulary, etymology and grammatical structure for a purpose; Considering that no initiative in preparing a dictionary of this size, he played a leading role in the initiation of these studies and in Turkey it is possible to argue that he fulfilled the first studies of this field in Turkey. Thus, he left an important mark in science not only as a Turcologist, but also as a Finno-Ugric researcher.

Keywords: Halil Achikgoz, Finnish-Ugorology studies, Mari language, Udmurt language, dictionary

Я долго не могла приступить к написанию этой статьи. Чрезвычайно трудно дается она мне и сейчас. Казалось бы, я очень хорошо знала Халиль бей, нет, вернее, долгое время общалась с ним, и должна была бы написать о нем одной из первых. Но это оказалось сложно. Возможно потому, что вот уже почти год, как его нет с нами, а я до сих пор не могу привыкнуть к этому, принять до конца. К тому же ставлю перед собой высокие требования – не хочется написать о нем очередную дежурную, натужную статью, только потому, что все пишут, что так положено. Я хочу написать искренний рассказ о Халиле Ачыкгёзе, во первых, как о человеке и друге, во-вторых – как об ученом. Хотя допускаю, нет, даже уверена, что многие из тех, кто будет писать о нем, тоже напишут именно в таком ключе, как о близком человеке. И это не случайно, просто Халиль бей умел за две минуты расположить к себе любого, независимо от рода занятий, пола и возраста. Я уверена также, что не скажу что-то особенно новое, чего о нем еще не сказали его друзья и ученики. Например, сразу после смерти его друг – ученый, писатель и журналист Ягмур Туналы опубликовал такую проникновенную статью, какую редко кто сможет написать еще (Туналы, 2020). Все же я должна еще раз склонить голову перед его светлой памятью, вспомнив его добрыми светлыми словами.

Мы познакомились очень давно – в 1993 году, во время его деловой поездки в Татарстан. В то время он – известный практически во всем тюркском мире, вхожий во все кабинеты представитель “Фонда исследований тюркского мира” Турана Язгана, а я – неуверенный в себе младший научный сотрудник Института языка, литературы и истории Казанского филиала АН СССР. Не знаю почему, но уже во время этой скоротечной встречи мы прониклись взаимным уважением. С тех пор и до последних его дней длилось наше общение, в основном – переписка,

разными способами и с разной интенсивностью, иногда с перерывами, но непременно самая теплая и дружеская. Встречались довольно часто, обменивались новостями, литературой, подолгу беседовали. Всем известна его начитанность, глубокая эрудированность, поэтому с ним было интересно разговаривать. А еще спорили обо всем и вся: о правописании сложных слов, о точности лингвистической терминологии в турецком и русском языках, о творчестве и личности Виктора Гюго, о проблемах беженцев в Турции, о выращивании цветов (у него был свой сад на балконе!) и еще бог знает о чем...

Исключительная любознательность и трудолюбие, свойственные ему с младых ногтей, удивительная работоспособность позволили ему сформировать системные знания в самых различных областях: письменные памятники, история искусства, средневековая классическая поэзия, современное языкознание и много другого. А еще ему было свойственно желание во все вникнуть и во всем разобраться самому, а не получить готовые сведения из вторых рук. Любое готовое суждение, любое чужое мнение он старался воспринимать исключительно сквозь призму критики, отстраненного объективного анализа. Это его качество больше всех импонировало мне, так как присуще только настоящему ученому, который ничего не берет на веру, для которого нет авторитетов в науке, есть только истина. Это не значит, что ему никто и ничто не нравилось. Отнюдь! Он мог долго и с восхищением говорить о какой-нибудь никому не известной работе не очень известного или совсем безвестного ученого.

Он был очень общительным, легким на подъем. Всем известно, что его дом был открыт всегда и практически для всех. Он был гостеприимным и щедрым, хотя сам всегда жил очень скромно. У него было очень много друзей, причем не только в Турции, но и во всем мире, от Америки до Японии, от Голландии до Средней Азии. Среди его друзей были известные писатели, поэты, философы, ученые... К друзьям он относился с большой теплотой, был очень легок в общении, обладал тонким чувством юмора. При этом у него не было желания кому-то понравиться, кому-то навязаться в друзья, наладить связи в высших кругах, воспользоваться знакомством для своего продвижения. Как раз наоборот, это все остальные стремились познакомиться с ним вживую, так как заочно его и так знали все в Турции и далеко за ее пределами. Многие, особенно молодежь, пользовались (зачастую и злоупотребляли) его знаниями, опытом, даже гостеприимством, при этом не всегда с благодарностью. Он ни на кого не сердился, не ругал. Просто иногда, при упоминании некоторых имен, у него грустнели глаза, и он старался переменить тему разговора.

Я уверена, что о его деятельности в “Фонде исследований тюркского мира”, работе в качестве редактора журнала “Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi», преподавании в Стамбульском университете, его исключительно теплом отношении к Татарстану и сотрудничестве с татарскими учеными

знают и пишут многие. Поэтому, мне не хотелось бы повторяться, а обратить внимание на другие его интересы – исследования, о которых слышали многие, но знали только близкие друзья. В Татарстане его знали многие, но уверена, что и здесь об истинных масштабах его научных интересов мало кто имел представление.

В последние годы, насколько мне известно, начиная с 2009, он довольно плотно и серьезно занимался финно-угорскими языками, в основном – марийским языком. Как всегда, он подошел к делу с присущей ему увлеченностью, энтузиазмом и систематичностью. Начал с изучения разговорного языка и накопления текстов, одновременно стремился собрать как можно больше теоретической литературы. Порой его удручали некоторые обстоятельства, например, нехватка носителей марийского языка, особенно в городской местности, и литературы на марийском языке. Поэтому я считала своим долгом при всяком удобном случае присылать или привозить ему книги. А иногда приходилось подолгу искать по его заказу какую-нибудь редкую книгу или статью, задействуя все свои связи в финно-угорском мире. И ведь в большинстве случаев находила – спасибо друзьям! Несколько раз он ездил в Марий Эл специально для языковой практики.

А вскоре Халиль бей занялся составлением Марийско-турецкого словаря. Эта большая работа поглотила его целиком и полностью. Основой для марийского словника словаря стал “Словарь марийского языка” в 10 томах, подготовленный Марийским научно-исследовательским институтом языка, литературы и истории изданный в Йошкар-Оле в 1990–2005 годах. Хотя на первых порах он ощущал острую нехватку в словарях, так как тогда еще не все источники были размещены в сети Интернет в открытом доступе. Поэтому для сбора материала в дело шли все сколь-нибудь разумные источники, начиная от школьных учебников, разговорников, тематических словарей, заканчивая теоретическими трудами финно-угроведов. Многие работы, интересовавшие его, были напечатаны в 90-е годы или еще раньше, на плохой бумаге, с множеством опечаток, позднее не переиздавались, плохо копировались и сканировались. Он сразу обнаруживал ошибки и недостатки в источниках, которыми пользовался. Поэтому не просто переводил слово в слово, а как истинный лексикограф, искал, сравнивал, противопоставлял с кучей других словарей. Систематизировал, писал критические замечания по лексикографии, пояснения по этимологии, комментарии к словарю. Делая некоторое отступление, стоит пояснить, что он был опытным лексикографом. К тому времени, когда приступил к Марийско-турецкому словарю, он уже имел за спиной опыт составления Татарско-турецкого и Турецко-татарского, Чувашско-турецкого и др. словарей, не считая словарей турецкого языка. И вообще, его научная карьера началась, по его собственным словам, чуть ли не на первом курсе университета, когда он

добровольно помогал составителям Толкового словаря турецкого языка, составляя конкорданс одной книги, для чего он вручную выписывал примеры из книги на специальные карточки. Поэтому он знал труд лексикографа изнутри, сам любил в этой работе точность, аккуратность, системный подход. Он был в числе чуть ли не первых в Турции, кто начал пользоваться компьютером. Среди ученых и всех, кто его знал, ходили легенды о его богатейшей библиотеке, в которой было все, начиная с оригиналов средневековых рукописей, заканчивая современными изданиями на всех языках мира. Но мало кто знает, что у него была электронная библиотека, которую он пополнял практически ежедневно. Вообще, он виртуозно владел компьютером и пользовался сетью Интернет. Многие материалы для исследований по финно-угорским языкам он тоже находил в сети, особенно в последние годы. А иногда находил только названия, по которым нам приходилось искать реальные книги.

При работе над Марийско-турецким словарем он находил интересные лексические единицы и для теоретического анализа. Так в итоге родилось несколько докладов, представленных впоследствии на международных конференциях и опубликованных в сборниках. К сожалению, конкретно могу указать только те, которые сама для него переводила на русский язык или редактировала и которые были изданы в России (Ачыкгёз, 2011; Ачыкгёз, 2013; Ачыкгёз, 2017). Однако должны быть еще публикации в Турции.

Фото 1. Встреча с учеными Удмуртского государственного университета. Рядом с Халилем Ачыкгёзом – заведующий кафедрой удмуртского языка профессор Иван Васильевич Тараканов. Ижевск. 2009 г.

Фото 2. У проректора по научной работе Удмуртского государственного университета с учеными УдГУ и Финно-угорского научно-образовательного центра. Ижевск. 2012 г.

Он был чрезвычайно увлечен всем, что касалось его финно-угорских интересов. Всем, кто спрашивал его о делах, он тут же начинал рассказывать, что изучает марийский язык. Само собой, сразу сыпались вопросы: – А что это за язык? – А кто такие марийцы? А где они живут? – А почему именно марийский? Он с удовольствием начинал объяснять. Любил при этом поговорить по-марийски. Приводил интересные примеры, подобные тому, как жители одной марийской деревни написали письмо султану Османской империи, которое и сейчас хранится в государственном архиве Республики Турция.

Мне так до сих пор и не ясны мотивы, побудившие его заняться именно марийским языком. Возможно, не самую последнюю роль здесь сыграло знакомство с Исанбаевым Николаем Исанбаевичем, занимавшимся марийско-тюркскими языковыми контактами. Позже он много о нем рассказывал. К его работам относился с большим уважением, хотя это не мешало ему находить в них спорные моменты. А скорее всего, ему просто понравилась идея исследования языка, который до него не только не исследовал ни один турецкий ученый, но даже редко кто в Турции слышал о существовании такого языка. Да, это было именно в его духе – броситься с головой в неизведанное!

Вот выдержка из интервью Халиля Ачыкгёза, данного им газете «Казанские Ведомости» 28 апреля 2011 года, в один из его приездов в

Татарстан, которая полностью подтверждает мою правоту о характере и стиле работы Халиль бея:

«Владею не только татарским, но и чувашским, марийским, удмуртским (журналист пропустил здесь слово *интересуюсь*. Ф.Т.). Два года изучаю марийский язык. В планах выпустить марийско-тюркский (марийско-турецкий Ф.Т.) словарь. Если человек подробно изучает историю, литературу и традиции другого народа, то без знания языка не обойтись. Я нахожусь в постоянном поиске: сравниваю языки, нахожу сходства и различия, делаю выводы. А для того, например, чтобы изучить диалекты в татарском языке, езжу по деревням, встречаюсь со старшим поколением, собираю материалы и информацию» (Казанские ведомости, 2011).

Параллельно он углублял знакомство с финно-угорским миром в сторону удмуртского языка и предпринял несколько поездок в Удмуртию, в основном, для участия в научных конференциях. Во время таких поездок, на официальных и неофициальных встречах, организованных в Удмуртском государственном университете, в Удмуртском институте истории, языка и литературы Уральского отделения Российской академии наук, в Финно-угорском научно-образовательном центре гуманитарных технологий УдГУ он познакомился с рядом известных ученых. Особенным в этом плане для него стала конференция «Языковой союз Волго-Камья», посвященная 85-летию доктора филологических наук, профессора Ивана Васильевича Тараканова 2 июля 2013 г. Здесь он довольно близко смог пообщаться не только с самим Иваном Васильевичем Таракановым, с трудами которого к этому времени он уже был знаком, но и с профессором УдГУ Валеем Кельмаковичем Кельмаковым, с профессором Марийского государственного университета Анатолием Николаевичем Куклиным и другими. В кулуарах не только обсуждали доклад Ачыкгёза «О значении слова «элькун» в словосочетании «Удмурт Элькун» / Удмурт Элькун' Sözündeki 'Элькун' Nakkinda (Сведений о публикации статьи найти не удалось), но и строили планы на будущее. Так, мы говорили о том, что для Марийско-турецкого словаря не найти научного редактора лучше Куклина А.Н., с чем Анатолий Николаевич в принципе согласился. К сожалению, болезнь сначала одного из них, потом другого, отдала, а позже смерть их обоих вовсе перечеркнула этот план.

Фото 3. В дни участия во II Международном научно-практическом семинаре «Лингвокультурное пространство: Финно-угорские и тюркские языки в поликультурном обществе» на удмуртском народном празднике Гырон Быдтон с артистами фольклорной группы «Айкай». Село Алнаши, Удмуртия. 2013 г.

Составление словаря велось параллельно с массой других его дел, весьма далеких от проблем финно-угроведения. Это и преподавание в Стамбульском университете, и участие в конференциях различного уровня в России (Ачыкгоз, 2007; Ачыкгёз, 2009; Açıkgöz, 2009; Açıkgöz, 2011; Açıkgöz, 2012), и подготовка нескольких изданий книги о знаменитом писателе и философе, его учителе и друге Джемиле Мериче; работа над объемной статьей о первой турецкой писательнице-романистке Сафие Эрол и подготовка ее книги к печати; лекции об этих личностях; лекции в «Фонде образования, культуры и здоровья имени Дженана» по теории языка и много других, таких же трудоемких, проектов. Только человек с работоспособностью Халиля Ачыкгёза мог все это успевать одновременно. Не случайно известный языковед профессор Гюнай Караагач назвал его ‘çelik iradeli dostum’ – мой друг со стальной волей.

Фото 4. Перед началом конференции «Языковой союз Волго-Камья» Халиль Ачыкгёз поздравляет профессора Ивана Васильевича Тараканова с 85-летием. Ижевск, Удмуртский государственный университет. 2 июля 2013 г.

Фото 5. Среди участников конференции «Языковой союз Волго-Камья». Ижевск, Удмуртский государственный университет. 2 июля 2013 г.

Несмотря на такую загруженность, составление Марийско-турецкого словаря практически было завершено уже несколько лет назад. Об объеме готового словаря я могу только догадываться – я не видела его окончательного сводного варианта. Он приступил к его редактированию и значительно продвинулся. Он был очень требователен и принципиален во всем и ко всему, к своей работе – особенно. Мы не раз обсуждали с ним судьбу этого словаря, как и где его публиковать, в каком виде и так далее. Я знаю, что он планировал широкое предисловие или большую вводную часть, грамматический очерк или что-то подобное. Я думаю, этого материала у него накопилось не меньше, чем на один том. Я советовала быстрее опубликовать работу. Он почему-то медлил, в чем-то сомневался, считал работу незавершенной. К тому же одновременно он приступил к переводу «Словаря татарских и башкирских заимствований» Исанбаева Н.И (Исанбаев, 1989). Он и при составлении своего словаря опирался на эту работу, считая, что без нее никак не обойтись. Позднее он вовсе пришел к твердому выводу, что эти две работы должны быть изданы одновременно, что они дополняют друг друга.

Усиленная работа в этом направлении отразилась даже на нашей переписке. Во-первых, она стала намного регулярнее, чем раньше. Во-вторых, значительную часть в ней стали занимать вопросы, споры, консультации по составлению и редактированию этих словарей. Что-то решалось тут же, по ходу разговора, а что-то требовало более серьезного внимания. В последние несколько лет перед каждой нашей встречей он готовил список статей словаря, где могли быть неточности, с тем, чтобы я просмотрела и высказала свое мнение. Мне он доверял и как лексикографу, и как языковеду. В последний раз мы виделись с ним за месяц до его кончины. Мы и в этот раз проработали такой список. Вскоре он прислал мне еще один, страниц на двадцать. К сожалению, я успела сделать этот список только наполовину, и его просьба так и осталась невыполненной. Впрочем, меня беспокоит не это. Мне очень жаль, что он не успел издать две свои работы, которым отдал несколько лет жизни и над которыми он работал с таким желанием и с таким удовольствием. Жаль, что не порадовался при жизни плодам своего труда. Известно, что дети Халиля Ачыкгёза с большим уважением и пониманием относились к его работе. Все его исследования, завершенные и незавершенные, все материалы, словом весь его архив сохранен ими. Надеемся, в будущем они смогут окончательно реализовать его план, опубликовав две последние работы своего отца, которые вносят серьезный вклад в исследование тюркско-финно-угорских языковых контактов с одной стороны и в лексикографию – с другой. Учитывая тот факт, что никто из турецких ученых до Халиля Ачыкгёза не занимался целенаправленно изучением марийского и удмуртского языков, их лексики, этимологии и грамматического строя, не предпринимал попыток составления словаря такого масштаба, можно

смело утверждать, что он сыграл роль первопроходца и положил начало подобным исследованиям в Турции.

Библиография:

Ачыкгёз, Халил. Проблемы терминологии сложных глаголов в турецком языке. *XXV Международная конференция источниковедение и историография стран Азии и Африки «Востоковедение и африканистика в диалоге цивилизаций» 22–24 апреля 2009. Тезисы докладов.* Санкт-Петербург, 2009, С. 378-379

Ачыкгёз, Халиль. Народные поверья, связанные с поиском пропавшего домашнего животного / ‘*Kaybolan Hayvanları Bulmak İçin Halk Ritüeli*’. *Языки, литература и культура народов полиэтнического Урало-Поволжья (современное состояние и перспективы развития): материалы VIII Международного симпозиума «Языковые контакты Поволжья» (18-20 августа 2011 г.)*. Йошкар-Ола: ФГБОУ ВПО «Марийский гос. ун-т», 2011. – С. 302-311

Ачыкгёз, Халиль. Соотношение корней *погын* в марийском и *bokun* в древнетюркском / *Mağice “погын”, Türkçe “bokun” ilişkisi. Языковые контакты народов Поволжья X: Актуальные проблемы нормативной и исторической фонетики, грамматики, лексикологии и стилистики. Сборник статей.* – Ижевск: Издательский центр «Удмуртский университет», 2017. – С. 388-397

Ачыкгоз, Халил. Выражение «(A)R¹K¹UY¹» в памятнике Билге Тоньюкук. *50-я Ежегодная Международная научная алтаистическая конференция «Казань и Алтайская цивилизация». Казань, 01-06 июля 2007 г. Сборник трудов конференции.* Казань: Алма-Лит, 2007 – 4-5 с.

Исанбаев Н.И. Словарь татарских и башкирских заимствований. – Йошкар-Ола: Марийское кн. изд-во, 1989, – 173 с.

Словарь марийского языка в 10 т. МарНИИЯЛИ. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство, 1990-2005, – 4373 с.

Açıkgöz, Halil. İdil-Ural Havzasında Alp Batır Tipi Düşünümü. *Актуальные проблемы фольклористики: материалы международной научно-практической конференции (Казань, 29 июня 2009 г.) / ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ.* Казань: Алма-Лит, 2009, – С. 35-39

Açıkgöz, Halil. *Tukay Şiirinde Türkiye / Турция в стихотворениях Тукая. Габдулла Тукай мирасы һәм милли-мәдәни багланышлар: Габдулла Тукайның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары (25 апрель 2011 ел).* Казан, ИЯЛИ, 2011. – Б. 58-63

Açıkgöz, Halil. *Türk Kitap Sanatlarından Ebru / Технология эбру в турецком книжном искусстве. Тюркоязычная книга: наследие веков: материалы Международной научно-практической конференции.* Казань: ИЯЛИ, 2012, – С. 130-138

Tunalı, Yağmur. (21.09.2020). Açıkgöz ‘Halil Ağa’. *Tarihistan.* (<https://www.tarihistan.org/yazarlar/a-yagmur-tunali/acikgoz-halil-aga>)

<https://kazved.ru/news/culture/27-04-2011/v-turtsii-tukaya-znaet-kazhdy-shkolnik-4755341>

Аннотация: Данная статья ставит перед собой две цели. Первая состоит в том, чтобы высказать свое личное мнение о Халиле Ачыкгёзе как об обычном человеке, как об интересной личности и как об

известном ученом. Как человек он был очень жизнерадостным, неунывающим, с чувством юмора, имел необыкновенную силу воли. Он был гостеприимным и щедрым, хотя сам всегда жил очень скромно. У него было очень много друзей, причем не только в Турции, но и во всем мире, от Америки до Японии, от Голландии до Средней Азии.

Как ученый Халиль Ачыкгёз имел широкий круг научных интересов и системные знания в самых различных областях: письменные памятники, история искусства, средневековая классическая поэзия, современное языкознание и т.д. В работе он отличался особой дотошностью, стремлением к точности, комплексным, системным подходом к любой научной проблеме. Самыми главными его чертами, и как человека и как ученого, были исключительная любознательность и трудолюбие.

Вторая причина и цель, ради которой мы писали эту статью, заключается в том, что мы хотели обратить внимание на научные интересы и исследования Халиля Ачыкгёза, которыми он занимался в последнее десятилетие своей жизни. В Турции Халиль Ачыкгёз известен как ученый-литературовед и языковед, преподаватель Стамбульского университета, как автор книг об известных писателях и ученых. В Татарстане его знали как тюрколога, он часто приезжал сюда, был знаком со многими учеными, но уверена, что и здесь об истинных масштабах его научных интересов мало кто имел представление. В Марий Эл и Удмуртии его особо узнать не успели, за исключением узкого круга ученых. Таким образом, в итоге получается ситуация, когда полного представления о его деятельности нет нигде. Данная статья будет полезна тем, что проливает свет на его деятельность в сфере финно-угроведения, которая до сих пор остается в тени. Так, широкому кругу ученых, как в России, так и за ее пределами, до сих пор не известно, что Халиль Ачыкгёз занимался теоретическим и практическим изучением финно-угорских языков, в основном – марийского и удмуртского; что он публиковал статьи и участвовал в ряде международных конференций с докладами по данной тематике; что занимался составлением Марийско-турецкого словаря и переводом «Словаря татарских и башкирских заимствований» Н.И. Исанбаева. Данная статья может представлять интерес и с той точки зрения, что мы предприняли попытку составления библиографии его работ, опубликованных в России в последние годы. К сожалению, всей полноты сведений добиться не удалось по ряду причин. Например, некоторые работы напечатаны на турецком, другие – в переводе на русский язык. В переводах в написании его имени и фамилии есть

разные варианты, что затрудняет поиск. В библиографии к этой статье написание его имени и фамилии мы оставили в том виде, как они вошли в книги. Кроме того, ряд статей не удалось найти, так как мы не знаем, где и в каком году они были опубликованы и изданы ли вообще.

В целом, значение деятельности Халиля Ачыкгёза в этом направлении трудно переоценить. Отметим хотя бы то, что никто из турецких ученых до Халиля Ачыкгёза не занимался целенаправленно изучением марийского и удмуртского языков, их лексики, этимологии и грамматического строя, не предпринимал попыток составления словаря такого масштаба. Учитывая этот факт, можно смело утверждать, что он сыграл роль первопроходца и положил начало подобным исследованиям в Турции. Таким образом, он оставил заметный след в науке не только как тюрколог, но и как финно-угровед.

Ключевые слова: Халиль Ачыкгёз, финно-угроведение, марийский язык, удмуртский язык, словарь.

TATARİSTAN'IN KUKMARA RAYONU MAMAŞİR KÖYÜNDE SABANTUY BAYRAMI

ÖMER AKSOY*

Öz: Kazan Tatarları, İdil-Ural bölgesi olarak adlandırdığımız coğrafyada teşekkül eden kadim Türk medeniyetinin günümüzdeki en mühim temsilcilerindendir. İslam'ı ilk kez kabul eden Türk boyu olma özelliğine sahip olup İslam kültür dairesine girmesi ile birlikte Türk-İslam medeniyetinin en önemli temsilcileri ve taşıyıcıları arasında yer almıştır. Uzun yıllar bağımsız yaşayan Tatar Türkleri, Rus işgali ile birlikte siyasi bağımsızlığını kaybetmiş olsa da kültürlerini yaşamaya ve gelecek nesillere aktarmaya devam etmektedirler. Bu kadim kültürün en bilinen geleneksel bayramlarından biri de Sabantuy Bayramı'dır. Genel itibariyle Mayıs ayı sonu Haziran ayı başında Tataristan'ın Müslüman Tatarlar ile meskûn bölgelerinde her yıl coşku ile kutlanan bu bayram, özellikle Rusya bünyesinde, devlet yönetiminin zorla kültürleme politikaları karşısında geleneksel kültürlerini ve millî kimliklerini koruma mücadelesi veren Tatar Türkleri için millî bir sembol hüviyetinde olmuştur. Bu çalışmada öncelikle Sabantuy Bayramı'nın genel hususiyetleri, eski Türk inanç sistemleri ile olan bağları, bayramın Tatar Türkleri için taşıdığı önem ve bayramın kültürel kimlik bağlamında nasıl bir sembol değeri taşıdığı ile alakalı bilgiler vereceğiz. Sonrasında ise Tataristan'da bulunduğumuz dönemde yapmış olduğumuz derleme çalışmaları kapsamında ziyaret ettiğimiz Kukmara rayonuna bağlı Mamaşir köyünde kutlanan Sabantuy Bayramı'nın Tatarlar tarafından ne şekilde kutlandığı ile alakalı gözlemlerimizi ve bu gözlemler neticesinde yapmış olduğumuz değerlendirmelerimizi aktaracağız.

Anahtar Sözcükler: *Sabantuy, Kazan Tatarları, Tataristan, kültürel kimlik, Mamaşir köyü.*

SABANTUY FEAST IN THE MAMASHIR VILLAGE DISTRICT OF KUKMARA OF TATARSTAN

ABSTRACT: Kazan Tatars are the most important representatives of the ancient Turkish civilization in the Idyll--Ural region. They are the Turkish tribe that adopted Islam for the first time. With their acceptance of Islam, they became the most important representatives and carriers of the Turkish-Islamic civilization. Tatar Turks, who lived independently for many years, lost their political independence with the Russian occupation. Despite this, they continue to live their culture and transfer them to future generations. One of the most well known traditional holidays of this ancient culture is Sabantuy. It is celebrated with enthusiasm every year in the regions where Tatars live, usually in late May and early June, and is a national symbol especially for Tatar Turks

* Doç.Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, aksoy2302@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9837-7567

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 21.09.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 26.11.2020)

Doi: 10.47089/iuad.797850

who struggle to protect their traditional culture and national identity in the face of forced cultural policies of the Russian administration. In this study, we will describe how Sabantuy was celebrated in the village of Mamashir, which we visited within the scope of the compilation studies during our time in Tatarstan. Beforehand, we will give information about the Sabantuy Festival, general characteristics, relations with the old Turkish belief systems, the importance of this feast for Tatars and what symbol it is in the context of cultural identity.

Key Words: *Sabantuy, Kazan Tatars, Tatarstan, Mamashir village, cultural identity.*

Giriş: Sabantuy Bayramı ve Tatar Kültüründeki Yeri

Sabantuy, Tatar Türklerinin en önemli geleneksel bayramlarından biridir. Kökenleri Kazan Tatarlarının İslam'ı benimsemesinden önceki dönemlere dayanan Sabantuy Bayramı, adından da anlaşılacağı üzere tarım kültürü ile ilişkilidir. Bayramın arkaik köklerini Tatarların ataları olan İdil Bulgarlarının 8 ve 9. yüzyıllarda yerleşik düzeni benimsemeye başlamaları ile ilişkilendirmek mümkündür. Sabantuy Bayramı, ekici kültürle ilişkili olarak bilhassa kırsal bölgelerde Tatar halkının toplanıp, yazın gelişini müzik ve oyunlar eşliğinde eğlenceler tertip ederek kutladığı bir bayramdır. Bayramın kutlandığı belirli bir gün olmamakla birlikte karların erimesi, doğanın uyanması ve hasat dönemi ile olan ilişkisinden kaynaklı olarak haziran ayında, yörenin ileri gelenlerinin uygun gördüğü bir tarihte kutlanmaktadır. Bu bayram vesilesiyle düzenlenen eğlenceler birkaç gün devam edebilmektedir. Günümüzde ise bu bayramın kutlanması kırsal bölgelerin sınırlarını aşmış ve Sabantuy şehir merkezlerinde de kutlanan resmî bir bayram hüviyeti kazanmıştır.

Sabantuy'un ekici kültür ile olan münasebetlerini göstermesi noktasında güzel bir örnek ise eski dönemlerde Sabantuy öncesinde çocuklara *botka* yani *yulaf lapası* ikram edilmesidir. Yine Tataristan'ın bazı bölgelerinde Sabantuy Bayramı *Karga Botkası* olarak adlandırılmaktadır. İlkbaharda karlar yerden kalkıp toprak görüldüğünde, köyün ihtiyarlarının belirlediği gün çocuklar maniler eşliğinde ev ev dolaşp bulgur, süt, yağ ve yumurta toplar, toplanan yiyeceklerden büyük bir kazan içerisinde botka pişirirlermiş. Bu botkanın tadına bakmak için köyün bütün çocukları ve kadınları toplanmış. Herkes tabak-kaşık getirir ve ikram sonrası çeşitli oyunlar oynarlar. Botkayı kaşıklara alıp kargalar gibi zıplayarak, açılmış yerlere de saç olarak kötü ruhları defetmek adına serperler imiş. Tarım toplumuna özgü bir çeşit kansız kurban örneği olan saçların bu törenlerde uygulanmış olması, Sabantuy ile ekici kültür arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermektedir (Zaripova Çetin 2017: 871).

Sabantuy Bayramı, bayram öncesi ve bayram esnasında yapılan şenlikler ve yarışmalar olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. İlk kısım bayram öncesinde yapılan hazırlıkları içermektedir. İkinci kısım ise bayram günü yapılan etkinliklerden müteşekkildir. Bayram hazırlıkları kapsamında yöre kadınları evlerini ve avlularını temizlerler. Bayram için yemekler hazırlar ve uzak bölgelerden gelecek olan misafirleri için hazırlıklar yaparlar (Zaripova Çetin

2017: 872). Kadınların yaptıkları yemeklerin bolluğu, hasadın bol olma temennisi ile doğru orantılıdır. Geleneksel toplumların doğa karşısındaki beklentilerinin karşılığının kendi cömertlikleri nispetinde olduğu düşüncesi, Tatar Sabantuy'unda yapılan hazırlıklar ile kutlamalar esnasında verilecek hediyeler ve misafirlerin ağırlanması gibi durumlarda kendini göstermektedir. Yine bu hazırlık sürecinde, kutlamalar esnasında yapılan yarışmaları kazananlara takdim edilecek hediyeler temin edilmektedir. Bu hediyeler Sabantuy meydanının başköşesinde sergilenmekte ve yarışmaları kazananlara peyderpey takdim edilmektedir.

Törenlerin yapıldığı alana *meydan* adı verilmektedir. Köyün yakınında olan bu alanlar düzlük ve çayırdır. Tahta ve kütüklerle daire şeklinde insanların oturacakları biçimde çevrilen meydanın etrafını izleyiciler çevreler, ortada ise müsabakalar yapılmaktadır. Meydanın bir köşesinde kazananlara verilecek hediyelerin istiflendiği alan vardır. Bu alan ayrıca imamın açılış duasını yaptığı, konuşmacıların konuşmalarını, sunucuların ise yarışmaları ve yarışmacıları takdim ettiği yerdir.

Sabantuy kutlamalarının yapıldığı alan ile alakalı kayıtlara geçen arkaik uygulamalardan biri Sabantuy'a hazırlık aşamalarından birisi olarak meydanın etrafının saban ile daire şeklinde çizilmesi suretiyle kötü ruhlara ve çeşitli olumsuz durumlara karşı koruma altına alınmasıdır. Kayum Nasırî, *Kazan Tatarlarının İnanışları hem Yolaları (Kazan Tatarları'nın İnanışları ve Gelenekleri)* adlı eserinde saban ile daire çizme geleneğinin eskiden insanlara ve hayvanlara zarar veren hastalıklar sırasında da uygulandığını ifade eder (Nasırî 1880: Zaripova Çetin 2017: 871). Ayrıca "Tılsımlı Daire" (Tılsımlı Tügerak) adı verilen Tatar inanışına göre yolda kalındığında veyahut dağ, çöl-bozkır, orman gibi ıssız ve tehlikeli yerlerde geç vakte kadar kalındığı durumlarda düz bir yer seçilir. İçerisinde bulunulan alanın çevresi, ucu ince bir ağaç parçası veya bıçak ile daire içerisine alınacak biçimde çizilir, bilinen dualar okunur ve uyunur. Bu şekilde yapıldığı takdirde hiç kimse dokunmaya cesaret edemez ve insan, kendi evindeymiş gibi rahat bir şekilde uyur. Hatta daha da güvenli olması için dairenin içine bıçak veya hançer saplanır ya da başka bir metal eşya konabilir. Zira inanışa göre kötü ruhların metalden korktukları düşünülmektedir (Tatar Mifları (I. Kitap) 1996: 356)¹.

Buna benzer uygulamalar Türk boyları arasında oldukça yaygındır. Tatarlar gibi İdil-Ural bölgesinin kadim topluluklarından olan Çuvaşların *Timer Karta (Demir Avlu)* adını verdikleri ritüelde benzer bir uygulama ile karşılaşmaktayız. Buna göre daire içerisine alınan bir nesne veyahut bölge, kötü ruhlara ve çeşitli

---

¹ Birçok farklı kültürde var olan bu uygulamanın en eski varyantı Gilgamiş destanında karşımıza çıkmaktadır. Destanda arkadaşı Enkidu ile sedir ormanının koruyucusu Humbaba'yı öldürmek için yolculuğa çıkan Gilgamiş, bu yolculuk esnasında 6 kez uykuya dalmıştır. Gilgamiş, uyumadan evvel Enkidu tarafından bir yere yatırılmakta, yattığı alanın çevresine büyü bir çember çizilmekte ve Gilgamiş'in üzerine dualar okunup üflenmektedir. Bu sayede Enkidu Gilgamiş'i çeşitli kötülükler ve olumsuz durumlar karşısında koruma altına almaktadır (Gilgamiş Destanı 2016: 37-40).

olumsuz durumlara karşı koruma altına alınmaktadır. *Kız sabanı* adı verilen Çuvaş ritüelinde de bu uygulamanın başka bir örneğini görmekteyiz. Köy hayvanlarının salgın hastalık neticesinde ölmeye başlaması üzerine köylüler, *Timer Karta* ritüelinin bir parçası kabilinde *kız sabanı* yapar; köyün etrafını dolaşması için kırk bir kız, köyden bulgur ve yumurta toplayıp tarla kapısının önüne götürerek lapa ve yumurta pişirmesi için de bir ihtiyar seçerler. Kızlar, lapa yapılan yerden başlayarak köyün etrafını sabanla çizerler. Sabanın köyün etrafında sürülmesi neticesinde sabanın toprağa bıraktığı çizgi ölüm, hastalıklar ve zararlı güçlere karşı simgesel bir duvar oluşturur (Yavuz 2019: 196-197). Bu uygulama, Eliade'nin tabiriyle mekânı "merkez simgeciligi" ile kutsallıkla bağlantılı olarak merkezî bir yapı içinde algılama biçiminin bir yansımasından başka bir şey değildir. Gökle doğrudan iletişimin olabirliği inancına bağlı olarak mikro kozmos düzeyinde bu iletişim çizilen daire ile temsil edilir (Eliade 2017: 331; Eliade 2017: 25-30). Bu, aynı zamanda Tanrısal eylemin yenilenmesidir. Geleneksel toplumun, duygusal büyü bağlamında istenilen etkiyi temsil veya taklit ederek onu gerçekten meydana getireceğini varsaymasıdır (ateş yakarak güneş çıkarma, ürünün büyümesini taklit ederek hasat almayı umma vb.) (Frazer 2004: 276). Tanrısal eylemin temsili ve taklidi ile insanlar, kendilerini kötü ruhlardan, hasatlarını ve ürünlerini ise olumsuz biçimde etkileyecek kötülüklerden koruma gayesi ile Sabantuy alanını saban ile daire şeklinde çizmektedir. Sabantuy Bayramı'nın hemen ardından Tatarların ekinlerini ekmeleri, sabandan dönenleri kırk kapısı yanında beklemeleri ve üzerlerine bol su dökmeleri (Zaripova Çetin 2017: 876) de yine bir çeşit duygusal büyü örneği olup yağmurların yağması, kuraklık olmaması ve ürünlerinin olumsuz anlamda etkilenmemesi için yapılan bir çeşit korunma yöntemidir.

Sabantuy kutlamaları öncesinde birçok farklı ritüel yapılmakta, kutlamalar çerçevesinde ise gün boyunca çeşitli yarışmalar düzenlenmektedir. Bunlar içerisinde at yarışı, güreş, güzel şarkı söyleme, halat çekme, direğe tırmanma, ağırlık kaldırma vb. yer almaktadır. Yarışlar sonucunda bayramdan önce toplanan hediyeler kazananlara verilmektedir. Tataristan'ın farklı bölgelerinde düzenlenen Sabantuy şölenleri genel itibarıyla tüm Tatar boyları tarafından büyük benzerlikler ihtiva edecek biçimde kutlansa da Sabantuy kutlamalarının her bölgeye özgü hususiyetleri bulunmaktadır. Bu farklılıklar Tatar araştırmacılar tarafından birkaç varyant olarak sınıflandırılmıştır. Ünlü Tatar etnograf R. Urazmanova'nın yaptığı tasnife göre en karmaşık olan birinci varyant; Mamaşir, Kukmara, Saba, Arça ile Tataristan'ın doğu ve güneydoğu ilçelerinde kutlanan ve kutlamaların bir gün ile sınırlı kalmayıp birkaç gün devam ettiği Sabantuy bayramlarıdır. Bu Sabantuy kutlamalarının tarihi, karların erimesi ile köyün aksakalları yani ileri gelenleri tarafından belirlenmektedir. O günde çocuklar, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi köydeki tüm evleri dolaşarak kepek (tahıl kepeği), süt, yağ ve yumurta toplarlar. Tecrübeli bir kadın, su kenarında veya kendi evinde bu toplanmış erzaktan karga botkası hazırlayıp çocuklara ikram eder. Ertesi gün sabah erkenden çocuklar tekrar evleri dolaşarak boyalı yumurta toplarlar. Aynı gün öğleden sonra ata binmiş delikanlılar yumurta toplamaya, Tatarların tabiri ile

“sören sugarga” çıkarlar. Bazen buna yaşı ilerlemiş olanlar da katılabilir. ‘Sören könnere’ (hediye toplama) günleri yaklaştığında gençler köyde hediyelik eşya toplamaya başlarlar. Köylü hanımlar önceden hazırladıkları yün çorap, yumurta, mendil ve çeşitli eşyaları verirler. Ertesi gün farklı müsabakaların yapılması için Sabantuy meydanına toplanılır. Müsabakalar at yarışları ile başlar. Sonra güreş, koşu veya farklı geleneksel ve yöresel oyunlarla kutlamalar devam eder. Köy ahalisinden toplanan hediyeler müsabakaları kazananlara verilir. Aynı günün akşamında gençler için eğlence tertiplenir. Eğlencede şarkılar, türküler söylenir; farklı oyunlar oynanır. R. Urazmanova'nın tasvirine göre Sabantuy'un en karmaşık varyantına ait olan kutlamaları şu şekilde sıralayabiliriz: 1) Çocuklar tarafından toplanan erzaktan onlar için lapa yapılması (Zere Botkası), 2) Çocukların boyalı yumurta toplamaları, 3) Ata binmiş delikanlıların yumurta toplamaları ve su kenarında veya ormanda yemeleri, 4) Farklı ve özgün elbiseler giyen erkekler tarafından yumurta toplanması, 5) Sabantuy için hediyeler toplanması, 6) Meydandaki müsabakalar, 7) Gençlerin akşam eğlenceleri (Urmançe 2009: 301).

Sabantuy'ın Baltaç ve Arça ilçelerinde gerçekleştirilen ikinci varyantı daha sadedir. Başlıca kutlamalar şu aşamalardan oluşmaktadır: 1) Sabantuy bayramından yaklaşık 10 gün önce düzenlenen, gençlerin “Atın bacaklarını ısıtma” adını verdikleri at yarışı, 2) Çocukların boyalı yumurta toplamaları, 3) Sabantuy müsabakalarında birinciliği alanlar için hediye toplanması, 4) Sabantuy meydanında Sabantuy Bayramı günü yapılan kutlamalar, 5) Gençlerin akşam eğlenceleri. Tataristan'ın Yeşel ve Biyektav ilçelerinde karlaştığımız başka bir varyantta ise köyün yaşlı erkekleri yanlarına tavuk yumurtaları alarak mezarlığa giderler. Orada namaz kılıp dua ederler. Toplanan yumurtalar imama verilir. Köylü kadınlar aynı gün komşu kadınları davet ederek ikramlarda bulunurlar. Bu törenler de şu şekilde sıralanır: 1) Yaşlı erkeklerin mezarlığa gitmeleri, 2) İki-üç erkek tarafından Sabantuy hediyeleri toplanması, 3) Sabantuy'a gelen çocuklara boyalı yumurta dağıtılması, 4) Meydan eğlenceleri, 5) Gençlerin yemek yemeleri, 6) Gençlerin akşam eğlenceleri (Urmançe 2009: 302). Bu farklılıklardan başka, işlevleri aynı kalmakla ve aynı hisleri uyandırmanın yanı sıra her Sabantuy'un kendine özgü yönleri bulunmakta, farklı müsabakalar ve eğlenceler her bölgede farklılıklar gösterebilmektedir.

Mamaşir Köyünde Sabantuy Bayramı

Mamaşir köyü Kukmara ilçesine bağlı olup Kirov eyaleti sınırında, Burets Nehri kıyısında yer almaktadır. Kazan'a yaklaşık 160 km uzaklıktadır. Bizim Mamaşir'e ulaşımımız 2 saatlik bir tren yolculuğunun ardından 15-20 dakikalık araba yolculuğu neticesinde gerçekleşmiştir.

Görsel 1: Mamaşir köyünden bir görünüm.

Bizim bölgede bulunduğumuz dönemde Sabantuy Bayramı haziranın ilk pazar günü düzenlendi. Biz ise cumartesi gününden köye ulaştık. Küçük bir köy olmasına rağmen çok büyük bir kütüphaneye sahip olan Mamaşir'deki ilk günümüzü köyü gezerek ve köy kütüphanesini inceleyerek geçirdik.

Görsel 2: Mamaşir köyü kütüphanesi

Pazar günü sabah erkenden Sabantuy Bayramı'nın yapılacağı meydana geçtik. Meydan, köyün dışında, Burets Nehri ile köy arasında konumlu düz bir çayırlıktı. Yukarıda ifade edildiği üzere meydan, izleyicilerin oturacağı tahta kalaslarla daire şeklinde çevrilmiş olup ortada ise çeşitli müsabakaların yapılması için bölmeler yapılmaktaydı. Meydanın bir köşesinde sunumların, konuşmaların yapıldığı, yarışmacılara verilecek hediyelerin bulunduğu ve görevlilerin beklediği yer bulunmaktaydı. Bu bölmedeki görevlilerin kollarında, törende görevli olduklarını belirten kırmızı bir kurdele takılıydı.

Görsel 3: Bayramın yapılacağı meydan (üstte), sunumların yapıldığı, hediyelerin bekletildiği ve görevlilerin beklediği bölüm-Kur'an okuyan ve açılışı yapan imam (altta).

Öğlene doğru köyden, çevre köylerden ve bizim gibi uzak şehirlerden gelenler meydana toplanmaya başladılar. Açılış törene gelen imam, Kur'an tilaveti ve dua eşliğinde yaptı. İmama dua sonunda ücret olarak bir miktar para takdim edildi. Duanın ardından açılış konuşmaları yapıldı ve Tatar edibi, şairi ve bilim insanı olan Rife Rahman'ın Sabantuy için kaleme aldığı *Sabantuy* adlı şiirini okudu. Törenin ilerleyen bölümlerinde Rife Rahman, *Unuturum Dimen (Unuturum Deme)* adlı hikâye kitabını imzalayarak törene katılanlara hediye etti.

Kutlamaların başlamasının ardından bir tarafta gençler karaoke yaparak Tatar türkülerini seslendirirken meydana türlü yarışmalar düzenleniyordu. Meydanın ortasına serilen güreş minderinde çocuğundan gencine farklı yaş gruplarından erkeklerin katıldığı kuşak güreşi müsabakaları düzenlendi. Başta Kırım ve Kazan Tatarları olmak üzere Orta ve Kuzey Asyalı Türk topluluklarında çok yaygın olan kuşak güreşi özellikle bahar eğlencelerinde yapılan çok eski bir Türk sporudur.² Bu güreşte, rakibinin sırtından geçirdiği kuşaklardan tutarak onu sırtüstü düşüren sporcu galip gelmektedir. Yarışmacılar minderde soyunmadan, sadece ayakkabılarını çıkararak mücadele etmektedirler.

Meydanda düzenlenen farklı bir yarışmada tahtadan yapılmış iptidai bir jimnastik beygiri üzerinde kadınlar ve erkekler, ellerindeki çuvalarla birbirlerine vurup dengelerini bozmaya ve düşürmeye çalışırlar. Dengesi bozulup tahta beygirden düşen yarışmacı yarışmayı kaybederken kazanan yarışmacı bir sonraki yarışmacı ile müsabakaya devam eder. Böylece en fazla rakibi düşüren yarışmacı yarışmayı kazanır ve ödülünü alır.

Kutlamalarda düzenlenen yarışmaların büyük bir çoğunluğu çocuklara ve gençlere yönelik olup çok azına yetişkinlerin katılımı söz konusudur. Bu uygulama, Sabantuy Bayramı'na bir çeşit çocuk ve gençlik bayramı hüviyeti kazandırmaktadır. Bu durumu, geleneklerinden uzaklaşma ve kültürel anlamda yozlaşma tehlikesi ile karşı karşıya kalan çocuk ve gençlere, geleneksel kültürlerini sevdirmeye çabası olarak yorumlayabiliriz. Yetişkinlerin katılımını gözlemlediğimiz yarışmalardan bazılarını ise halat çekme, ayaklarına palet giyen yarışmacıların meydanın ortasına salıverilen horozu yakalaması ve gözleri bağlanan kadınların ellerindeki uzun sopalarla bir yere saklanan nesneyi bulmaya çalışması olarak sıralayabiliriz.

---

² Geleneksel kuşak güreşi, Türk dünyasının ortak bir kültürel unsuru olarak Türkiye'de yaygın olarak yapılan bir güreş türüdür. Kuşak Güreşinin Türkmenistan'dan Kırım'a göç eden Kırım Türkleri tarafından Anadolu'ya getirildiği iddia edilmektedir. Türkiye'de ağırlıklı olarak Eskişehir ve civarında yaşayan Kırım Türkleri tarafından yapılmaktadır. Ayrıca mahalli organizasyonların yanı sıra her yıl Türkiye Geleneksel Spor Dalları Federasyonu tarafından resmî müsabaka talimatına bağlı kalınarak muhtelif illerde ve tarihlerde Kuşak Güreşi Türkiye Şampiyonası düzenlenmektedir. Kırım'ın Kezlev bölgesinde, Romanya'nın Köstence ve Mangalya bölgelerinde her yıl organizasyonlar yapılmakta, Türkmenistan'da milli spor olarak yapılmaktadır. Ayrıca Tataristan'da, Yakutistan'da ve diğer Türk bölgelerinde de yapılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Güven 1992; Tüzün 2010; <https://www.gsdf.gov.tr/tr/spor/kusak-guresi>).

Yarışmalar içerisinde en dikkat çekici olanı tören meydanının yanına dikilen direğe tırmanıp bayrağı alma yarışmasıdır. Yaklaşık 30 metrelik direğe tırmanan kişi bayramın en prestijli hediyesi olan koçun da sahibi olacaktır.

Görsel 4: Mamaşir Sabantuy törenlerinde direğe tırmanma yarışması (solda).

Görsel 5: Bir tören esnasında şamanın hayat ağacı vasıtasıyla ruhlar dünyasına seyahati (sağda; Mihaly Hoppal, Avrasya'da Şamanlar, s. 22)

Sabantuy meydanının hemen yanına dikilen bu uzun direğin, Türklerin İslam öncesi inanç sistemlerine dayanan çok arkaik bir uygulamanın günümüze değin ulaşmış bir örneği olması kuvvetle muhtemeldir. Şamanist sistemde törenlerin en önemli unsurlarından biri; şamanın, mistik yolculuğunun bir safhası olarak yüce varlığa giden yolun simgesi olan direğe tırmanışıdır. Şaman, kozmik dünyaya bu direk vasıtasıyla ulaşır. Direk, göğe çıkış ve sihirli uçuş ile sıradan dünyayı aşır tanrılar âlemine ulaşmanın özel bir yoludur. Bazen şaman, yine bu törenlerde göğün dokuz katmanını simgeleyen dokuz kayın ağacına kılıcıyla tırmanır. Dünyanın eksenini simgeleyen bu ağacın dünyanın merkezini tuttuğuna inanılır ve şamanların sırta ermelerinde mühim rol oynamaktadır (Eliade 2014: 166-167). Şamanların buna benzer kozmik yolculuğuna Sibirya ve Kuzey Asya

Şamanizm’inde de sık rastlanır. Direk ve benzeri biçimde yerle gök arasındaki iletişim ve ulaşımı sağladığına inanılan gök kuşağı, ağaç, merdiven, köprü, ip, ağaç, dağ gibi unsurları esasında yer-gök bağlantısının simgesel temsilcileri, Axis-Mundi’nin varyantları olarak kabul etmek mümkündür (Roux 2011: 597). Sabantuy Bayramı’nda karşımıza çıkan bu direk ve direğe tırmanarak tepesinde dikili olan bayrağı almak suretiyle kurbanlık koçu kazanma, eski şaman törenlerinin günümüz Tatar Türklerindeki kalıntıları olsa gerektir.

Görsel 4: Sol üstte kuşak güreşi yapan çocuklar, sağ üstte gözler bağlı olarak hedefi vurma, sol altta ayaklarda palet ile horozu yakalama-kuşak güreşi, sağ altta jimnastik beygirinde dengede durma-halat çekme ve ortada direğe tırmanma yarışmasını kazanana verilecek olan koç.

Yarışmalar ve eğlenceler günün geç saatlerine kadar devam etmektedir. Akşama doğru sona eren kutlamalar, yerini gençlerin akşam eğlencesine bırakmaktadır. Akşam gerçekleştirilen eğlenceler bizim gözlemlediğimiz kadarıyla büyük oranda modernize olmuş bir biçimde sürdürülmektedir. Evlerinde dinlenen gençler havanın kararması ile kutlama alanına yeniden dönmektedirler. Alana kurulan müzik sistemi, yanardöner disko topu ve spot

lambası ile bir gece kulübü havası verilmiştir. Gençlerin eğlendiği müzikler ise İngilizce olup gece kulübü müzikleri tarzındadır. Gençlerin eğlencesi geç saatlere kadar sürmekte, bu eğlencelere ise orta ve ileri yaştaki insanlar katılmamaktadır. Akşam düzenlenen eğlencelerin de sadece gençlere yönelik olması yukarıda ifade ettiğimiz nedenlerle örtüşmektedir.

Sonuç

Sabantuy Bayramı'nın Tatar Türklerinin sosyal yaşantılarına yön veren birçok işlevi bulunmakla birlikte en önemli işlevi, Kazan Tatarlarının kültürel kimliğini oluşturan önemli unsurlardan birisi olması ile ilişkili olarak Tatar toplumunun millî-manevi birliğini, bütünlüğünü sağlamasıdır. Zira bu bayram vesilesiyle uzakta yaşayan akrabalar, dostlar yılda bir kez dahi olsa bir araya gelmekte ve bu insanlar arasındaki birlik ve bütünlük tesis edilmektedir. Bu noktada Sabantuy, Tatar etnik kimliği ile özdeşleşmiş ve millî bir sembole dönüşmüştür diyebiliriz. Mamaşir köyünde gözlemediğimiz kadarıyla Sabantuy, geleneksel yapısından yavaş yavaş uzaklaşmakta, köyler ve farklı bölgeler arasındaki iletişimin artması ile yerel hususiyetlerini kaybedip tek tip bir kutlama hüviyetine bürünmektedir. Modern çağın imkânlarından da törenlerde azami derecede faydalanılmaktadır. Bunun en güzel örnekleri alana kurulan ses sistemi, çocuk ve gençlerin tören boyunca karaoke yaparak Tatar türküleri seslendirmeleri ve akşam eğlencelerinin tamamen kent kültürüne özgü bir biçimde tertip edilmesidir. Törenlerin resmî bir statü kazanması da bayram etkinliklerinin yerel statüsünü değiştirmiş ve Sabantuy'un resmî idareciler tarafından organize edilen daha suni bir bayram kimliği kazanmasına neden olmuştur. Bu durum özellikle Kazan Sabantuy Bayramı şenliklerinde gözlemediğimiz üzere kent merkezlerinde tertip edilen Sabantuy kutlamaları için geçerlidir. Burada tertiplenen törenlerde törene katılanlar tamamen izleyici konumunda olup düzenlenen resmî gösterileri izlemekle yetinmektedir. Mamaşir köyünde yaptığımız gözlemlere göre ise kırsal kesimlerde düzenlenen bayramlarda izleyici konumunda görünen köy ahalisi ve törene katılanlar, tüm yarışmaların bir katılımcısı, tören boyunca yapılan tüm aktivitelerin aktif birer unsuru kısacası bir izleyiciden öte törenlerin öznesi konumundadır.

Kaynaklar

Eliade, Mircea, *Ebedî Dönüş Mitosu*, Dergah Yay., İstanbul, 2017.

Eliade, Mircea, *Şamanizm*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2014.

Frazer, James, *Altın Dal I-II (Dinin ve Folklorun Kökleri)*, Pavel Yay., İstanbul, 2004.

Gilgamiş Destanı (Çev. Sait Maden), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2016.

Güven, Özbay, *Türklerde Spor Kültürü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

<https://www.gsdf.gov.tr/tr/spor/kusak-guresi>

Hoppal, Mihaly, *Avrasya'da Şamanlar* (Çev. Bülent Bayram- H. Şevket Çağatay Çapraz)YKY Yay., İstanbul, 2014.

Nasirî, Kayum, “Poverya i Obryady Kazanskikh Tatar”. *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obşestva*, Tom: VI, Vip. II, 1880.

Roux, Jean-Poul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalcı Yay., Ankara, 2011.

Tatar Mifları (I. Kitap), Tataristan Kitap Neşr., Kazan, 1996.

Tüzün, Ahmet, *Türk Dünyasında Ortak Sporlar*, Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 2010.

Urmançı, Fatih, *Tatar Mifologiyası (Ensiklopedik Sözlük)*, Megarîf Neşr. C. 3, Kazan, 2009.

Yavuz, Cemalettin, “Çuvaş Geleneksel Dünya Görüşünde Kutsal Düzenin İnşası: Timir Karta 'Demir Avlu' Uygulaması”, *Çuvaş, Dili, Edebiyatı ve Halkbilimi Çalışmaları (İvan Ya. Yakovlev'in 170. Doğum Yılı Dönümü Anısına)*, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara, 2019, s. 193-205.

Zaripova Çetin, Çulpan, “Kazan Tatarlarının Kültürel Kimliğinin Oluşumunda Sabantuy Bayramı”, *38. ICANAS Kongresi Bildirileri Kitabı*, Ankara, 2017, s. 869-878.

ПРАЗДНИК САБАНТУЙ В СЕЛЕ МАМАШИР РАЙОНА КУКМАРА РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

АННОТАЦИЯ

Казанские татары - важнейшие представители древнетюркской цивилизации в Волго-Уральском регионе. Это тюркское племя, которое впервые приняло ислам. Приняв ислам, они стали важнейшими представителями и носителями тюрко-исламской цивилизации. Одним из самых известных традиционных праздников татар является праздник Сабантуй. Этот праздник, который отмечается с энтузиазмом каждый год, стал национальным символом для татар, которые борются за защиту своей традиционной культуры и национальной идентичности, особенно против насильственной аккультурационной политики Российской администрации. Истоки праздника Сабантуй восходят к периодам, предшествовавшим обращению казанских татар в ислам. Как следует из названия, он связан с сельскохозяйственной культурой. Можно связать архаические корни праздника с началом волжских булгар, которые перешли на оседлую жизнь в 8-м и 9-м веках и были предками Татар.

Сабантуй - это праздник, на котором татарский народ, особенно в сельской местности, организует и празднует приход лета под музыку и игры. Праздник Сабантуй разделен на две части: веселья и конкурсы, проводимые до и во время праздника. Первая часть включает в себя приготовления, сделанные перед праздником. Вторая часть состоит из мероприятий, проводимых в день праздника. Среди этих мероприятий есть много практик, которые мы можем связать со старыми тюркскими системами верований. Один из них заключается в защите территории, где проводится праздник, как один из этапов подготовки к празднику Сабантуй, путем рисования в круге плугом, чтобы защитить её от злых духов и различных негативных ситуаций. Среди празднований Сабантуя есть такие соревнования, как скачки, борьба, пение, перетягивание каната, восхождение на шест и поднятие тяжестей. По результатам гонок победителям

вручаются собранные до фестиваля подарки. Хотя праздник Сабантуй отмечается с большим сходством всеми татарскими племенами в разных регионах Татарстана, у этого праздника есть уникальные особенности, характерные для каждого региона. Эти различия были классифицированы татарскими исследователями как несколько вариантов.

Праздник Сабантуй имеет много функций, которые направляют общественную жизнь татаров. Важнейшая функция праздника заключается в том, что он является одним из важных элементов, составляющих культурную идентичность казанских татар и обеспечивающих национально-духовное единство и целостность татарской общины. По случаю этого праздника родственники и друзья, живущие далеко, собираются вместе хотя бы раз в год, и между этими людьми устанавливается единство и целостность. Поэтому праздник Сабантуй отождествился с татарской этнической идентичностью и превратился в национальный символ.

Как мы наблюдали в селе Мамашир, Сабантуй постепенно отдаляется от своей традиционной структуры, теряя свои местные особенности с увеличением связи между селами и различными регионами и принимая идентичность праздника, который отмечается одинаково по всей татарской стране. Возможности современной эпохи также максимально используются в церемониях. Церемонии, получившие официальный статус, также изменили местные особенности фестивальной деятельности и привели к тому, что она приобрела более искусственную фестивальную идентичность, организованную официальными учреждениями. Это особенно актуально для празднования Сабантуя, проводимого в центрах городов, как мы наблюдали во время празднования Казанского Сабантуя. Участники, проводимых здесь церемоний, полностью находятся в положении зрителей. В церемониях, проводимых в сельской местности, как и в селе Мамашир, сельские жители и те, кто присутствует на церемонии, являются участниками всех соревнований, активным элементом всех мероприятий во время церемонии и предметом церемоний.

В данном исследовании мы расскажем, как праздновали Сабантуй в селе Мамашир, которое мы посетили в рамках сборника исследований во время нашего пребывания в Татарстане. Предварительно мы дадим информацию о празднике Сабантуй, его общих характеристиках, отношениях со старыми тюркскими верованиями, значении этого праздника для татар и о том, каким символом он является в контексте культурной идентичности.

Ключевые слова: Сабантуй, казанские татары, Татарстан, культурные особенности, село Мамашир.

HÜSEYİN KÂZIM KADRI'NİN TÜRK LÜGATİ'NDE ÇUVAŞÇA KELİMELER

OGUZHAN DURMUŞ*

Öz: Türkiye’de Türkoloji araştırmalarının nispeten daha geç başladığını biliyoruz. Özellikle Türkiye sahasının dışında yaşayan Türklerin dil, etnoğrafya, folklor ve tarihi hakkında bilgi üretme faaliyetleri bu gecikmenin daha ileri bir aşamasını oluşturmaktadır. Bu çerçevede Türkiye’de modern Türk halkları hakkında ilk bilgilerin daha çok etnografik malzemelere dayandığı, bu halkların dillerine ait tespitlerin ise daha da ikinci planda kaldığını söyleyebiliriz. Oldukça geniş bir coğrafi alana yayılmış Türk lehçelerinin hepsinin aynı oranda ele alındığını söylemek mümkün değildir. Bu anlamda gerek dilsel ve tarihsel gelişimi gerek dinî durum bakımından ana kitleden oldukça farklı olan Çuvaş Türklerinin daha dezavantajlı bir durumda olduğunu görüyoruz.

Ülkemizde modern Türk lehçelerini sözlük bilimsel olarak ele alan çalışmaların içinde Hüseyin Kâzım Kadri tarafından hazırlanan Türk Lügati’nin önemli bir yeri vardır. Türk sözlükçülüğünde pekçok bakımdan büyük öneme sahip bu eser ülkemizde Çuvaşça dil malzemesini içeren ilk eser olması bakımından da öne çıkar. Eserin alt başlığında “Çuvaşça” ifadesi yer almakla birlikte giriş bölümünde “Çuvaş lehçesi” adlı bölümde bu lehçenin kimi dil özellikleri üzerinde durulmuş ve çeşitli kelimelerine örnekler verilmiştir. Bu hâliyle Çuvaşça-Türkiye Türkçesi ilk kelime listesinin bu eserde yer aldığını söylemek mümkündür. Bu makalede H. K. Kadri’nin sözlüğünün giriş bölümünde yer alan “Çuvaş Lehçesi” bölümü değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çuvaşça, Hüseyin Kâzım Kadri, Türk Lügati, Türkiye Türkçesi, Türk lehçeleri, sözlük, etimoloji

CHUVASH WORDS IN HÜSEYİN KÂZIM KADRI’S TÜRK LÜGATİ

ABSTRACT: It is known that Turkological research in Turkey began relatively late. The activities of generating knowledge about language, ethnography, folklore and history of Turks living outside the Anatolian area constitute a further stage of this delay. In this context, we can say that the first information about modern Turkic peoples in our country is mostly based on ethnographic materials, and the determinations of the languages of these peoples are even more secondary. It is not possible to say that all Turkish dialects spread over a very wide geographical area are handled at the same rate. In this sense, we see that the Chuvash Turks, who are quite different from the main population in terms of both linguistic and historical development and religious situation, are in a more disadvantaged situation.

* Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Edirne. odurmus@trakya.edu.tr. ORCID 0000-0003-2327-703X

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 23.11.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 17.12.2020)

Doi:10.47089/iuad.829918

Türk Lügati, prepared by Hüseyin Kâzım Kadri, has an important place in studies that deal with modern Turkish dialects lexicographically in our country. This work, which is of great importance in Turkish lexicography in many respects, is also prominent in terms of being the first work to contain Chuvash language material in our country. Although the phrase "Chuvash" is included in the subtitle of the work, in the "Chuvash dialect" section, some linguistic features of this dialect are emphasized and examples of various words are given in the introduction. In this case it is possible to say that this is the first Chuvash-Turkey Turkish word list. In this article, the "Chuvash Dialect" section in the introduction of H. K. Kadri's dictionary is evaluated.

Keywords: Chuvash, Hüseyin Kâzım Kadri, Büyük Türk Lügati, Turkey Turkish, Turkic dialects, dictionary, etymology.

Giriş

Türkiye’de Türkoloji alanının bilimsel bir disiplin olarak gelişmesi, Batı Avrupa ülkeleri ile Rusya’ya nazaran daha geç olmuştur. Bu çerçevede eskiden Osmanlı Devleti, sonrasında ise Türkiye dışında yaşayan Türkler hakkındaki ilk bilgiler mahdut bir durumdadır. Pek çoğu çeşitli yabancı araştırmacıların eserlerinin tercümesi ya da uyarlaması olan bu metinler, Türkiye’deki ilgililere “dış Türkler” hakkında ilk bilgileri verme görevlerini yerine getirmişlerdir.

Genel manada dünyada özeldir ise Türkiye’de Türkolojinin tarihi henüz yazılmadığı için bu tür yazılar hakkında genel bir değerlendirmeden şu an için mahrumuz. Ancak kabaca yapılacak bir gözlemlerle ülkemizde bu anlamdaki bilgilenme sürecinin yukarıda anılan ülkelere göre oldukça iptidai bir durumda olduğunu söylemek zorundayız. Bu noktada ilk bilgilerin ortaya çıkmasında özellikle İdil-Ural bölgesinden gelen aydınların katkısını özellikle belirtmek gerekmektedir.

Bu problem çerçevesinde ülkemizde nispeten daha nitelikli yayınların ortaya çıkması yine Cumhuriyet sonrasında olmuştur. Bu cümleden olmak üzere Türkiye dışı Türklüğe yönelik eserler içinde ilk zikredilmesi gereken çalışmalardan birisi olarak Hüseyin Kâzım Kadri’nin literatürde Büyük Türk Lügati olarak geçen ancak asıl adı Türk Lügati olan eseri olmalıdır. Bu eser ve içinde yer alan modern lehçelere ait sözcükler üzerine yakınlarda M. Yasin Kaya tarafından yayımlanan bir çalışma, eserin önemini oldukça derli toplu bir şekilde ortaya koymaktadır (Kaya, 2018).

Hüseyin Kâzım Kadri, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş aşamasının önemli simalarından birisidir. Zamanına göre oldukça iyi bir eğitim alan Hüseyin Kâzım valilik, bakanlık, milletvekilliği gibi pek çok üst düzey görevde de bulunmuş bir şahsiyettir. Ancak konumuzla ilgili olarak belirtilmesi gereken en önemli yönü bir kültür adamı olma özelliğiyle dil alanında yaptığı çalışmalarıdır¹.

---

¹ Hüseyin Kâzım Kadri’nin hayatı ve eserleri için bk. (Albayrak, 1998; Hüseyin Kazım Kadri, 2018; Kara, 1988; Öbek, 1996, 1999; Önder, 1992; Uca, 2001; Ülkütaşır, 1952).

Hüseyin Kâzım Kadri’nin kültürel anlamda en önemli eseri, kendi ifadesiyle otuz beş yıllık bir çalışmanın ürünü olan sözlüğüdür. Her nedense en azından tarihî değeri bakımından ülkemizde hak ettiği ölçüde değerlendirilmemiş olan bu eser, alt başlığındaki ifadesiyle, Türkiye dışında “Uygur, Çağatay, Kazan, Azeri ve Garb Türkçeleriyle Koybal, Yakut, Altay, Çuvaş ve Kırgız lehçelerinin lügatleri”ni bir araya toplamak suretiyle telif edilmiş son derece önemli bir emeğin mahsulüdür. H. K. Kadri eserin ön sözünde bu eserin yazılış amacını “Türk dillerinin bir asıldan türediğini göstermek ve atiyen bir “vahdet-i lisanıyye”ye doğru gidebilmek imkânını hazırlamak” olarak açıklamıştır (Hüseyin Kâzım Kadri, 1927, s. i). Aslında bir bakıma bu eser, yazarın daha önce “Türk Lisanlarının Tevhidi” adlı makalelerinde ileri sürdüğü görüşlerin bir somutlaşmış bir neticesidir². Bu çerçevede yazarın sözlüğünde çağdaş Türk lehçelerine ait sözcüklerden 5143 madde başına yer verdiği görülmektedir (Kaya, 2018, s. 420).

Yazar bu çerçevede sözlüğünde Batı Türkçesi dışında Çağatayca ve diğer kimi lehçelere ilişkin verilere yer vermiştir. Ancak hemen belirtilmelidir ki doğal olarak bu verilerin hepsi doğrudan kendisi tarafından derlenen malzemeye dayanmamaktadır. İlgili malzeme o güne kadar yabancı Türkologlar tarafından hazırlanan çalışmalardan alınmıştır. M. S. Kaçalın, Hüseyin Kâzım’ın kullandığı kaynakları şöyle göstermektedir:

“Abuşka lügatı (el-Lugatü’n-neva’iyye ve’l-istişhâdâtü’l-cagâtaiyye: Petersburg 1285/1868), Vel’aminov-Zernov, Pavet de Courteille, Vámbéry ve Şeyh Süleyman Efendi’nin eserleri Çağatayca için kullanılan kaynaklardır. Castrén ve Radloff’un çalışmaları esas alındığı için eserde onların adlandırmalarının izleri görülür. Tatarca için Budagov’un, Bálint’in, Ostrumov’un ve Nasîrî’nin sözlükleri kullanılmış, Yakutça için Böhrling’in çalışmasından yararlanılmıştır. Uygur harfli eski Türkçe için Vámbéry, yeni Uygurca için Scaw’ın sözlüğü ve Pantusoff’un yayımları, Kırgızca için Laptew ve Pantusoff’un çalışmaları esas alınmıştır. Gagauzca için kaynağı Moschkoff’tur. Osmanlı Türkçesi için Alexandre Handjéri, Thomas-Xavier Bianchi, Ahmed Vefik Paşa, Hüseyin Remzi Bey, J. W. Redhouse, Mallouf, Barbier de Meynard, Şemseddin Sâmî, Mehmed Salâhî, Muallim Nâci, Nazîmâ, Fâik Reşad, Ali Seydi Bey, Bahâeddin Bey, Muallim Cûdî sözlükleri kaynak olarak kullanılmıştır. Bugün olduğu gibi zamanında da tartışmalı olan bazı eserler (meselâ Vámbéry, Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen, Leipzig 1878; Bedros Kerestedjian, Dictionnaire étymologique de la langue turque, London 1912) köken bilgisi konusundaki kaynakları arasındadır. Müellif, Çağatayca için faydalanamayacağı yayımları da (meselâ Abuşka. Csagatajtörök szógyűjtemény. Török kéziratból fordította Vámbéry Ármin, Pest 1862) kaynakları içinde göstermiştir.” (2012, s. 545).

² Hüseyin Kâzım’ın Türk lehçelerinin birliği hakkındaki düşünceleri için bk. (Uca, 2001).

Eserin alt başlığından da anlaşılacağı üzere sözlük, Çuvaşçayı da içine dahil etmiştir. Yazar, ön sözünde “Çuvaş Lehçesi” başlığı altında Çuvaşlar hakkında kısa bir bilgi vermiş ve bu lehçenin biçim-ses bilimsel özelliklerine temas ederek çeşitli kelimelere örnekler vermiştir (Hüseyin Kâzım Kadri, 1927, ss. xviii-xxv)³. Bu noktada bir hususu tashih etmek gerekmektedir. M. S. Kaçalın, sözlükle ilgili kaleme aldığı ansiklopedi maddesinde “Çuvaş lehçesi hakkında Journal Asiatique’in 6. sayısından (1820) naklen coğrafi bilgiler aktardıktan sonra ses bilgisi ve yapı bilgisine temas etmekte” dese de ilgili yerde görüleceği üzere H. Kâzım bu bölümde müellifleri Levesque (Hüseyin Kâzım Kadri, 1927, s. xviii) ve Klapproth (Hüseyin Kâzım Kadri, 1927, s. xxiv) olmak üzere birden fazla kaynağa dayanmaktadır. Açıklayıcı olması bakımından bu iki kaynağın künyesini vermeyi uygun görüyoruz:

Klapproth, M. (1828). Comparaison de la Langue des Tchouvaches avec les Idiomes turcs. (Nouveau) Journal Asiatique, I, 237-246.

Levesque. (1825). Grammaire abrégée de la langue des Tchouvaches. *Journal Asiatique*, VI, 213-224; 267-276.

Açıkçası Çuvaşlar hakkında ülkemizde pek bir bilginin olmadığı bir dönemde böylesi bir ileri görüşlülük dikkate şayandır. Nitekim görebildiğimiz kadarıyla Çuvaşlar hakkında bilgi veren ilk kaynaklar Ş. Sami’nin anıtsal bir nitelik taşıyan Kâmûsü’l-A’lâm adlı eseridir (1308, s. 1887). 1892/3 yıllarına denk gelen bu “Çuvaş” maddesinin ardından bu halkı konu edinen müstakil ilk yazı daha sonraları Çuvaş edebiyatına yönelik müstakil bir kitap da neşreden Zarif Beşiri tarafından yayımlanmıştır (Bayram, 2018). Zarif Beşiri, 1911 yılında kaleme aldığı “Çuvaşlar” adlı makale ile bu halk hakkında ilk elden bilgiler veren bir araştırmacı olarak kaydedilmelidir (Zarif Beşiri, 1911). Bu yazıdan yaklaşık 14 yıl sonra Zakir Kadiri tarafından Türk Yurdu dergisinde yayımlanan “Çuvaş Etnografyası” başlıklı yazı kaleme alınmıştır. Her ne kadar anılan yazarlar Çuvaşçaya kısmen temas etmişse de ülkemizde bu lehçe hakkında ciddi manada ilk bilgileri verme unvanı yine H. Kâzım’a aittir.

Eldeki makale, Türk Lügati’nde yer alan Çuvaşçaya yönelik verileri konu edinmektedir. Yazıda, H. Kâzım tarafından Arap harfli olarak verilen Çuvaşça malzeme özgün şekliyle tekrar dizilmiş, bunların yazı çevrimi yapılmaya çalışılmış ve yazar tarafından verilen anlamları gösterilmiştir. Bu özgün malzemenin yanında H. Kâzım tarafından verilen malzeme Modern Çuvaşça biçimlerle özgün yazım, transkripsiyon ve anlam çerçevesinde karşılaştırılmıştır. Buna ilave olarak söz konusu malzeme H. Kâzım tarafından ‘iktibas’ edilen kaynaklarla ve “iktibas”ın yapıldığı kaynakların “iktibas” yapıldığı özgün

---

³ Sözlüğün “dibace” adı taşıyan ve hacimli bir kitap oluşturacak derece geniş olan giriş bölümünde “Çuvaş Lehçesi” adlı bölümü bir yana; eserin yazılış amacı, kaynakları gibi bilgiler verildikten sonra sözlüğün kullanımına dair açıklayıcı bilgiler vermekte, Kırgız (ve Kazak) lehçesi, Kazan Tatarcası, Azerî Türkçesi ve Çağatayca hakkında bilgiler vermektedir. Yazar burada uzunca bir şekilde Batı Türkçesine değinmektedir.

kaynakla da karşılaştırılmıştır. Bu çerçevede “Çuvaş Lehçesi” başlığı altında verilen biçimler özgün ve modern biçimlerle bir arada sunulmaya çalışılmıştır.

Hüseyin Kâzım Kadri’de Çuvaşlar ve Çuvaşça Hakkında Bilgiler

Hüseyin Kâzım Kadri, sözlüğünün girişinde yer alan “Çuvaş Lehçesi” başlıklı bölümünde bir paragraf hâlinde Çuvaşların yaşadığı yerler, sosyo-ekonomik durumları, etnolojileri ve dilleri hakkında bilgiler vermiştir:

“Çuvaşlar, Volga suyunun sahillerinde ve Nijniy Novgorod, Kazan ve Orenburg taraflarında otururlar. İlk zamanlar, hayatları göçebelikle geçerken sonraları tavattan ederek ziraatle yaşamaya başlamışlardır. Avcılık en revaçlı işleridir. Bunları, Şimal-i Asya’nın Uygur, Çud, Samoyed, Çeremis, Ostyak, Vogul, Lapon, Fin ve Macar kavimleri gibi Türk ırkından saymak lazım gelir. Türkler ve Tatarların ihtilatları yüzünden bazı evsaf-ı zahiriyeleri Az çok değişmiş, ve dillerine de Tatar sözleri karışmıştır.” (Hüseyin Kâzım Kadri, 1927, s. xx).

Takip eden satırlarda kendi ifadesine göre “Çuvaş lehçesinin sarfı”na dair bilgiler vermektedir. Burada verilen bilgilerin Rusya’da çıkan bir kitaptan naklen Levesque’in Journal Asiatique dergisinde (1825, 6. Cilt) çıkan makalesinden iktibas edildiği belirtilmektedir. Levesque’in yararlandığı bu kitap 1769 yılında St. Petersburg’da çıkan *Soçineniya Prinadlejaşçıye k Grammatike Çuvaşskogo Yazıka* başlıklı Çuvaşçanın ilk grameridir.

Çuvaşçada isim hâlleri hakkında bilgi verilirken bu lehçede yalın hâl (mücerred), ilgi hâli (muzâfun ileyh) ve yönelme hâli (mef’ûlün ileyh) olmak üzere üç hâl bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca belirtme hâli (mef’ûlün bih) için yalın hâlin kullanıldığı kaydedilmektedir. Açıkçası burada verilen bilgiler kendisinin ileride verdiği örneklerle çelişmektedir.

Burada verilen bilgileri şu şekilde örneklemiştir:

Hâl	MÇuv.	Trans.	TT	(TL)	TL-Trans..	(L)	Soç.
yalın	чырла	/şirla/	yemiş	[سيرلا]	<i>sirla</i>	«Sirla»	сирлă [sirlă] 7
ilgi	чырлан(ән)	/şirlan(in)/	yemişin	[سيرلانينك]	<i>sirlaning</i>	«Sirlanynn»	сирланьнинъ [sirlaninn’] 7
belirtme	чырлана	/şirlana/	yemişe	[سيرلانا]	<i>sirlana</i>	«Sirlana»	сирланă [sirlană] 7

Sonrasında ise bu hâl eklerin tabi olduğu ses-biçim özellikleri hakkında bilgiler ve örnekler aktarılmaktadır. Burada söz sonu sese göre ilgi durumu ekinin görünümleri şöyle gösterilmektedir:

■ /a/ ile sonlanan kelimelerin ilgi hâli “ninn” [نيننك] «ninn» ile yapılıdır:
Tou ‘dağ’ [توو] «tou»⁴-tovning [توونينك] «touvynn», tova [تووا] «touva»

⁴ Buradaki açıklamaların dizgisi şu şekildedir: Tou TL’deki verilen Arap harfli biçimin yazıçevrimi ‘dağ’ TL’de TT karşılık [توو] TL’deki özgün şekil «tou» Levesque’in makalesinde verdiği şekil.

■ /o/ ve /ɪ/ ile nihayet bulan sözlerde bu şekilleri alır:

Kukro ‘meme’ [قوقرو] «koukro»- kukron [قوقرون] «koukronn», kukra [قوقرا] «koukra» (mefulüileyh)

İsmardı ‘yanak’ [اسماردی] «smardy»- işmardın [اسماردين] «smardynn», işmarda [اسماردا] «smarda»

■ /v/, /l/, /m/ ve /r/ ile biten kelimelerde ilgi hâli [ɪnng] [يينڭ] «ynn» ekiyle yapılır:

Oşşiv ‘bir ot adı’ [اووشیویو] «Ouchchiv»- oşşiving [اووشیویینڭ] «ouchivynn», oşşiva [اووشیویوا] «ouchiva»

Siyol ‘sene’ [سی یول] «Siol» – siyolıng [سی یولینڭ] «siolynn», siyola [سی یولا] «siola»

Tum ‘doğ’ [توم] «Toum» – tumıng [تومینڭ] «toumynn», tuma [توما] «touma»

Tur ‘Allah’ [تور] «Tor» – turing [تورینڭ] «torynn», tura [تورا] «tora»

■ /n/ ile sona eren sözlerin ilgi hâllerinde [nıng] [نینڭ] «nynn» getirilir.

Kün ‘gün’ [کون] «Kon»– küning [کونینڭ] «konnynn» {«konna»}

■ /d/, /t/ ile nihayetlenen kelimelerde ilgi hâli [dıng] şeklini alır:

Vad ‘ihtiyar’ [واد] «Vad» – vadıng [vadıng] «vadynn» {«vada»}

İyat ‘ad’ [اییات] «Iat» – iyadıng [اییادینڭ] «iadynn» {«iada»}

■ Son sesi /z/ ve /s/ olan kelimelerde ilgi hâli [zıng] olur:

Iyvıs ‘bal mumu’ [ایویس] «Iyvys» – iyvızıng [ایویزینڭ] «iyvyza»

■ /k/ ve /h/ ile sone eren isimlerde:

adyaq ‘böğür’ [آدیاق] «Aiak» – adyağıng [آدیاغینڭ] - «aiagyinn» {«aiaga»}

oyıh ‘ay’ [اویخ] «Oikh»– oyığıng [اویغینڭ] «oiğynn» {«oiğa»}

■ /b/ ve /p/ ile son bulan sözlerde:

tob ‘top’ [طوب] «Tob»– tobıng [طوبینڭ] «tobyinn» {«toba»}

top ‘gülle’ [طوب] – tobıng [طوبینڭ] «tobyinn» {«toba»}

■ <iyya> [اییا] «ia» ile biten sözlerde ilgi hâli [nıng] [نینڭ] «nynn»yerinde

[neng] [نانڭ] «nenn» şeklini alır:

Yalın hâl: Anya ‘ana’ [آنیا] «Annia»

İlgi hâli: anyaneng [آنیانانڭ] «Annianenn»

Belirtme hâli: anyana [آنیانیا] «Anniania»

Bunların çokluk şekilleri: Anyazem [أنيازە م] «Annia zem», anyazemeng [أنيازە مانانگ] «Annia zemen», anyazemya [أنيازە ميا] «Annia zémia» olur.

■ <iyu > «iou» ve <e, i> ile sona eren sözlerde ilgi hâlinde bu son hece [eng] [أننگ] «enn» şeklindedir:

Çyu çyu ‘bıçak’ [چيوچيو] «Ciouciou» – çyuçeng [چيوچه ننگ] «cioucenn» {«cioucia»}

Kadçe ‘genç’ [قادچه] «Kadtché» - kadçeng [قادچه ننگ] «kadtchenn» {«kadtchia»}

İyuzi, uzi ‘yaş’ [ايووزى، اوزى] «Iouzi ~ ouzi»; iyuzeng [ايووزە ننگ] «ouzen» {«ouzia»}

■ Yalın hâlleri <yi> «yi» ile biten sözlerde ilgi hâli [ning] [نينگ] «enn» ile teşkil edilir:

Mıyı ‘boyun’ [مى يى] «myi» - mıyının [مى يى نينگ] «myienn» {«myiia»}

■ /l/, /m/, /n/, /t/ ile biten sözlerin ilgi şekilleri [eng] [أننگ] «enn» olur:

hıl ‘kış’ [خيل] «Khil» - hıleng [خيلنگ] «khilenn» {«khilia»}

tyütyüm ‘karanlık’ [تيوتيوم] «Tioutioum» - tyütyümeng [تيوتيومنگ] «tioutiomenn» {«tioutioumia»}

kin ‘gelin’ [كين] «Kin» - kineng [كيننگ] «kinenn» {«kinia»}

ir ‘ir, erken’ [اير] «Ir» - ireng [ايره ننگ] «irenn» {«iria»}

■ /t/ ve /d/ ile biten kelimelerde [deng] [دننگ] «denn».

Pit ‘bet, yüz’ [بيت] «Pit» – pideng [پيدنگ] «pidenn» {«pidia»}

■ /s/, /z/ ile nihayet bulan isimlerde [zeng] [زننگ] «zenn»:

İs ‘iş’ [ايس] «Is» – iseng [ايسنگ] «izenn»

■ /k/, /h/ ile nihayetlenen isimlerde [geng] [گنگ] «genn»:

İrik ‘irade’ [ايريك] «Irik» - irigeng [ايرىگنگ] «irigenn»

■ <çi>, <çe> ile nihayet bulan sözlerde [çen] [جه ن] ve <p> ile nihayetlenenlerin [ben] [به ن] olur.

Buraya kadar verilen bilgilerde aslında Çuvaşçada günümüzde de karşılaştığımız bir soruna parmak basılmıştır. Çuvaşça kelimelerde söz başı ve sonunda tonlu ünsüzler bulunmaması temel bir ses bilimsel kuraldır. Ancak söz içinde ve söz sonunda tonlu ünsüzlerin kullanımı özel bir durum sergilemektedir. Verilen örneklerde de esas olarak tonlulaşma olayına, bununla beraber ekin ünlülerle kullanımda gösterdiği görünümlere dikkat çekilmiştir.

İlgi hâli eki bahsi bittikten sonra yazar tarafından oldukça iddialı bir görüş aktarılmaktadır:

“Çuvaş lehçesinde, bazı edatlar ilhakıyla masdarlardan müştak olan isimler yoktur. Meselâ: [sevmek]’ten [sevgi] ve [görmek]’ten [görgü] gibi isimler yapılmaz.”

Açıkçası bu bilgi Türk dil tipolojisine aykırı bir bilgidir ve üzerinde durmaya gerek yoktur.

Takip edilen satırlarda “Bazı kelimelerin aldığı şekiller şayan-ı dikkattir.” denerek çeşitli çekim örnekleri verilmektedir:

Hâl	MÇuv.	Trans.	(TL)	TL-Trans..	(L)
Yalın	пурте	/purde/	[پورده]	<i>porde ‘hep’</i>	«Pordé»
İlgi	пурĕн те	/purin de/	[پوریندیا]	<i>porindia ‘hepsinin’</i>	«Pomdia»
Yönelme	пурне	/purne/	[پورینیا]	<i>porinia ‘hepsine’</i>	«Pornia»
Belirtme	пурне те	/purne de/	[پورنه ده]	<i>pornede ‘hepsi’</i>	«Pornede»
Çıkma	пурĕнпе	/purinpe/	[پوریم بیا]	<i>porim bia ‘hepsi ile’</i>	«Porim bia»

Hâl	MÇuv.	Trans.	(TL)	TL-Trans..	(L)
Yalın	пиллĕк	/pillik/	[پیلله ک]	<i>pilek ‘beş’</i>	«Pillek»
İlgi	пиллĕкĕн	/pillikın/	[پیلله گی این]	<i>pilegiin ‘beşden’</i>	«Pilléguiinn»
Yönelme	пиллĕке	/pillike/	[پیلله گی یا]	<i>pilegiya ‘beşe’</i>	«Pilléguaia»
Belirtme	пиллĕке те	/pillike de/	[پیلله گی یا]	<i>pilegiya ‘beşi’</i>	«Pileguia»
Çıkma	пиллĕкпе	/pillikpe/	[پیلله ک بی یا]	<i>pilek piya ‘beşile beraber’</i>	«Pillek pia»

Bu bölümde en dikkat çekici husus çıkma hâli başlığı altında araç-birliktelik hâli örnekleri verilmesidir. Bu bölümden sonra kişi zamirlerine yer verilmiştir.

Kişi Zamirleri:

Hâl	MÇuv.	Trans.	(TL)	TL-Trans..	(L)
ben	эпĕ, эп	/ebı, ep/	[أبه – اپ]	<i>abe ~ ap ‘ben’</i>	«Abé ~ ap»
benim	манăн	/manın/	[مانینگ]	<i>maning ‘benim’</i>	«Manynn»
bana	мана	/mana/	[مانا]	<i>mana ‘bana’</i>	«Mana»
beni	мана	/mana/	[مانا]	<i>mana ‘beni’</i>	«Mana»
benden	манпа	/manpa/	[مان با]	<i>mamba ‘benden’</i>	«Man ba»

Çokluk biçimleri:

Hâl	MÇuv.	Trans.	(TL)	TL-Trans..	(L)
biz	эпĕр	/ebır/	[ابیر]	<i>abir ‘biz’</i>	«Abir»
bizim	пирĕн	/pirin/	[пирин]	<i>pirin ‘bizim’</i>	«Pirinn»
bize	пире	/pire/	[пیری یا]	<i>piriya ‘bize’</i>	«Piria»
bizi	пире	/pire/	[пیری یا]	<i>piriya ‘bizi’</i>	«Piria»
bizden	пирĕнпе	/pirinpe/	[пирин биа]	<i>pirin bya ‘bizden’</i>	«Pirin bia»

Zamirler sonrasında ise fiil çekimlerine değinilmiştir. Bu bölümde Çuvaşçada geçmiş, şimdiki ve gelecek olmak üzere üç zaman şekli olduğu belirtilerek çekim örnekleri verilmektedir:

Şimdiki Zaman:

Kişi	MÇuv.	Trans.	(TL)	TL-Trans..	(L)
T. 1. K.	эпĕ, эп пур	/ebĭ, ep pur/	[أب پور، بور]	<i>ab por ~ bor</i> ‘benim’	«Ab por ~ bor»
T. 2. K.	эсĕ, эс пур	/ebĭ, ep pur/	[آزه پور]	<i>aze por</i>	«Azé por ~ bor»
T. 3. K.	вӑл пур	/vĭl pur/	[ويل پور]	<i>vil por</i>	«Vyl por ~ bor»
Ç. 1. K.	эпĕр пур	/ebĭr pur/	[ابير پور]	<i>abir por</i>	«Abir por ~ bor»
Ç. 2. K.	эсĕр пур	/ezĭr pur/	[אזير پور]	<i>azir por</i>	«Azir por ~ bor»
Ç. 3. K.	вĕсем пур	/vĭzem pur/	[ويلزام پور]	<i>vĭlam por</i>	«Vylzam por ~ bor»

Geçmiş Zaman:

Kişi	MÇuv.	Trans.	(TL)	TL-Trans..	(L)
T. 1. K.	эпĕ, эп пурчĕ	/ebĭ, ep purčĭ/	[ابة پورچه]	<i>abe porče</i> ‘ben idim, ben oldum, ben olmuşum’	«Abé portché»
T. 2. K.	эсĕ, эс пурчĕ	/ebĭ, ep purčĭ/	[آزه پورچه]	<i>aze porče</i>	«Azé portché»
T. 3. K.	вӑл пурчĕ	/vĭl purčĭ/	[ويل پورچه]	<i>vil porče</i>	«Vyl portché»

Geçmiş zamanın çokluk şahıslarında görülen bu örnekler günümüz standart Çuvaşçasında kaydedilmemektedir.

Kişi	(TL)	TL-Trans..	(L)
Ç. 1. K.	[ابير بولزاتسامير]	<i>abir bolzatsamir</i>	«Abir bolzatsamir»
Ç. 2. K.	[אזير بولزاتسير]	<i>azir bolzatsir</i>	«Azir bolzatsir»
Ç. 3. K.	[ويلزام بوتساتشه س]	<i>vĭlam botsaşes</i>	«Vylzam botzatchess»

Gelecek Zaman:

Kişi	MÇuv.	Trans.	(TL)	TL-Trans..	(L)
T. 1. K.	эпĕ, эп пулӑп	/ebĭ, eb pulĭp/	[آپ بولاب]	<i>ap bolab</i> ‘olacağım’	«Ap bolap»
T. 2. K.	эсĕ, эсĕ пулӑн	/ezĭ, es pulĭn/	[أس بولاب]	<i>as bolab</i>	«As bolap»
T. 3. K.	вӑл пулĕ	/vĭl pulĭ/	[ويل بوله]	<i>vil bole</i>	«Vyl bole»
Ç. 1. K.	эпĕр пулӑпӑр	/ebĭr pulĭpĭr/	[ابير بالابار]	<i>abir balabar</i>	«Abir balabar»
Ç. 1. K.	эсĕр пулӑр	/ezĭr pulĭr/	[אזير بولار]	<i>azir bolar</i>	«Azir bolar»

Emir Çekimi:

Kişi	MÇuv.	Trans.	(TL)	TL-Trans..	(L)
T. 2. K.	эс пул	/es pul/	[أس بول]	<i>as bol</i> ‘ol’	«As bol»
Ç. 2. K.	эсĕр пулӑр	/ezĭr pulĭr/	[אזير بولار]	<i>azir bolar</i> ‘olunuz’	«Azir bolar»

Fiil çekiminde “yalvarmak manasına gelen [قازبیاراس - kazıyaras] fiilinin tasrifı” başlığı altında örnekler verilse de bu fiilin anlamı aslında “affetmek” şeklinde olmalıdır:

Şimdiki Zaman

Kişi	MÇuv.	Trans.	(TL)	TL-Trans..	(L)
T. 1. K.	эп қаңаратӓп	/ep kajaratıp/	[آپ قازبیار ادیب]	<i>ap kazıyaradıp</i> 'yalvarırım'	«Ap kazıradyp»
T. 2. K.	эс қаңаратӓн	/es kajaratın/	[آزه قازبیار دینگ]	<i>aze kazıyaradınđ</i>	«Aze kazıradyn»
T. 3. K.	вӓл қаңаратӓ	/vıl kajarat'/	[ویل قازارات]	<i>vıl kazarat</i>	«Vyl kazarat»
Ç. 1. K.	эпӓр қаңаратӓпӓр	/ebır kajaratpır/	[ابیر قازاراتپیر]	<i>abir kazaratpır</i>	«Abyr kazaratpyr»
Ç. 2. K.	эсӓр қаңаратӓр	/ezır kajaratır/	[אזیر قازادادیر]	<i>azır kazadadır</i>	«Azır kazaradyr»
Ç. 3. K.	вӓсем қаңаратӓчӓ	/vızem kajaraşşı/	[ویلز ام قازاراسسه]	<i>vızam kazarasse</i>	«Vylzam kazarassé»

Geçmiş Zaman:

Kişi	MÇuv.	Trans.	(TL)	TL-Trans..	(L)
T. 1. K.	эп қаңартӓм	/ep kajartım/	[آپ قازبیادیم]	<i>ap kazıyadım</i> 'yalvardım'	«Ap kazıadyım»
T. 2. K.	эс қаңартӓн	/es kajardın/	[آزه قازبیار دینگ]	<i>aze kazıyardınđ</i>	«Azé kazıardyn»
T. 3. K.	вӓл қаңартӓчӓ	/vıl kajarcı/	[ویل قازبیارچه]	<i>vıl kazıyarçе</i>	«Vyl kazıartché»
Ç. 1. K.	эпӓр қаңартӓмӓр	/ebır kajardımır/	[ابیر قازبیادی میر]	<i>abir kazıyadımır</i>	«Abir kazıardymır»
Ç. 2. K.	эсӓр қаңартӓр	/ezır kajardır/	[אזیر قازبیاردیر]	<i>azır kazıyardır</i>	«Azyr kazıardyr»
Ç. 3. K.	вӓсем қаңартӓчӓ	/vızem kajarcış/	[ویلز ام قازبیارچه س قازبیارتره س]	<i>vızam kazıyarçes,</i> <i>kazıyartres</i>	«Vylzam kazıartchess ~ kazıartress»

Gelecek Zaman:

Kişi	MÇuv.	Trans.	(TL)	TL-Trans..	(L)
T. 1. K.	эп қаңарӓп	/ep kajarıp/	[آپ قازبیاراپ]	<i>ap kazıyarap</i> 'yalvaracağım'	«Ap kazırap»
T. 2. K.	эс қаңарӓн	/es kajarın/	[آزه قازبیарینگ]	<i>aze kazıyaring</i>	«Aze kazıaryn»
T. 3. K.	вӓл қаңарӓ	/vıl kajarı/	[ویل قازبیاره]	<i>vıl kazıyare</i>	«Vyl kazıaré»
Ç. 1. K.	эпӓр қаңарӓпӓр	/ebır kajarıbır/	[ابیر قازبیاری بیر]	<i>abir kazıyarıbır</i>	«Abir kazıarybyr»
Ç. 2. K.	эсӓр қаңарӓр	/ezır kajarır/	[אזیر قازبیарیر]	<i>azır kazıyarır</i>	«Azır kazıaryr»
Ç. 3. K.	вӓсем қаңарӓчӓ	/vızem kajarış/	[ویلز ام قازبیарیر]	<i>vızam kazıyarır</i>	«Vylzam kazıaryr»

Emir Çekimi:

Kişi	MÇuv.	Trans.	(TL)	TL-Trans..	(L)
T. 2. K.	эс қаңар	/es kajar/	[أس قازبیار]	<i>as kazıyar</i> 'yalvar'	«As kazıar»

T. 3. K.	вӑл каҫартӑр	/vıl kajardır/	[ويل قازياردار]	<i>vıl kazıyardar</i> ‘yalvarsın’	«Vyl kazıardar»
Ç. 3. K.	каҫарчӑр	/kajarcır/	[قازييارچره ، قازييارچرا]	<i>kazıyaçer, kazıyaçera</i> ‘yalvarsınlar’	«Kaziatcher kazıatchera» ~

Gereklilik Kipi:

Kişi	MÇuv.	Trans.	(TL)	TL-Trans..	(L)
T. 1. K.	эп каҫарсагтӑм	/eb kajarzattım/	[آب قازييارات تيم]	<i>ab kazıyarattım</i> ‘yalvarayım’	«Ab kazıarzattım»
T. 2. K.	эс каҫарсагтӑн	/es kajarzattın/	[اس قازييارزات تينگ]	<i>as kazıyarzattım</i>	«As kazıarzattın»
T. 3. K.	вӑл каҫарсагчӑ	/vıl kajarzaççı/	[ويل قازييارزаче]	<i>vıl kazıyarzaç</i>	«Vyl kazıarzatché»
Ç. 1. K.	эпӑр каҫарсагтӑмӑр	/ebır kajarzattımır/	[ابه ر قازييارزات تى مير]	<i>aber kazıyarazattımır</i>	«Aber kazıarzattımyr»
Ç. 2. K.	эсӑр каҫарсагтӑр	/ezır kajarzattır/	[ازه ر قازييارزاتير]	<i>azer kazıyarzattır</i>	«Azer kazıarzattır»
Ç. 3. K.	вӑсем каҫарсагчӑ	/vızem kajarzaççı/	[ويلزام قازارزаче س]	<i>vızam kazarzaçes</i>	«Vylzam kazarzatchess»

Fiil çekimleriyle ilgili olarak aşağıdaki açıklamalar çerçevesinde edilgen ve olumsuz biçimler hakkında bilgiler aktarılmıştır:

Çuvaş lehçesinde fiillerin gayri müteaddi şekilleri yoktur: Meselâ, ‘yalvarıldım’ yerinde “Mana vylzam kazıyarasse ‘bana yalvarılır’ [مانا ويلزام قازيياراسسه] «mana vylzam kazıarassé»” denilir. Sığa-yı ihbariyenin zaman-ı hâli “adap [آداب] «adap», adıp [ادیب] «adyp» ve edep [ادهب] «édep»” ile nihayet bulan fiillerde ve menfi şekillerinde son hece “mastap [قازيياراديب] «mastap»” olur: Meselâ, “kazıyaradıp ‘yalvarırım’ [قازيياراديب] «kazıyaradyp»” mukabilinde “kazıyarmastap ‘yalvarmam’ [قازييارماستاپ] «kazıyarmastap»” denilir: Fiiller “iyedep [اييادهب] «aidep», iyadap [ايياداب] «iadap», iyadıp [ايياديپ] «iadyp»” heceleriyle nihayet bulunduğu surette, yalnız son hece “mastap [ماستاپ] «mastap»” şeklini alır. Meselâ, “sisüriyadep ‘yürürüm’ [سيسورييادهب] «sisuriadep»”, süriyamastap ‘yürümem’ [سورياماستاپ] «souriamastap»” olur. Bu “mastap [ماستاپ] «mastap»” da diğer fiiller gibi “mastap [ماستاپ] «mastap», mastan [ماستان] «mastan», mast [ماست] «mast»...” tarzında tasrif olunur.” (Hüseyn Kâzım Kadri, 1927, s. xx).

Türk Lügati’inde Çuvaşça Kelimeler

Sözlükte Çuvaşça ile ilgili bilgilerin ikinci kısmı bu lehçenin söz varlığına ayrılmıştır. Bu bölüm, “En çok kullanılan lügatler” açıklamasıyla verilmiştir. Bu bölümde yer alan kelimeler Çuvaşçanın özgün yazımı çerçevesinde alfabetik olarak verilmiştir. Bu sıralamada önce Çuvaşça modern biçim ve bunun transkripsiyonu ile TT anlamı; ardından sözlükte verilen orijinal şekil ile bunun transliterasyonu ile Levesque ve Klapproth’un makalelerindeki şekiller ve Çuvaşçanın ilk gramerindeki kaynak biçimlere şeklinde sıralanmıştır:

A

Cuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
авал, авалах	/aval, avalah/	'önce'	أوال، أوالاخ	aval, avalah	<i>başka defa</i>	Aval, avalakh (L)	Авалъ [Avâl']64; авалâхъ [avalâh']64
айне	/ayne/	'altına'	ئەميا	eya,	<i>altında</i>	Aia (L)	Ая [Aè] 68
акъш	/agış/	'kuğu'	اقاش	akaş	<i>akkuş, kuğu</i>	akâch (K)	Акъшъ [Akâş'] 25
алай	/alay/	'evet, öyle'	الە	ale	<i>evet</i>	Alai (L)	Ала́й [Aláy] 63
ал(ă)	/al(i)/	'el'	اللا	alla	<i>el</i>	Alla (L)	Алла [Alła] 18
аллә	/alli/	'elli'	اللا	alla	<i>elli</i>	Alla (L)	Алла [Alła] 41
анне	/anne/	'anne'	انبا	anya	<i>ana</i>	Annia (L)	Аннй [annè]15
аран	/aran/	'zorla'	اران	aran	<i>henüz</i>	Aran (L)	Аранъ [Arân'] 63
арәм	/arım/	'karı, eş'	أوام، اوروم	avam, avrum	<i>kadın, avret</i>	Avam, avroum (L)	Арамъ [Arâm']15
аслати	/asladi/	'yıldırım'	اسلاتا اسلاته	aslata aslate	<i>yıldırım şimşek</i>	Aslaté (L) aslatè (K)	Аслатъ [aslatâ] 13
атәл	/adil/	'İdil'	ادال	adal	<i>İdil, İitî</i>	adal (K)	Adal 384 [M]
атте	/atte/	'baba'	اتبا	atya	<i>ata, valid</i>	Attia (L)	Аттй [Attè] 15
аш	/aş/	'et'	اش اش	aş	<i>e⁶ aş, yemek</i>	Ach (L) ach (K)	Ашъ [Aş']23
аяла	/ayala/	'altına'	ئەيارالاس	eyaralas	<i>altında</i>	Aiaralass (L)	аяраласъ [aêralas'] 68

Ă

Cuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
ăvâc	/ivîs/	'bal mumu'	ايويس، و وس	İyvis, vus	<i>bal mumu</i>	Yvis~vouss (L)	Йывыс [Yivis'] 26; вусъ [Vus'] 26
ăййәр	/iyîr/	'aygır'	ئەي يەر	yıyır	<i>aygır</i>	yıyr (K)	Ыййъръ [Iyîr'] 27
ăста	/îsta/	'usta'	اوستاپيت	Ustapit	<i>akıllı</i>	Oustapit (L)	Устاپитъ [ustapît'] 38
ăшă		'sıcak'	اويو	oyu	<i>sıcak</i>	Ojou, oujou (L)	Ожұ [Ojù] 13
			اوشو	oşu	<i>sıcak</i>	Ouchou (L)	ужұ [ujù] 13
			اوججى	Ucci	<i>sıcak</i>	Oujji	Ожұ [Ojù] 13
ăшăнагăл	/iġnadîp/	'ısın-'	اوجناداپ	ucnadap	<i>ısıtırım</i>	Oujnadap (L)	Ужнăдапъ [Uġnadap'] 55

B

Cuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
ват(ă)	/vad(i)/	'yaşlı, eski'	واد	vad	<i>ihtiyar, ihtiyarlık</i>	Vad (L)	Вадъ [Vád'] 14
ватă	/vadi/	'yaşlı, eski'	وادا	Vada	<i>eski</i>	Vada (L)	Вадă [Váda] 38
вăй	/viy/	'güç'	وى ئى	Vii	<i>şanlı, namdar</i>	Yiy (L)	Вый [Viy] 19
вăкăр	/viġir/	'öküz'	ويغور	vıgur	<i>öküz</i>	Vyğour (L)	Выгъръ [Vıġür'] 26
			ووقور	vukor	<i>öküz</i>	wukor (K)	
вăрă	/vîri/	'hırsız'	ويرو، و ورو	Viro, vuru	<i>oĝru</i>	Vyro~vourou (L)	вурұ [vurù] 16

⁵ Volga nehri

⁶ Yemekleri ete münhasır olmak dolayısıyla

			ورمان	urman	<i>orman</i>	wourman (K)	
вӑрçӑ	/vırjı/	‘savaş’	بورس	burs	<i>harp, cenk</i>	Bourss (L)	Вӑрс [Vürs] 15
вӑтӑр	/vidır/	‘otuz’	ويتور	vitur	<i>otuz</i>	Vytour (L)	Вӑтур [Vitur] 41
вӑхӑт	/vıhıt/	‘vakit’	ويکيم	vıgim	<i>vakit</i>	Vyguim (L)	Выгит [vıgit] 14
вилетӑп	/viledıp/	‘öl-’	ويلياده پ	vilyadep	<i>ölürüm</i>	Viliadep (L)	Вилӑдӑп [Vilédap] 60
вилесле	/vilesle/		ويلی اسقا	Viliaska	<i>fani, napayidar</i>	Viliaska (L)	Вилӑска [Viléska] 37
вилӑм	/vilım/	‘ölüm’	ويله م	vilem	<i>ölüm</i>	Vilem (L)	Вилӑм [vilam] 37
виççӑ	/vişşı/	‘üç’	ويسه	visse	<i>üç</i>	Vissé (L)	Виçсе [vısse] 40
вितӑрех	/vitıreh/	‘içinden’	ويت ري ياخ	vitriyah	<i>ötesinde</i>	Vitriakh (L)	Витрӑх [Vitréx] 65
вуниккӑ	/vunikki/	‘on iki’	ووننا	vonilke	<i>on iki</i>	Vonikké (L)	Вонӑкке [Voníkke] 41
вуннӑ	/vunni/	‘on’	ووننا	vonna	<i>on</i>	Vonna (L)	Вонна [Vónna] 40
вунпӑр	/vunpır/	‘on bir’	وونبه ر	Vonber	<i>on bir</i>	Vonber (L)	Вонӑбер [Vonbér] 41
вут	/vut/	‘ateş’	ووت ووت	vot	<i>ateş</i>	Vot ~ Vout (L)	Вӑт [vut] 13
вутӑ	/vudi/	‘odun’	ووددا	vodda	<i>odun</i>	wodda (K)	Вӑт [Vót] 24
вӑлятӑп	/vilyadıp/	‘oyna-’	ويليادا پ	vilyadap	<i>oynarım</i>	Vyliadap (L)	Вӑлӑдап [Vilédap] 53
вӑльӑх	/vilıh/	‘evcil hayvan’	ويليخ	vilih	<i>sürü, ulku</i>	Vylikh (L)	Вӑлих [Vilih] 26
вышкал	/vişkal/	‘benzer, gibi’	ويشقال	vişkal	<i>hain, zalim</i>	Vychkal (L)	Вышкӑл [vişkal] 35

Е

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
епле	/yep/	‘nasıl’	نه پله	eple	<i>bu vechile</i>	Eplé (L)	Эплӑ [Eplé] 62
			أبله	eble	<i>hain, zalim</i>	Eblé (L)	

Ӗ

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
ӗне	/ıne/	‘inek’	اينيا	inya	<i>inek</i>	İnia (L)	Иня [Inê] 26
			ئى نه	ine	<i>inek</i>	inè (K)	
ӗненетӑп	/ınenedıp/	‘inan-’	قنه نه پ	kinenedep	<i>zannederim</i>	Knénédep (L)	Кненӑдӑп [knenedap] 61
ӗнер	/ıner/	‘dün’	ئى نيار	inyar	<i>akşam</i>	İniar (L)	Иняр [Inér] 64
ӗнтӑ	/ındı/	‘şimdi’	اينده	inde	<i>imdi</i>	İndé (L)	Индӑ [Indê] 64
ӗçетӑп	/ıjedıp/	‘iç-’	ايسى يا ده پ	isiyadep	<i>içerim</i>	İsiadep (L)	Исӑдӑп [İsédap] 59

⁷ Azeri- indî

И

Çuv.	Trans.	ТТ	H. Kâzım	TL -Trans.	ТТ Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
ик(кә)	/ik(kî)/	'iki'	ايككە	ikke	iki	Ikke (L)	икке [ikke] 40
инçетре/injetre/		'uzakta'	اين زييارتا	inziyarta	uzak	Inziartra (L)	Инçетрә [Inzêtrê] 65
ир	/ir/	'erken'	اير	ir	er, erken, sabah	Ir (L)	ирь [ir'] 64
			اير	Îr	sabah, er	ir (K)	
иркәлэ	/ir'klî/	'özgür'	ايركله	îrkle	hür, azade ⁸	Irklé	Иркәлэ [ir'klê] 36
ир мар	/ir mar/	'geç'	ايرمار	irmar	geç	Ir mar (L)	Ирь мәрэ [ir' mâr'] 64
		'geç'	ايرма	irma	geç	Ir mar (L)	Ирь мәрэ [ir' mâr'] 64
ишетеп	/iʃedîp/	'yüz-'	ئى يادەپ	iyadep	yüzerim	Ijadep (L)	Ижәдәпэ [jädäp'] 60

Й

Çuv.	Trans.	ТТ	H. Kâzım	TL -Trans.	ТТ Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
йәваш	/yivaş/	'yavaş'	اى يواش	iyuvaş	yavaş, sakin	Iouvach	Ювәшэ [y'vâş'] 35
йәрә	/yirî/	'ağlama'	ايه ر	iyer	ağlama	Ier (L)	Ир'рә [IÄ'r'] 14
йывәç	/yivîş/	'ağaç'	ايويش	ivis	ağaç	Ivys (L)	Ивйәç [ivis'] 23
			ئى وىش	yivos	ağaç	yiwos (K)	
йытә	/yidi/	'köpek'	ايد، ايدا	îd, ida	it, köpek	îd, ida (K)	Идә [îdâ], идэ [id'] 27

К

Çuv.	Trans.	ТТ	H. Kâzım	TL -Trans.	ТТ Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
кайәк	/kayîk/	'kuş'	قايبىق	kayık	kuş ⁹	káik (K)	Каик'э [Kaik'] 33
калатәп	/kaladîp/	'söyle-'	قالاداپ	kaladap	söylerim	Kaladap (L)	Каләдәпэ [Kalädäp'] 52
кәллә-мәллә	/kallî-mallî/	'oraya buraya'	قالالە، مالالە	Kalle, malle	buraya gel!	Kallé, mallé (L)	Кәллә, мәллә [Kallê, mallê] 65
касатәп	/kazadîp/	'kes-'	قازاداپ	kazadap	keserim	Kazadap (L)	Кәзәдәпэ [Kazädäp'] 56
каç	/kaş/	'akşam'	قاس	kas	akşam	Kass (L)	Кәсэ [Kás'] 13
			كيج	Kiç	geç, gece, akşam	kitch (K)	
каçака	/kacaga/	'keçi'	قاچاقا	kaçaka	keçi, teke	Kadschaka (L)	Кәдçакә [Kadçakä] 26
кашкәр	/kaşkîr/	'kurt'	ياشقار	yaşkar	kurt	Kachkar (L)	Кәшқар'э [kaşkar'] 26
кәвагал	/kivagal/	'ördek'	قيوغال	kivagal	kaz	Kvagal (L)	Кәвәгәл'э [Kvagäl'] 25
кәвагарчән	/kivagarçin/	'güvercin'	قى و اعارزين	kivagarzin	güvercin	kwagarzin (K)	Кәвәгарзин'э [Kvagarzîn] 25
кәкәр	/kîgîr/	'Göğüs'	قو قرو	kukru	göğrek	koukrou (K)	күкрә [kukrò] 8

⁸ Çagatay – irik, ihtiyar, irade

⁹ Kazan kıyık – mutlaka hayvan

кәмәл	/kīmīl/	'gümüş'	كى اومه ل	Kiümel	<i>gümüş</i>	Kioumel (L)	КюмБль [Kütmël'] 20
			كى يومه ل	kiyümel	<i>gümtüş</i>	kiumèl (K)	
кәпер	/kīber/	'köprü'	كيبوييار	kiyübyer	<i>köprü</i>	Kioubiar (L)	Кюбярь [Küpbër'] 33
кәрәк	/kīrk/	'kürk'	قري يوق	kriyuk	<i>kürk</i>	Kriouk (L)	Крюк'ь [Kruk'] 30
кәркунне	/kīrgunne/	'sonbahar'	كيبور قوننا	Kiyür kunna	<i>son bahar</i>	Kiour konna (L)	Кюрконня [Kürkonñe'] 14
кәсре	/kīsre/	'kısrak'	كيسرييا	Kisriya	<i>kısarak</i>	Kisria (L)	Кьсьрә [K's'şè] 27
кәтетәп	/kīdedīp/	'bekle-'	كى يوديياداپ	kiyüdiyedap	<i>beklerim</i>	Kioudiadat (L)	Кюдјдап'ь [Küdedäp'] 52
кәсше	/kīşşe/	'keçe'	قسي يا	ksiya	<i>keçe</i>	Ksia (L)	Кся [Ksè] 30
кимә	/kimi/	'gemi'	كيم	Kim	<i>kayık, gemi¹⁰</i>	Kim (L)	Кйм'ь [KİM'] 33
кулатап	/kuladīp/	'gül-'	قولاداپ	koladap	<i>gülerim</i>	Koladap (L)	Колáдап'ь [Koládap'] 55
кун	/kun/	'gün'	كون	Kün	<i>gün</i>	kon, koun (K)	Кон'ь [Kón'] 13
куратап	/kuradīp/	'gör-'	قوراداپ	koradap	<i>görürüm</i>	Koradap (L)	Корáдап'ь [Korádap'] 56
курак	/kurak/	'karga'	قوراق	korak	<i>karga</i>	koräk (K)	Корáк'ь [Koräk'] 25
куç	/kuş/	'göz'	قوس	kos	<i>göz</i>	Koss (L)	Кос'ь [Kós'] 17
Күл(ә)	Kül(î)	'göl'	كوس	kös	<i>göz</i>	kös (K)	Куль [Kul'] 33
			كول	kül	<i>göl</i>	koul (L)	
күршә	/kürjī/	'komşu'	كيبورؤه	kiyürüje	<i>komşu</i>	Kiouroujé (L)	КюрюжБ'ь [Kürjüjè]

Л

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
лайах	/layih/	'iyi'	له خ	leḥ	<i>iyi, güzel</i>	Laikh (L)	Лайх'ь [Lajh'] 35; ла'ьх'ь [laèh'] 65
ларатап	/laradīp/	'otur-'	لاراداپ	laradap	<i>oturmuşum</i>	Laradap (L)	Ларáдап'ь [Larádap'] 57
лаша	/laja/	'at'	لاژ، لاشا	Laj, laşa	<i>at</i>	Laja ~ Iacha (L)	лашá [laşá] 27
леçетәп	/lejedīp/	'götür-'	لى ياز ياده پ	liyazyadep	<i>götürürüm</i>	Liaziadep (L)	Лязáд'ьп'ь [Lêzedäp'] 60

М

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
мар	/mar/	'değil'	مار	mar	<i>asla</i>	Mar (L)	Мáр'ь [Mär'] 63
май	/miy/	'boyun'	مى يه مى يى	miye miyi	<i>boyun</i> <i>boyun¹¹</i>	Mye (L) myi (K)	мáй [miy] 11
мáнтáр	/mīndīr/	'şişman'	مىندىر	Mındır	<i>şişman</i>	Myndyr	Мындýр'ь [Mındir'] 36

¹⁰ Çağatay - kime

¹¹ Kazan – moyun; Yenisey- moynu, Kırgız moyun

H

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque- Klap.	Soç.
наркәмәш	/nargimiş/	'zehir'	نامیش	namış	<i>ağu, zehir</i>	Namych (L)	Намышъ [Namiş'] 15
нумай	/numay/	'çok'	نومه	nume	<i>bol, mebzul</i>	Noumai (L)	номай [nomáy] 14; Нумай [Numáy] 63
нумайрах	/numayrah/	'daha çok'	نومه راق	numerak	<i>ziyade, çok</i>	Noumairak (L)	Нумайрахъ [Numayrah'] 63

П

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque- Klap.	Soç.
паратәп	/paradip/	'ver-'	راراداپ	raradap	<i>veririm</i>	Raradap (L)	Паратапъ [Parádap'] 52
патне	/patne/	'yanında, tarafında'	باتنيا	batnya	<i>doğru, müteveccihen</i>	Batnia, batndché (L)	батня [batnè] 68
патша	/patşa/	'hükümdar'	پاتشا	Patça, patşa	<i>padişah</i>	Patça (L)	Патша [Patşa] 16
паттәр	/pattir/	'kahraman'	پاتير	Patır	<i>kuvvetli, bahadır, seçi¹²</i>	Pattır	Паттәръ [Pattir'] 35
пәлан	/pilan/	'geyik'	بولان	bulan	<i>geyik¹³</i>	boulân (K)	буланъ (ныннъ) [bulân'] 26
пәр	/pır/	'dolu'	پور	pur	<i>katlaşmış kar tanesi, dolu</i>	Pour (L)	Пұръ [Púr'] 14
			پور	pur	<i>dolu [burçak]</i>	pour (K)	
пәрахатәп	/pırahadip/	'bırak-'	پراغاداپ	pıragadap	<i>atarım</i>	Pragadap (L)	Прагатапъ [Pragádap'] 58
пәрча	/pırja/	'pire'	پورزه	pürze	<i>pire</i>	pourzè (K)	Пурзә [Purzè] 24
Пашал	/pıjal/	'tüfek'	چال	çal	<i>tüfek</i>	Tchal (L)	Тшалъ [Tşál'] 31
пәта	/pıda/	'çivi'	پودا، پدا	Puda, p(i)da	<i>çivi</i>	Pda ~ pouda (L)	Пда [Pdà]; пудá [rudá] 31
пәхәр	/pıhır/	'bakır'	پى خیر	pıhır	<i>bakır</i>	pkhyr (K)	Пхъръ [Phır']
пәвер	/pıver/	'karaciğer'	پى او وه	piöve	<i>karaciğer [öpke, öfke]</i>	piowèr (K)	Пьявьр [P'vèr'] 19
пәлетәп	/piledip/	'bil-'	پله داپ	pledap	<i>anlarım</i>	Plédap (L)	Плэдапъ [Plédap'] 55
пәлэг	/pılıt/	'bulut'	پى اولت، پلى اولت	Piult, pliot	<i>bulut</i>	Pioult ~ pliot (L)	пль'отъ [pl'ot'] 13
			پى اوليت	piolit	<i>bulut</i>	piolyt (K)	
пәр(ре)	/pır(re)/	'bir'	په ر، پرييا	Per, priya	<i>bir</i>	Per, pria (L)	Пирь [Pir'] 66; Пэръ [Pér'] пря [prè] 40
пәсеретәп	/pijeretip/	'pişir-'	پسه رى ياده پ	piseriyadep	<i>pişirim</i>	Pseriadep (L)	Псерядәпъ [Pseré dáp'] 60

¹² Çağatay - batur

¹³ Kazan - bulan

пёчәкçә	/pʲɨkʲɨʃ/	‘küçük’	چىكىسى چىكىسى	Piçiksi	<i>küçük</i>	Ptchiksi	Пчйкиси [Pçʲiksi] 38
пил(л)ёк	/pil(l)ʲɨk/	‘beş’	بىكەك	pikek	<i>beş</i>	Pikek (L)	ПйллекЪ [Pʲillekʲ] 40
пин	/pin/	‘bin’	بين	pin	<i>bin</i>	Pin (L)	Пинь [Pinʲ] 41
пит	/pit/	‘yüz’	پيت	pit	<i>yüz, vecih¹⁴</i>	Pit (L)	Пйтъ [pʲitʲ] 12
			پيت	pit	<i>bet, yüz</i>	pit (K)	
Пит(ё)	/pit, pidi/	‘çok’	پيت، پينه	Pit, pite	<i>pek, çok</i>	Pit ~ Pité (L)	Пйтъ [Pitʲ] 63; питё [pitè] 63
пулакан	/pulagan/	‘ihtimal’	پولاغان	polagan	<i>belki, ihtimaldir ki</i>	Polagan (L)	ПолаганЪ [Polaɣanʲ] 63
пулә	/pulɨ/	‘balık’	پوله	pole	<i>balık</i>	póle (K)	Póle 396 [M], Пóла [Póla] 33
пурманән	/purmanin/	‘var’	پورمانين	Pormanin	<i>malığım, benim var</i>	Pormanyn (L)	ПóрманәнЪ [Pórmaninʲ] 62
пуş	/puʃ/	‘baş’	پوس	pos	<i>baş</i>	pos (K)	Пóсь [Pósʲ] 17
пуşлатāп	/puʃladıp/	‘başla-’	پوسلاداپ	posladap	<i>başlarım</i>	Posladap (L)	ПослáдапЪ [Posládapʲ] 53
путене	/pudene/	‘bıldırcın’	پوده ن	poden	<i>bıldırcın¹⁵</i>	podén (K)	ПодёнЪ [Podènʲ] 25
пуятāп	/pujadıp/	‘zenginleş-’	پوئي ياناداپ	poiyanadap	<i>kazanırım</i>	Poianadap (L)	ПоянáдапЪ [Poénádapʲ]
пуян	/puyan/	‘zengin’	پوئي يان	buiyan	<i>zengin, bay</i>	Bouian	Буянь [Buènʲ] 37
пўрне	/pürne/	‘parmak’	پورنه	purne	<i>parmak</i>	pourne (K)	Пюрня [Pürnè] 18
пўрт	/pürt/	‘ev, bina’	پي يورت	piyürt	<i>yemek pişirilen yer</i>	Piort (L)	Пь’ортъ [Pʲ’ortʲ] 27
пыйти	/pyiti/	‘bit’	پي ده	pide	<i>bit, kehle</i>	pyde (K)	Пйде [Pide] 24
пыл	/pɨl/	‘bal’	پيل	pɨl	<i>bal</i>	Pyl (L)	ПылЪ [Pɨlʲ] 26
			پيل	pɨl	<i>bal</i>	pyl (K)	
пыратāп	/piradıp/	‘git-’	پي راداپ	piradap	<i>giderim</i>	Pyradap (L)	Пыра́дапЪ [Pɨrádapʲ] 56
пысăк	/pɨsɨk/	‘büyük’	ايڭ	ızık	<i>büyük</i>	Yzyk	ПызыкЪ [Pɨzɨkʲ] 35

C

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
сайран	/sayran/	‘seyrek hâlde’	سه ران	seran	<i>kolayca, suhuletle</i>	Sairan (L)	СайрāнЪ [Sayrānʲ] 65

¹⁴ Garp- bet

¹⁵ Bütene - büdne

Сакәрвун(нә)/sagırvun(ni)/	'seksen'	ساقارو وننا	sakarvonna	seksen	Sakar vonna (L)	Сакәр'в-вонна [Sákar'-vónna] 80 'seksen (80)' 41
саккәр	/sakkır/	'sekiz'	ساقاری	sakari	sekiz	Sakari (L) Сакәр' [Sákar'] 40
сахал	/sahal/	'az'	ساغال	sagal	az	Sagal (L) Сагал' [Sagál'] 63
сахалән	/sahalin/	'az hâlde'	ساغالين	sagalin	az az, cüzi	Sagalin (L) Сагал'н' [Sagalin'] 63
сәватәп	/sivadip/	'sağ-'	سواداپ	sivadap	çekerim	Svadap (L) Сә'вдәп' [S'ádap'] 56
сәмса	/sımza/	'burun'	سی اومزا، سومزا سومزا	siumza, sumza sumza	burun burun ¹⁶	Sioumza ~ Soumza (L) Сь'омзә [S' omzà] 18, сумзә [sumzà] 18
сәнә	/sinī/	'mızrak'	سونو	sunu	mızrak	Sounou (L) Сунү [Sunù] 31
сәхман	/sihman/	'kaftan'	سوقمان	sukman	libas, giysi	Soukman (L) Сукман' [Sukmàn'] 30
сивә	/sivī/	'soğuk'	سيوه	sive	soğuk	Sivé (L) Сів' [sivā] 13
сәт	/sīt/	'süt'	سی بوت سود	siyot sud	süt süt	Siot (L) Сють [Sıt'] 23 sud (K)
сүеç(ё)	/suyeş(i)/	'yalancı'	سوئی یاچه	soiyaçe	aldatıcı	Soicaé (L) Со'яс' [Soé'sä] 16
сүрәх	/surih/	'koyun'	سوراخ سوروخ	soraḥ soroḥ	kuzu kuzu	Sorakh (L) Сорах' [Sórah'] 26 sórokh (K)
сут	/sut/	'satiş'	سوت	sot	iftıra	Sot (L) Сот' [Sót'] 15
сүтатәп	/sudadip/	'sat-'	سوداداپ	sodadap	satarım	Sodadap (L) Сөдәдәп' [Sodádap'] 53
сухал	/suhal/	'sakal'	ساغال	sagal	sakal	sogál (K) C[o]rál' [Sogál'] 18
суя	suya	'yalan'	سوئی یا	soiya	yalan	Soia (L) Со'я [Soè] 14
сывә	/sivī/	'sağ'	سیئی	siyu	sağ, esen	Syv Сыв' [Siv'] 37
сывлатәп	/sıvladip/	'	سی أولاداپ	siyavladap	görürüm	Siuvladap (L) Ывсләдәп' [Ivsládap'] 56
сывсәр	/sıvzir/	'sağlıksız'	سیوزیر	Sıvzır	mariz	Syvzyr Сывзыр' [Sıvzir'] 37
сысна	/sisna/	'domuz'	سیسنا	sisna	domuz	sysna (K) Сысна [Sisnà] 26

Ç

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
çамка	/şamga/	'alın'	سی یامغا سی یه مغا	siyamga Siyemga	alın alın ¹⁷	Siamga (L) siemgu (K)	Сямгә [Sêmyà] 17
çамрәк	/şamrik/	'genç'	سی یامریک	Siyamrik	genç	Siamrik	С'ямрык' [Sêmrık'] 37

¹⁶ Lezgi - humug

¹⁷ Çeremis – semga, sanga

çан-çурăм	/ʃan-ʃurım/	'vücut'	سى يان	siyan	<i>gövde, beden</i>	Sian (L)	СянЪ [Sênˈ] 19
çанталăк	/ʃandalıĭk/	'hava'	سى وندالىق	siondalık	<i>gök</i>	Siondalik (L)	Сь'ондалыкЪ [Sʰˈondalikˈ] 13
			سيان دالىق	siyandalık	<i>dünya, asır</i>	Siandalik (L)	СяндальыкЪ [Sêndalikˈ] 13
çăвар	/ʃıvar/	'ağız'	سو وار، سونار	Suvar, sunar	<i>ağız</i>	suvar, souar (K)	Сь'оварЪ [Sʰˈo varˈ] 18
çăка	/ʃıga/	'ihlamur'	سى يوقا	siyuka	<i>ihlamur</i>	Siouka (L)	Сьюка [Sʰˈɯkà] 23
çăл	/ʃıl/	'kaynak'	سى ئول	siul	<i>menba, bulak, pınar</i>	siul (K)	Сь'олЪ [Sʰˈolˈ] 31
çăлтăр	/ʃıldır/	'yıldız'	سى يودار	Siyodar	<i>yıldız</i>	Siodar (L)	Сь'одарЪ [Sʰˈódarˈ] 13
			سى اودار	siodar	<i>yıldız</i>	siôdar (K)	
çăмартă	/ʃımarta/	'yumurta'	سى ماردى	sımarđı	<i>yanak</i>	Smardy (L)	Симардă [simardà] 25
			سى مارда	sımarda	<i>yumurta</i>	simardà (K)	
çăлен	/ʃılen/	'yılan'	سى يوللەن	siyollen	<i>yılan</i>	siollèn (K)	Сюллєнь [Sʰɯllènˈ] 24
çăр	/ʃır/	'gece'	سى يور	siyor	<i>gece</i>	sior (K)	Sfúr, Sfor 382 [M]
Çăр	/ʃır/	'yer'	سه	se	<i>yer</i>	Ser (L)	СЪрь [Sêrˈ] 20
			سه ر	Ser	<i>yer</i>	sêr (K)	
çăр	/ʃır/	'yüz'	سى يور	siyur	<i>yüz, sad</i>	Siour (L)	СюрЪ [Súrˈ] 41
çăрле	/ʃırle/	'geceleyin'	سى يورلا	siyurla	<i>gece</i>	Siourla (L)	Сюрля [Sʰɯrɫê] // 13
çăтăк	/ʃıđık/	'yırtık, perişan'	سیده ك، سيديك	Sidek, sidik	<i>fena, kötü</i>	Sidek ~ sidik	СідекЪ [Sıdekˈ] 35; сідикЪ [sıdikˈ] 35
Çивăч	/ʃivıç/	'keskin'	كیوچه	kivçe	<i>cesur, şeci</i>	Kivtché	Сівче [Sivçe] 38
çил	/ʃıl/	'yel'	سيل	sil	<i>vel, rüzgar</i>	Sil (L)	Сіль [Sılˈ] 14
			سيل	Sil	<i>vel, külek</i>	sıl (K)	
çинче	/ʃinçe/	'üzerinde'	سين چا	sinça	<i>üzerinde</i>	Sintcha (L)	Синчă [Sinçà] 68
çирĕм	/ʃirim/	'yirmi'	سیریم	sirim	<i>yirmi</i>	Sirim (L)	СіримЪ [Sirimˈ] 41
çиçĕм	/ʃiçim/	'şimşek'	سيزيم	sizim	<i>şimşek</i>	Sizim (L)	СизимЪ [Sizimˈ] 13
çитеретĕп	/ʃideredip/	'yedir-'	سى ديار بياده	sidiyariyadep	<i>beslerim</i>	Sidiariadep (L)	СидярĕтĕпЪ [Sidêréđapˈ] 61
çитмĕл	/ʃitmıl/	'yetmiş'	سیتمه ل	sitmel	<i>yetmiş</i>	Sitmel (L)	Ситмєл [Sitmelˈ] 41

çиччë	/ʃiççi/	'yedi'	سیتچە	siççe	<i>yedi</i> ¹⁸	Sittché (L)	Сичче [Sícçe] 40
çук	/ʃuk/	'yok, hayır'	سى يوق	siyuk	<i>hayır, yok</i>	Siok (L)	Сь'окъ [S'ok'] 63
çул	/ʃul/	'yol'	تى يول	Tiyol	<i>vol</i>	Tiol (L)	Сь'олъ [S'ól'] 20
			سى يول	Siyol	<i>vol, tarik</i>	siöl (K)	
çул	/ʃul/	'yıl'	سى يول	siyol	<i>sene</i>	Siol (L)	Сь'олъ [S'ól'] 20
çулла	/ʃulla/	'yazın'	سى يولا	siyula	<i>yaz</i>	Sioula (L)	Сюлә [Süla] // 14
çумәр	/ʃumır/	'yağmur'	سى يوما	siyoma	<i>yağmur</i>	Siomar (L)	Сь'омәръ [S'o
			سومور	summor	<i>yağmur</i>	summor (K)	màr'] 14
çуна	/ʃuna/	'kızak'	سى يوناخ	siyonaḥ	<i>kızak</i>	Sionakh (L)	Сь'онàхъ [S'onàx'] 32
çунат	/ʃunat/	'kanat'	سى يونат	siyonat	<i>kanat</i>	sionat (K)	сь'онàтъ [s'onàt'] 25
çурәм	/ʃurım/	'sırt'	سى اورام	siuram	<i>sırt, arka</i>	siouran (K)	Сь'орамъ [S'óram'] 19
çурт	/ʃurt/	'bina'	سى يورت	siyort	<i>yurt, mesken</i>	Siort(L)	Сь'ортъ [S'ort']
			سى يورت	siyort	<i>yurt, mesken</i>	siort (K)	27
çуркунне	/ʃurgunne/	'ilkbahar'	سى يور قونيا	Siyor konya	<i>ilk bahar</i>	Sior konnia (L)	Сь'орконнà [S'o rkonnè] 14
çут	/ʃut/	'ışık'	سى يوت	siyot	<i>ziya, yalın</i>	Siot (L)	Сіотъ [Süt'] 13
çўлерех	/ʃülereh/	'daha yukarıda'	سى يون له رى ياخ	Siyunleriyah	<i>üstünde</i>	Sionleriakh (L)	Сюл'ёрàхъ [Süla'èh'] 68
çүрегән	/ʃüredip/	'yürü-'	سى يور يياده پ	siyuriyadep	<i>yürürüm, gezinirim</i>	Siouriadep (L)	Сюрàд'èпъ [Sü're'däp'] 60
çўç	/ʃüş/	'saç'	سى اوس	sios	<i>saç</i>	Siouss (L)	Сіóсь [Sús'] 17
			سوس	sus	<i>saç</i>	sus (K)	
çывăх	/ʃivıh/	'yakın'	سنيويخ	sivıh,	<i>yanında</i>	Sivykh [L]	Сівыхъ [Sívih'] 68
çывăхра	/ʃivıhra/	'yakında'	سنيويخرا	sivıhra	<i>yakında, yanında</i>	Sivykhra (L)	Сивыхrà
			سنيويراخ	sivıraḥ	<i>yanında</i>	sivyrahk (L)	[Sivıhrà] 64
çын	/ʃın/	'insan'	سین	sin	<i>adam</i>	Sin (L)	Сінъ [Sín'] 15
çырма	/ʃırma/	'ırmak (yatağı)'	سیرما	sırma	<i>dere</i>	Sirma (L)	Сирмà [Sirmà] 20
			سیرما	sırma	<i>nehir</i> ¹⁹	sırma (K)	

¹⁸ Fince - seitsemän

¹⁹ Votyak - şur

T

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
гавралла	/tavralla/	‘dolayında’	تاويرلا	Tavırla	<i>etrafında</i>	Tavrla (L)	Гаврлă [Tavrlâ] 68
така	/taga/	‘koç’	تاغا	taga	<i>koyun</i>	Taga (L)	Tagâ [Tağâ] 26
			تاغا	taga	<i>koç²⁰</i>	taga (K)	
гăвар	/tivar/	‘tuz’	تیوار	tıvar	<i>tuz</i>	Tvar (L)	Тварь [Tvar’] 23
гăват(т)ă	/tivat(t)ï/	‘dört’	سیواتتا	sivatta	<i>dört</i>	Svatta (L)	Твátте [Tvátte] 66; Твátта [Tvátta] 40
гăм	/tım/	‘don’	توم	tom	<i>don, buz</i>	Toum (L)	Тұмь [túm’] 13
гăм	/tım/	‘kil’	توم	tom	<i>kil</i> [<i>toprak</i>]	Toum (L)	Тұмь [Túm’] 20
гăратăп	/tïradip/	‘dur-’	توراداپ	turadap	<i>ayakta</i> <i>dürmüşüm</i>	Touradap (L)	Турáдапъ [Turádap’] 52
гăхăрвун(н)ă	/tïhîrvun(n)ï/	‘doksan’	توخورو وننا	tuħurvonna	<i>doksan</i>	Toukhourvonna (L)	
гăххăр	/tïhhîr/	‘dokuz’	توخوری	tuħuri	<i>dokuz</i>	Toukhuori (L)	Түхуръ [Tühur’] 40
гелей	/teley/	‘talih’	ته ته ی	Tetey	<i>saadet,</i> <i>ikbal</i>	Telei (L)	Телëй [Telèy] 15
гелей мар	/teley mar/	‘talihsizlik’	ته له ی مار	teleymar	<i>musibet,</i> <i>bela</i>	Teleimar (L)	Телëймáръ [Telèymâr’] 15
гимёр	/tımîr/	‘demir’	تیمه ر تیمه ر	timer	<i>demir</i>	Timer (L)	Тімѣрь [Tímâr’] 20
				timer	<i>demir</i>	timèr (K)	
тимёрçе	/tımîrçï/	‘demirci’	تیمیرزه	timirze	<i>demirci</i>	Timirze (L)	Тимирзѣ [Timirzê] 17
гинёс	/tinis/	‘deniz’	تى نيز	tiniz	<i>deniz</i>	tinis (K)	Tinnis 384 [M]
гир	/tir/	‘deri’	تير	tir	<i>deri</i>	tir (K)	Тірь [Tír’] 19
ту	/tu/	‘dağ’	تون تون	ton Ton	<i>dağ, cebel</i> <i>dağ</i>	Ton (L) tou (K)	Tû [tù] 20
тула	/tula/	‘dışarıya’	تولا	tola	<i>buradan</i> <i>dışarıda</i>	Tolla (L)	Толă [Tolâ] 64
тулта	/tulda/	‘dışarıda’	تولغا	tulga	<i>dışarıda</i>	Tolga (L)	Толгă [Tolğâ] 64
турă	/turi/	‘tanrı’	تور، تورا	Tor, tora	<i>allah²¹</i>	Tor ~ tora (L)	Тóра [Tóra]; тóръ [tór’] 13
турăх	/turih/	‘ekşimik’	توراخ	torah	<i>yoğurt</i>	Torakh (L)	Тóрахъ [Tórah’] 23
тус	/tus/	‘dost’	توس، دوس	Tos, dos	<i>dost</i>	Toss, doss (L)	Тосъ [Tos’] 16; досъ [dos’] 16
тусан	/tuzan/	‘toz’	توزان	tozan	<i>firtına</i>	tozân (K)	Тозáнъ [Tozân’] 20
туга	/tuda/	‘dudak’	توتا	tota	<i>dudak</i>	totâ (K)	Totâ 388 [M]
тымар	/tumar/	‘damar’	تى مار	tumar	<i>damar</i>	timâr (K)	Тымáръ [Tímâr’] 24
тытатăп	/tutadip/	‘tut-’	تى داداپ	tıdadap	<i>emir</i> <i>ederim</i>	Tydadap (L)	Тыдáдапъ [Tídádap’] 53

²⁰ Kazan - taka

²¹ İskandinavya dilinden

Y

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
үй	/uy/	'kır'	خير اويي	hır oy	ova	Khır ~ ou	Хйр [Hır'] 20
уйăх	/uyih/	'ay'	اويخ اويخ	oyih oyih	ay ay	Oikh (L) oikh (K)	ОйхЪ [oyh'] 13
улма	/ulma/	'elma'	اولما	olmah	elma	olmah (K)	Olmah 398 [M]
улпут	/ulbut/	'efendi'	البوبت، اولبوت	albut, olbut	efendi ²²	Ulpıt (L)	олбұтЪ [olbüt'] 16
улталатăп	/uldaladıp/	'aldat-'	اولدالاداپ	oldaladap	yalan söylerim	Oldaladap (L)	ОлдаладăпЪ [Oldaladap'] 59
улт(тă)	/ult(tı/	'altı'	اولتا	olta	altı	Olta (L)	Олта [Ołta] 40
умёңче	/umınçe/	'önünde'	اومين دا، اومين چە	Omında, omınçe	evvel, evvelce	O-mynda, o- myndtché (L)	ó-МындчЪ [ó- Mındçá] 68
упăшка	/ubiška/	'koca, eş'	اوپوشقا	opuska	koca, zevce ²³	Opchka (L)	Опшкă [Opšká] 15
ура	/ura/	'ayak'	اورا	ora	ayak	ora (K)	Орă [Orà] 19
урлă	/urli/	'aracılığıyla, ile'	اورلە	Orla	ötede	Orla [L]	Орла [Orla] 68
узал	/uzal/	'kötü'	اوزال	uzal	fena ²⁴	Ouzal (L)	УзълЪ [Uzál'] 65
ут	/ut/	'at'	اوت	ut	at	out (K)	Ut 394 [M]
утă	/udi/	'ot'	اودا	uda	ot, nebat	ouda (K)	Uda 394 [M]
утмăл	/utmil/	'atmış'	اوتسال	otsaal	almış	Otsaal (L)	ОтмалЪ [Ötmal'] 41

Y̋

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
ўпке	/ўpke/	'akciğer'	ئاوپقا	Eupka	akciğer [öpke, öfke]	ëoupka (K)	Эупкя [Eupkë] 19
ўсетёп	/üzedıp/	'büyü-'	ئى بوزياده پ	iyüzyadep	büyürüm	Iuoziadep (L)	ЎзёдЪпЪ [Uzédáp '] 61

X

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
халăх	/halih/	'halk'	خالخ	halih	halk, nas, el	Khalykh	ХалыхЪ [Hálh'] 16
халё	/halı/	'şimdi'	خاله	hale	şimdi	Khalé (L)	ХалЪ [Halé] 64
хапха	/hapha/	'bahçe kapısı'	قاپخا	kapħa	kapı ²⁵	kapkha (K)	Хапхă [Haphà] 27
хăватăп	/hıvadıp/	'kov-'	خواداپ	hıvadap	avlarım, kovalarım	Khvadap (L)	ХывăдăпЪ [Hıvadap'] 54
хăйăр	/hiyir/	'kum'	خير حى ير	hır hiyır	kum, reml kum	Khyir khyer (K)	ХыйрЪ [Xıır'] 20
хăйма	/hiyima/	'kaymak'	خى نى ما	hiyima	kaymak	Khyima	Хыйма [Hıymà] 23
хăлха	/hılha/	'kulak'	خولقا خولغا	hulka hulga	kulak kulak	Khoulga khoulga (K)	Хулгă [Hulgà] 18

²² Kazan - Alpagut

²³ Çağatay – Abuşka

²⁴ Kazan - usal

²⁵ Diğer lehçelerde - kapka

хәмпә	/hĩmbĩ/	'mesane'	خوملا	hũmla	<i>kovuk</i> [<i>meŋse</i>]	khoumba (K)	Хумба [Humbà] 19
хәнкәлә	/hĩnkĩla/	'tahta kurusu'	خين تىلا	hĩntila	<i>tahta biti</i>	khynila (K)	Хынтлă [Hĩntlâ] 24
хәратәп	/hĩradĩp/	'kork-'	خور اداپ	horadap	<i>korkarım</i>	Khoradap (L)	Хорáдапъ [Horádap'] 57
хәвел	/hĩvel/	'güneş'	خيوه ل خى وه ل	hivel	<i>güneş</i> <i>güneş</i>	Khvel khwèl (K)	Хвѣль [Hvél'] 13
хәл	/hĩl/	'kış'	خيل	hĩl	<i>kış</i>	Khil	Хи́ль [Hĩl'] 14
хәнетәп	/hĩnedĩp/	'döv-'	قنى يادە پ	kiniyadep	<i>döverim</i>	Kniadep (L)	Ххнѣдѣпъ [Hhné dâp'] 59
Хәпәр	/hĩbir/		خى يون بى يور	hiyunbiur	<i>şen, şatır</i>	Khionbiour	Хюбиоръ [Hũbũr'] 37
хәр	/hĩr/	'kız'	خه ر	her, hir	<i>kız</i>	Kher, khir	хирь [hĩr'] 15
хәрәх	/hĩrih/	'kırk'	خه ريخ	herih	<i>kırk</i>	Khérikh	Хѣрихъ [Hérih'] 41
хәс	/hĩş/	'kılıç'	خه س	hes	<i>kılıç</i>	Khess	Хѣсь [Hés'] 31
хир	/hĩr/	'kır'	خير اوئى غير	hir oy gir	<i>ova</i> <i>kir, çöl, sahra</i>	Khır ~ ou ghir (K)	Хирь [Hĩr'] 20
хирәс	/hĩriş/	'karşı'	خيريس	hiris	<i>karşı, mukabil</i>	Khiriss [L]	Хири́сь [Hiriş'] 68
хитре	/hitre/	'güzel'	خه ر ته	herte	<i>güzellik</i>	Kherté	
хул	/hul/	'kol'	خول	hol	<i>kol</i>	khol (K)	Chol 390 [M]
хуллентерех	/hullendereh/	'daha yavaş'	خوللن ده رده خ	hullendereh	<i>yavaşça</i>	Khollenderekh (L)	Холлендерехъ [Hollenderekh'] 63
хулпуçси	/hulpuşsi/	'omuz'	خول پوسى	hol posi	[<i>kol başı</i>], <i>omuz</i>	khol-possı (K)	Холпосй [Holposi] 18
хур	/hur/	'kaz'	خور خور	hor hor	<i>ördek</i> <i>kaz</i>	Khor khòr (K)	Хоръ [Hòr'] 25
хура	/hura/	'kara'	خورا	Hora	<i>siyah</i>	Khora	Хорá [Horà] 37
хураланатәп	/huralanaĩp/	'karala-'	خورالاناداپ	horalanadap	<i>kararırım</i>	Khoralanadap (L)	Хораланáдапъ [Huralandap'] 55
хурах	/hurah/	'eşkiya'	خوراخ	horah	<i>haydut, harami</i>	Khorakh	Хорáхъ [Horáh'] 16
хурән	/hurin/	'kayın'	خورن	horin	<i>karaağaç</i>	Khorn	Хорнъ [Horn'] 23
хурт	/hurt/	'böcek'	خورت	hort	<i>kurt</i>	khórt (K)	Хóртъ [Hórt'] 20
хурчка	/hurçka/	'atmaca'	خورچقا	horçka	<i>akbaba</i>	khortchka (K)	Хорчкá [Horçká] 25
хушшинче	/huşşince/	'arasında'	خوش نيا، قوشين چيا	hoşnya, koşinçya	<i>ortasında</i>	Khochnia (L)	Хушшинча [Húşinça] 63, хошындчә [hoşındçè] 67
хўре	/hüre/	'kuyruk'	خورى	huri	<i>kuyruk</i>	khouri (K)	Хюръ [Hürè] 27
хырым	/hirim/	'karın'	خى ريم	hirim	<i>karın</i>	khyrum (K)	Хырымъ [Hirim']

Ч

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
час	/ças/	'çabuk'	چاس	ças	<i>çabuk, tez</i>	Tschass (L)	Часъ 65
чәмлатăп	/çimladıp/	'çiğne-'	چی یوملاداپ	çiyumladap	<i>çiğnerim, yerim</i>	Tchioumladap (L)	Чюмладапъ [Çımladap'] 54
чән	/çin/	'gerçek'	چين	çin ²⁶	<i>doğru</i>	Tschin (L)	Чйнъ [Çin'] 63
чăх(ă)	/çih(t)/	'tavuk'	چيكي	çigi	<i>tavuk</i>	Tchigui (L)	Чигы [Çigi] 25
чѐлхе	/çilhe/	'dil'	چيلگي	çilgi	<i>dil</i>	Tchilgui ~ tchilguia (L)	чилгя [çilgè] 18
			چيلگه	çilge	<i>dil</i> ²⁷	tchilghè (K)	
чѐре	/çire/	'yürek'	چه ره	çere	<i>yürek</i>	tcherè (K)	Чрѐ [Çrè] 19
чѐрѐ	/çiri/	'diri'	جه ره	çere	<i>şedid</i>	Tchéré	Черѐ [Çerè] 37
чѐрѐ	/çiri/	'diri'	چره، چيري	çre, çiri	<i>sağ, esen</i>	Tchré, tchiri	Чрѐ [Çrè] 37; чирѐ [çiri] 37
чѐрне	/çime/	'turnak'	چه رنى به	çerkiye	<i>turnak</i>	tcherniè (K)	Черня [Çernè] 19
чѐчѐ	/çici/	'meme'	چيچي	çici	<i>meme</i>	Tchitchi (L)	Чичи [Çici] 17
чипер	/çiber/	'güzel'	چييه ر	çiber	<i>çok iyi</i>	Tchiber (L)	Чибѐръ [Çibèr'] 38
чул	/çul/	'taş'	چول	çol	<i>taş</i> ²⁸	tchol (K)	Чолъ [Çol'] 20
чупатăп	/çubadıp/	'koş-'	چوباداپ	çobadap	<i>kaçarım</i>	Tchobadap (L)	Чобáдапъ [Çobádap'] 53
чура	/çura/	'köle'	چورا	çora	<i>esir, tutsak</i>	Tchora, tchoura (L)	Чорá [Çorà] 16
чўрече	/çürece/	'pencere'	چى ره چ	çireç	<i>cam</i>	tchirech (K)	Чюрѐчá [Çürèçà]

Ш

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
шалта	/şalda/	'içeride'	شالغا	şalga	<i>içinde, içeride</i>	Chalga (L)	Шалгá [Şaldá] 64
шанатăп	/şanadıp/	'inan-'	شاناداپ	şanadap	<i>zannederim</i>	Chanadap (L)	Шанáдапъ [Şanádap'] 54
шăл	/şil/	'diş'	شيل	şıl	<i>diş</i>	Chil (L)	Шйлъ [Şil'] 18
			شيل	şil	<i>diş</i> ²⁹	chil (K)	
шăмă	/şimî/	'kemik'	شومو	şumo	<i>kemik</i> ³⁰	choumo (K)	Шумò [Şumò] 18
шыв	/şiv/	'su'	شيو، شى يو، شو	şiv şiyu, şu	<i>su</i>	Chiv (L) chiou, chuw (K)	Шйвъ [Şiv'] 23
шуратăп	/şuradadıp/	'beyazlat-'	شوراداداپ	şoradadap	<i>beyazlanırım</i>	Choradadap (L)	Шорáдапъ [Şorádádap']
шурă	/şuri/	'beyaz'	شورا	şora	<i>beyaz</i>	Chora	Шорá [Şorà] 38
шухăшлатăп	/şuhşladıp/	'düşün-'	شوخشلاداپ	şohşladap	<i>düşünürüm</i>	Chokchladap (L)	Шокшлáдапъ [Şokşládap'] 53
шыратăп	/şiradıp/	'ara-'	شيراداپ	şiradap	<i>ararım</i>	Chiradap (L)	Сирáдапъ [Sírádap'] 56

²⁶ Çağatay- çın; Garp- çın sabah

²⁷ Fin - çiyeli

²⁸ Moğol, Tunguz çolu, çulu

²⁹ Lezgi – zila, çioval, çuluh

³⁰ sümük, süngек

Ы

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
ывăл	/ivîl/	‘oğul’	ويویل	vıvıl	<i>oğul</i>	Yvyl (L)	ЫвылЪ [Ívîl’] 15
ылтăн	/iltün/	‘altın’	ييلتآن، ييلتآن	Yiltan, yiltun	<i>altın</i>	Yltin ~ yltan (L)	ЫлтăнЪ [Íltin’] 20; ылтăнЪ [ıldàn’] 20
			ييلتآن، ييلتآن	Yiltan, yiltun	<i>altın</i>	yltan, yltyn (K)	
ыр	/ır/	‘iyi’	اير	ır	<i>bahtiyar, mesut</i>	Yr	ЫрЪ [Ir’] 35
ыран	/ıran/	‘yarın’	ئى ران	ıran	<i>erden, erkenden</i>	Yran (L)	ЫранЪ [İran’] (заутра) 64
ытатăп	/ıdadıp/	‘at-’	بى داداپ	yıdadap	<i>tirkeşten ok çıkarırım</i>	Ydadap (L)	ЫтатăпЪ [İdadap’] 55
ытларăх	/ıtlarah/	‘daha fazla’	ييتلارآخ	yıtlarah	<i>daha iyisi...</i>	Ytlarakh (L)	ЫтларăхЪ [İtlarah’] 66
ытлах	/ıtlah/	‘çok’	ئىداخ	ıdah	<i>ziyade</i>	Idakh (L)	ЫтлахЪ [İdax’] 66

Ю

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
юман	/yuman/	‘meşe’	اييوخمان	ıyuhman	<i>meşe</i>	Ioukhman (L)	ЮманЪ [Íomàn’] 36
юн	/yun/	‘kan’	يون	yun	<i>kan</i>	youn (K)	ЮнЪ [Íón’] 19
юр	/yur/	‘kar’	اييور	ıyur	<i>kar</i>	Ior (L)	ЮрЪ [Íór’] 13
			ئى اور	ior	<i>kar</i>	iôr (K)	
юрататăп	/yuradadıp/	‘sev-’	ئى يوراداداپ	ıyoradadap	<i>severim</i>	Ioradadap (L)	ЮрататăпЪ [Íoradádap’] 57
юрлă	/yurlı/	‘sefil’	ئى يورلى	ıyorlı	<i>bedihat, sefil</i>	Iorly	ЮрлăЪ [Íorlı] 38

Я

Çuv.	Trans.	TT	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.	Soç.
янах	/yanah/	‘çene’	آناخ	anaḥ	<i>çene</i>	anàkh (K)	ЯнахЪ [Ënàx’] 18
			ياناخ	yanah	<i>yanak</i>	yanakh (K)	
янтă	/yandı/	‘’	ئى ياندا	ıyanda	<i>çalek, seri</i>	Ianda (K)	Янтă [Ënda] 14; янда [Ënda] 37
ятлаçатăп	/yatladadıp/	‘kız-’	ئى يатладاپ	yatladap	<i>küfür ederim</i>	Iatladap (L)	ЯтлаçатăпЪ [Ëtládap’] 58

Yansıma Kelimeler

H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Levesque-Klap.
أباز	abaz	ah	Abaz (L)
أباباز	ababaz	oh, eyvah, vah, yazık	Ababaz (L)
	Aye, vaye	ah vah, vah vah	Aai, vaai (L)
أبائه	abaye	ya rab, Allahım	Abaai (L)
آخ	ah	ah	Akh (L)
وای	vay	vay	Vai, vai, vai (L)
و، و، دا	Va, va, da	meserret ifade eder	Vai va, va (L)
أباز	abaz	ah	Abaz (L)

Ekler

Ek	H. Kâzım	TL -Trans.	TT Karşılığı	Soç.
Bulunma durumu eki	دا	da	<i>mef'ûlü fih edatı, nezdinde, indinde</i>	Da
Bulunma durumu eki	ری یا	Riya	<i>içinde</i>	Ria
T. 3. K. iyelik+Bulunma durumu eki	بین چا	Yınça	<i>içinde</i>	Jindtcha
Çıkma durumu eki	دان، دبیان	Dan, diyan	<i>mef'ûlü anı edatı, -dan</i>	Dan, rian
Sınırlama eki	سیدشهن	şidşen	<i>mef'ûlü maa edatı, ile, le</i>	Sidchen
Yokluk eki	زیر	zır	-sız	Zyr, zr
Üleştirme Eki	شار	Şar	<i>ona göre, nazaran</i>	Char
Yönelme-Belirtme eki	نا	na	<i>ona göre, nazaran</i>	na

Sonuç

Hüseyin Kâzım Kadri tarafından yazılan Türk Lügati adlı sözlük Türkiye’de ciddi manada Çuvaşça ile ilgili bilgiler veren ilk eserdir. Çuvaşçanın Türk dil ailesi içindeki özel konumu nedeniyle kısmen uzakta kaldığı ilk dönem çalışmaları çerçevesinde bakıldığında bu büyük bir adım olarak nitelendirilmelidir.

H. Kâzım’ın, sözlüğünde Çuvaşçaya dair verdiği bilgiler kendisi tarafından derlenmiş verilere dayanmamaktadır. Bu veriler Levesque ve Klaproth tarafından Çuvaşçanın ilk gramerinden alıntılanmıştır. Ayrıca Klaproth’un G. F. Müller tarafından verilen malzemeyi de kullandığı eklenmelidir. Dolayısıyla H. Kâzım’ın sözlükte verdiği bu malzeme üçüncü el bilgiler durumundadır. Bu bakış açısıyla bu bilgilerin ülkemiz açısından öncü görevi olsa da Çuvaşça araştırmalarının geneli için bir katkısı yoktur.

Yaptığımız karşılaştırmada aşağıda gösterdiğimiz şekillerin gerek modern gerekse orijinal biçimlerini tespit etmek mümkün olmamıştır:

H. Kâzım	Transkripsiyon	TT Karşılığı	Levesque
خیوی زنده	hivizinde	ötede, etrafta	Khvizindé

ايرله ك	İlik, irlek	<i>için, dolayı</i>	Ilik, irlek
ايتچه، نه، نه نه	İtçe, e, nene	<i>altında</i>	Idtché
مى نيا	Minya	<i>hain, zalim</i>	Minia (L)
تورلاداپ	turladap	<i>dönerim</i>	Tourladap (L)

H. Kâzım	Transkripsiyon	TT Karşılığı	Klaproth
تولفون	tolkun	<i>dalga, talaz</i>	tolkhyn (K)

Yazarın dayandığı kaynaklar değerlendirilirken dikkat edilmesi gereken bir husus daha vardır. Yaşam öyküsünden anlaşıldığı kadarıyla H. Kâzım Almancaya vakıf bir kimse olmasına rağmen Heikki Paasonen tarafından hazırlanan dönemine göre oldukça önemli bir sözlükten istifade etmemesi şaşırtıcıdır. Burada Paasonen’in sözlüğündeki transkripsiyon sistemi tercihi kendisini bu sözlüğü kullanmaktan alıkoyduğunu tahmin ediyoruz³¹.

Son söz olarak Türkoloji literatüründe son derece önemli olan Türk Lügati’nde Çuvaşçaya dönük malzemeler, bu alanda çalışan sonraki takipçiler tarafından da müracaat edilmemesinin de tanıklığıyla bilimsel bir değere sahip değildir. Açıkçası bunun bu makale çerçevesinde ortaya çıkmasının ciddi bir emeğe mâl olduğunu itirafa mecburuz. Diğer taraftan söz konusu çabanın en azından bir deneme olarak Türkoloji tarihi açısından tarihî bir vaka olarak ya da en azından Türkiye’de Çuvaşça üzerine yapılan kaynakça derlemelerinde bir künye olarak da olsa kaydedilmesi gerektiğini belirtmeliyiz.

Kaynakça

- Albayrak, N. (1998). Hüseyin Kâzım Kadri. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bayram, B. (2018). Zarif Beşiri ve Çuvaş Edebiyatı. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Güzel, S. (2019). Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Hüseyin Kâzım Kadri. (1927). Türk Lügati: Türk Dillerinin İştikakî ve Edebî Lügatleri (C. 1-4, C. 1). İstanbul: Devlet Matbaası.
- Hüseyin Kazım Kadri. (2018). Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım (3. bs.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaçalın, M. S. (2012). Türk Lügati. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kara, İ. (1988). Bir Eski Zaman Efendisi: Hüseyin Kazım Kadri. Tarih ve Toplum, (49), 9-14.

³¹ H. Paasonen tarafından hazırlanan sözlüğün baskılarının ve transkripsiyon sisteminin değerlendirilmesi için bk. Güzel, 2019, s. 47-51.

Kaya, M. Y. (2018). Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk Lügati'nde Yer Alan Çağdaş Türk Yazı Dillerine Ait Sözler Üzerine," *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı*, Ankara: Bengü Yayınları, 2018, s.413-421.

Öbek, A. İ. (1996). İkinci Âsım'dan Bir Portre: Hüseyin Kâzım Kadri. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, (538), 448-455.

Öbek, A. İ. (1999). Büyük Türk Lügati'nde Divan Edebiyatı Unsurları. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Edirne.

Önder, A. R. (1992). Hüseyin Kâzım Kadri ve Türkçe Sözlüğü. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1992/II(487), 54-60.

Şemseddin Sami. (1308). *Kâmûsü'l-A'lâm* (C. 1-VI, C. III). İstanbul: Mihran Matbaası.

Uca, A. (2001). Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk Lehçelerinin Birliği Hakkındaki Düşünceleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (16), 281-285.

Ülkütaşır, M. Ş. (1952). Türk Diline Hizmet Edenler: Hüseyin Kâzım Kadri (1870-1934). *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, I(5), 272-273.

Zarif Beşiri. (1911). *Çuvaşlar*. *Türk Derneği*, 1(7), 175-179.

Yazar yok, (1769) *Soçineniya Prinadlejaşçiye k Grammatike Çuvaşskogo Yazıka*, St. Petersburg

Kısaltmalar:

Çuv. Çuvaşça

(K): Klapproth, M. (1828

(L): Levesque. (1825).

HKK: Hüseyin Kâzım Kadri

Soç.: *Soçineniya Prinadlejaşçiye k Grammatike Çuvaşskogo Yazıka*

TL: Türk Lügati

Transk.: Transkripsiyon

TT: Türkiye Türkçesi

T. 1. K. Teklik 1. Kişi

T. 2. K. Teklik 2. Kişi

T. 3. K. Teklik 3. Kişi

Ç. 1. K. Çokluk 1. Kişi

Ç. 2. K. Çokluk 2. Kişi

Ç. 3. K. Çokluk 3. Kişi

ЧУВАШСКИЕ СОРВА В «ТЮРКСКОМ ЛЮГАТЕ» ХУСЕЙНА КЯЗЫМА КАДРИ

АННОТАЦИЯ

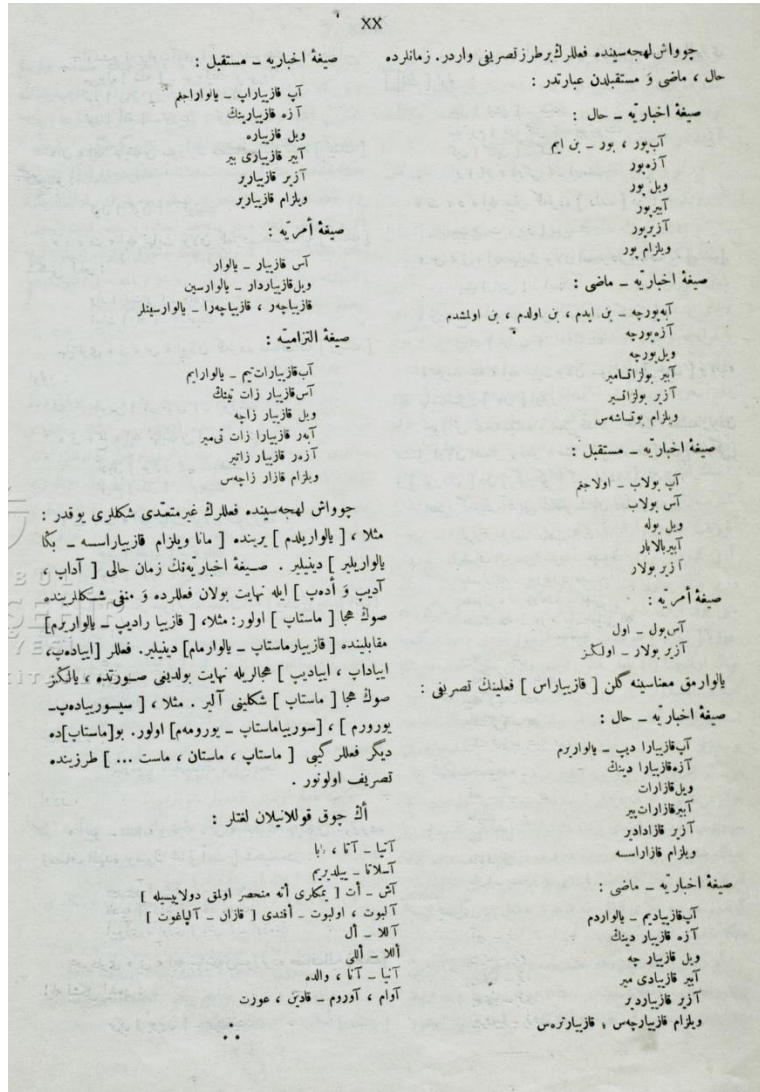
Развитие тюркологии в Турции как научной дисциплины произошло намного позже, чем в России и в странах Западной Европы. В связи с этим первоначальная информация о тюрках, живущих за пределами Турции, в прошлом Османское государство, имеется в ограниченном количестве. Работы, содержащие информацию по данной теме, в основном являются переводами работ иностранных исследователей. Эти работы выполнили свою задачу по предоставлению первоначальной информации о “внешних тюрках” тем, кто интересуется данной темой в Турции.

В мире, и в частности в Турции, поскольку история тюркологии еще не написана, в настоящее время общей оценки таких статей пока нет. Однако при аналитическом наблюдении можно сказать, что информационный процесс в нашей стране значительно отстает от стран, упомянутых выше. На данный момент необходимо особо отметить вклад Волго-уральской интеллигенции в появление первой информации.

В рамках данной проблемы появление относительно более квалифицированных публикаций в нашей стране снова произошло в Республиканский период. В качестве одной из первых работ, которые должны быть упомянуты в работах, направленных на тюркизм за пределами Турции, должна быть работа Хусейна Кязыма Кадри, которая в литературе встречается под названием Большой Тюркский Люгат, но ее первоначальное название Тюркский Люгат. Наиболее важной работой Хусейна Кязыма Кадри в культурном смысле является его словарь, который, по его собственным словам, является продуктом тридцати пяти летней работы. Данная работа не получила должной оценки в нашей стране с точки зрения исторической ценности. Словарь, исходя из названий разделов, является очень важной работой, которая объединила «уйгурский, чагатайский, казанский татарский, азербайджанский и западные тюркские языки с койбалским, якутским, алтайским, чувашским и киргизским диалектами».

Как следует из названий разделов работы, в словарь также был включен чувашский язык. В своем предисловии автор дал краткую информацию о чувашском народе в разделе «Чувашский диалект» и привел примеры различных слов, затронув морфологические и фонетические особенности данного диалекта. Автор использовал арабские буквы для обозначения чувашских форм в приведенных примерах, а также предоставил перевод данных слов на турецкий язык. Слова, приведенные здесь автором, не основаны на его собственных исследованиях. Слова, приведенные в работе, взяты из статей, опубликованных Левеском в 1825 году и Клапротом в 1828 году в журнале Азиатик (Asiatique). С другой стороны, данные в указанных статьях, также были взяты из первой грамматики чувашского языка «Сочинения, принадлежащие к

грамматике чувашского языка». Таким образом, слова, приведенные Хусейном Казимом Кадри, являются вторичными данными. В данной статье изложены особенности чувашского языка, которые были описаны в Тюркском словаре. Слова, содержащиеся здесь, приведены в алфавитном порядке чувашского языка соответственно. Затем эти слова сравнивались с их формами в статьях Клапрота и Левеске, а также в первой грамматике чувашского языка.

Türk Lügati'nin "Çuvaş Lehçesi" bölümünden bir sayfa

ÇUVAŞ TÜRKÇESİNDE DİLBİLGİSEL BİR FİİL: *PER-ÖN FİİLİ*

SİNAN GÜZEL*

Öz: Türk dilinde bazı fiiller, sözlüksel anlamlarını yitirip çeşitli dilbilgisel işlevler kazanabilirler. Bağımsız sözlük birimlerinin dilbilgisel biçimlere/işaretçilere, daha düşük gramer kategorilerinin daha yoğun gramer kategorilerine dönüştüğü gelişimsel bir süreç olan dilbilgiselleşme ile açıklanan söz konusu durumun Türk dilindeki en tipik örneklerinden biri de yardımcı fiillerdir. Dilbilim literatüründe *yardımcı fiil* teriminin yanında *tasvirî fiil*, *tasvir fiili*, *art-fiil* gibi terimler ile de adlandırılan söz konusu fiiller; *Fiil + Zarf-Fiil + Yardımcı Fiil* biçimindeki analitik kurulumlarda temel fiildeki zarf-fiil eki ile birleşerek bu fiile ilişkin oluş ya da kılışın gerçekleşme özelliğine ve tarzına dönük bilgi verirler. Türk dilinde bazı fiillerin ise Türk dili için alışıldık olan *Fiil + Zarf-Fiil + Yardımcı Fiil* kurulumuna karşıt bir gelişim sunarak ön-fiil pozisyonunda dilbilgisel tutum sergiledikleri de görülür. Bu çalışma, Çuvaşça *per-* ‘atmak, fırlatmak’ fiilinin dilbilgiselleşme süreçleri içinde anılmayan söz konusu kullanımını konu edinmektedir.

Metin ve sözlükler üzerinde gerçekleştirilen taramalar sonucunda, *per-* fiilinin *Yardımcı Fiil + Zarf-Fiil + Fiil* [msl. *per-se şit-*]; *Yardımcı Fiil + Zarf-Fiil- Yardımcı Fiil + Zarf-Fiil* [msl. *per-e-per-e tuh-*] ve *Yardımcı Fiil + Görülen Geçmiş Zaman Eki + Fiil* [msl. *per-çi tuh-*] biçimindeki analitik kurulumlarda, eylemin yoğun, hızlı, beklenmedik/ansızın ve tekrarlanarak gerçekleştiği bilgisini veren dört farklı kılış bildirimi ile kullanıldığı tespit edilmiştir. Yazıda ayrıca söz konusu aykırı kurulumun hangi nedenlerle ortaya çıkmış olabileceği tartışılmış, *per-* ön-fiilinin sözlükselleşme eğiliminde olan ve sözlüksel olarak tanımlanabilecek kullanımları belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: art-fiiller, ön-fiiller, dilbilgiselleşme, Çuvaşça *per-* ‘atmak, fırlatmak’ fiili, kılış, sözlükselleşme

A GRAMMATICAL VERB IN CHUVASH: *PER- PREVERB*

ABSTRACT: In Turkish language, some verbs may lose their lexical meanings and acquire several grammatical functions. In Turkish language, one of the most typical examples of this situation, which is explained with grammaticalization, a developmental process in which independent word units turn into grammatical forms/markers, less grammar categories turn into more grammar categories, is the auxiliary verbs. These verbs in question, which are also called as *descriptive verbs*, *postverb* within the linguistics literature, provide information about the feature and style of occurrence or actionality of this verb by merging with the gerundium of the main verb in analytical structures which are in the form of *Verb + Gerundium + Auxiliary Verb*. It is also seen that some verbs in Turkish language exhibit a

* Doç. Dr., İKÇÜ, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sinanserdarguzel@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5508-1106

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 18.10.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 10.11.2020)

Doi: 10.47089/iuad.812102

grammatical attitude in the position of preverb by presenting a contrary development to *Verb + Gerundium + Auxiliary Verb* structure that is familiar to Turkish language. This study focuses on a use of the verb *per-* “to throw”, which is not mentioned within the grammaticalization processes.

As a result of the researches conducted upon the texts and the dictionaries, it is determined that in the analytical structures which are in the form of *Auxiliary Verb + Gerundium + Verb* [msl. *per-se şit-*]; *Auxiliary Verb + Gerundium-Auxiliary Verb + Gerundium* [e.g. *per-e-per-e tuh-*] and *Auxiliary Verb + Definite Past Tense Suffix + Verb* [e.g. *per-çi tuh-*], the verb *per-* is used with four different actionality markers providing information that the action happens intense, fast, unexpectedly/suddenly and repeatedly. In this article, the possible reasons contributing to the occurrence of such an adverse construction are also discussed; the uses of the pre-verb *per-* which have the inclination to be lexicalized and can be defined lexically are determined.

Keywords: postverbs, preverbs, grammaticalization, Chuvash verb *per-* “to throw”, actionality, lexicalization

0. Giriş

Türkçede fiiller, anlama ve işleve dönük değişkenlikleri ile dikkat çeken sözcük türleridir. Türk dilinde sözlüksel anlamları ile kullanımda olan kimi fiillerin, eş zamanlı olarak dilbilgisel tutumlar da sergilemesi söz konusu değişkenliği oldukça dikkat çekici biçimde tanımlandırır. Anlam düzlemlerinde yaşanan kayıplarla karakteristik olan bu tür fiiller; artzamanlı bir sürecin ürünü olan *edat* ve *yardımcı fiil* gibi yapıları ortaya çıkarabilirler. Türkiye Türkçesindeki *dolayı* [< tola-y-u], *göre* [< kör-e], *öte* [< öt-e] (Hacıeminoğlu, 1992: 38, 42-43, 69; Korkmaz, 2009: 1057-1058) gibi edatlar ile asıl fiile ilişkin çeşitli kılış bildirimlerinde bulunan {-iver-}, {-Agel-}, {-A dur-}, {-Akal-}, {-Ayaz-} vb. biçimler¹; fiillerin anılan kabiliyetlerine örnek teşkil eden dilbilgiselleşmiş yapılarıdır. Her ne kadar örnekler Türkiye Türkçesinden seçilmiş olsa da fiillere ilişkin söz konusu dilbilgisel süreci tanımlandıran denk örneklere Türk dilinin farklı değişkelerinde de rastlamak mümkündür. Örneğin, Çuvaşçadaki *kura* ‘göre’ (< kur-a), *pula* ‘nedeniyle, -den dolayı’ (< pul-a) edatları ile {-sA tır-}, {-sA yar-}, {-sA kay-}, {-sA tır-}, {-sA tuh-} gibi -yalnızca birkaçı buraya taşınan- analitik kurulumlar, Türk dilinin dilbilgiselleşme kaynaklı gramerlik üretimlerdeki koşutluğunu ortaya koymaktadır.

Eldeki inceleme, yardımcı fiilleşme olgusunun Çuvaşçaya yönelik dil bilgisi çalışmalarında anılmayan bir türüne ilişkindir. Çalışma; fiil dizisindeki konumu, yukarıda örnekleri sunulan ve sözdizimindeki pozisyonu nedeniyle art-fiil (bk. Gökçe, 2013: 1; Aslan Demir, 2013: 68; Bacanlı, 2014: 19) olarak da adlandırılan yapılardan farklı olan *per-* ‘atmak, fırlatmak’² fiilini konu edinmektedir. İngilizce *preverb* ve Almanca *präverb* terimlerinin Türkçe

¹ Türkiye Türkçesindeki art-fiil yapıları için bk. Demir, 1993; Gökçe, 2013.

² *krş. Kaz ~ Başk. ber-* ‘vurmak’ vb. (Fedotov, 1996: 413-414).

karşılığı olan *ön-fiil* terimi ile adlandırılan bu tür yardımcı fiiller, art-fiillere kıyasla Türk dilinde daha az görülürler.

Bu çalışmada, Türk dili için karakteristik olan TEMEL FİİL + ZARF-FİİL + YARDIMCI FİİL kurulumundan farklı olarak YARDIMCI FİİL + ZARF-FİİL + TEMEL FİİL şeklinde fiil dizisi oluşturan *per-* ‘atmak, fırlatmak’ fiilinin kılınış bildirimlerinin belirlenmesi; birlikte kullanıldığı fiillerin ve sözlükselleşmiş örneklerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Yazıda ayrıca, *per-* fiilinde gözlemlenen dilbilgisel tutumun kaynağı da tartışılacaktır.

1. Dilbilgiselleşeme Olgusu ve *per-* Fiili

Çuvaşçada *per-* fiili, geniş bir anlam çeşitliliğine sahiptir. Kelime, Çuvaşçanın en kapsamlı sözlüklerinden *Çıvaşla-Vırışla Slovar’/Çuvaşsko-Russkiy Slovar*’da (bundan sonra ÇRS) dilbilgisel kullanımları dışında 8 farklı anlamla kaydedilmiştir:

- 1) atmak, fırlatmak. 2) ateş etmek, ateşli silahla vurmak. 3) çarpmak (koku, rüzgâr vb. hakkında) 4) tekrar etmek. 5) bir şeyi bahane etmek. 6) Olduğundan başka biçimde görünmek, -miş gibi davranmak; -mazdan gelmek. 7) bir eylemi aşırı şekilde yapmak. Msl. *iške per-* ‘çok içmek’. 8) bir şeye düşkün olmak (uyku vb. hakkında)

Kelimenin güncel anlamlarını yansıtan ÇRS’deki kayıtlardan farklı olarak N. İ. Aşmarin’in *Slovar Çuvaşskogo yazıka / Çıvaş Sımahışen Kñeki* (bundan sonra ÇSK) adlı sözlük çalışmasında bu sayı 14 olarak belirlenmiştir. ÇSK’de yer alıp da ÇRS’de bulunmayan 6 anlam söz konusudur. Bunlar şunlardır:

- ‘atılmak, saldırmak’; ‘dayamak, yaslamak’; ‘atlayarak geçmek’; ‘vurmak, dövmek’; ‘gaf yapmak, sallamak’; ‘dayanmak, katlanmak’ (ÇSK, IX, 159-160).

Kuşkusuz *per-* fiilinin yukarıdaki anlamları, bağlamın esas alındığı bir anlayışla daha da çeşitlendirilebilir. Ancak dilbilgisel tutum sergileyen bir fiil, anlamsal açıdan genişletilemez ve sözlüksel kullanımlar için tipik olan anlamsal eklemeleri artık kabul etmez (bk. Ağcagül, 2009: 106). Bir varlığa ilişkin hareketin izlenemeyeceği bu fiiller, kendisinden sonra gelen fiilleri çeşitli açılardan nitelerler ve gerçekleşme özelliğine/tarzına dönük iç yapısını betimlerler. Dolayısıyla *per-* fiili, anlamsal içeriğini ve ifade değerini kaybederek anlamsızlaşır (Heine vd., 2004: 3). Bu durum, sözlüksel kullanımlarının yanında çeşitli dilbilgisel işlevleri de işaretleyen *per-* fiili için ilk adımdır. *Anlamsızlaşmanın* ardından *per-* fiili yaygınlaşıp genelleşir ve dilbilgisel hâle gelir. Bu durum, *büyük kategori*yle temsil edilen sözlük biriminin; edat, bağlaç, zamir ve yardımcı fiilleri de içeren *küçük kategoriye* dönüşümünü yansıtmaktadır (bk. Hopper vd., 2003: 107). Sonuç olarak, *per-* fiili, bağımsız bir sözlüksel birim iken dil bilgisel işlevleri işaretleyen yardımcı bir öge hâlini alır. Kuşkusuz, *per-* fiili; ilgili dilbilim olayı gerçekleşirken söz

dizimindeki pozisyonu gereği ayırt edici birtakım özelliklerle kendisini belirgin kılmaktadır. Bu konu, bir sonraki bölümde değerlendirilecektir.

2. Ön-Fiil Durumunda *per-* Fiili

Art-fiiller gibi temel fiile ilişkin oluş ya da kılışın gerçekleşme özelliğine ve tarzına dönük bilgi veren, ancak Türk dilinin alışlageldik TEMEL FİİL + ZARF-FİİL + YARDIMCI FİİL kurulumundan farklı olarak YARDIMCI FİİL + ZARF-FİİL + TEMEL FİİL şeklinde bir fiil dizisi oluşturan ön-fiillerin kendisine özgü birtakım özellikleri bulunmaktadır. Konu Csató & Johanson (2001: 178-179) Ağcağül (2009: 106) ve Gökçe (2013: 50) tarafından detaylı şekilde ele alınmış olup söz konusu çalışmalarda yer alan bilgiler bütünlüklü biçimde değerlendirildiğinde aşağıdaki belirlemelere ulaşılmaktadır:

- (i) İki fiilin sırası sabittir.
- (ii) Sadece iki fiil dizi oluşturabilir.
- (iii) Dilbilgiselleşmiş fiillerin orijinal sözlüksel anlamları hâlâ belirgindir.
- (iv) İki fiilin bitişik olması gerekmez.
- (v) Birleşmeler sonucunda ses erozyonları ortaya çıkmaz.
- (vi) Ön-fiil birleşmeleri sonucunda ortaya çıkan yapılar genellikle sözlükselleşme eğilimindedirler.
- (vii) Bu tip fiiller anlamsal açıdan genişletilemez.

(i) ve (vii) dışındaki özellikler aynı zamanda, ön-fiillerin art-fiillerden ayrılan yönlerini de ortaya koymaktadır. İlgili maddeler Türkiye Türkçesi *al-* ve *tut-* ön-fiillerinin sözdizimsel davranışları esasında belirlenmiş olsalar da *per-* ön-fiiline ait örneklerde de söz konusu özellikler tanıklanabilmektedir.

Çuvaşça *per-* ön-fiilinin, yer aldığı analitik kurulumlarda asıl fiille bağlantısı temel olarak [-se] zarf-fiili ile gerçekleşmektedir. Ancak yaptığımız taramalarda biçimin [-e] zarf-fiili ve [-çi] görülen geçmiş zaman ekiyle fiil dizisi oluşturduğu örnekler de belirlenmiştir. *per-* ön-fiili, görev yönünden ortaklaştığı art-fiillerden farklı olarak az sayıda temel fiil ile kullanılmaktadır. Bu nedenle fiil dizisinde yer alan temel fiillerin tamamı incelemeye dâhil edilmiştir.

2.1. *per-se* + Fiil

per- ön-fiili; [-se] zarf-fiil ekinin bağlantıyı sağladığı fiil dizilerinde *çih-* ‘tıkınmak, doldurmak’, *çik-* ‘sokmak’, *hip-* ‘kapmak, ağzına sokmak’, *an-* ‘aşağıya inmek’, *sup-* [~ sıp-] ‘(bir yudum) içmek’, *şit-* ‘ulaşmak, varmak’, *şint-* ‘donmak’, *tuh-* ‘çıkmaq’, *tultar-* ‘doldurmak’, *üsirle-* ‘sarhoş olmak’ ve *ük-* ‘düşmek’ temel fiilleriyle kullanılmıştır.

(1) Чăхсем пĕсехисене **персе чыхрĕç** (ÇSK IX: 165)

Çihsem pĕsheisene **perse çihriş**.

[Tavuk+ÇE kursak+İYE-T3K+ZN+BYDE at-/fırlat-ZFE doldur-GGZ.Ç3K]

“Tavuklar kursaklarını **iyice doldurdular** [hh. atıp/fırlatıp doldurdular].”.

(2) Тутар укşине йăпăр-япăр каялла **персе чикет**. (ŞT I, 350)

Tutar ukşine yîpîr-yapîr kayalla perse çiket.

[Tatar para+İYE-T3K+ZN+BYDE çevik bir şekilde geriye at-/fırlat-ZFE sok-ŞGZ.T3K]

“Tatar parasını aceleyle **hemen** geriye **sokar** [hh. atıp/fırlatıp sokar].”.

(3) Тақта **персе хыпнă** ĕнтĕ, аран тайкаланса килет (ÇSK IX: 165)

Taştа perse hîpnî ĩntĕ, aran taykalansa kilet.

[Bir yerde at-/fırlat-ZFE ağzına al-ÖGZ.T3K. artık, güçlkle sallan-ZFE gel-ŞGZ.T3K.]

“Bir yerde **iyice içmiş** [hh. atıp/fırlatıp içmiş], güçlkle sallana sallana geliyor.”.

(4) Çĕре **персе анĕ** те енчен енне йăваланса кăшкăрĕ (IET, 91)

Şĕre perse anĕ te yenĕen yenne yĕvalansa kĕşkĕrĕ.

[yer+BYDE at-/fırlat-ZFE in-GGZ.T3K. de yön+ÇDE yön+BYDE yuvarlan-ZFE bağır-GGZ.T3K]

“Yere **birdenbire düştü** [hh. atıp/fırlatıp indi] ve oradan oraya yuvarlanıp bağırdı.”.

(5) Ăшта та пулин ĕşkĕ тупсан **персе супать...** (ŞT II, 193)

Ĭştа та pulin ĕşkĕ tupsan perse supat’.

[Nerede de olsa eğlence bul-ŞART eğlence at-/fırlat-ZFE iç-ŞGZ.T3K.]

“Nerede bir eğlence bulsa **çok fazla içer / sarhoş olur** [hh. atıp/fırlatıp içer].”.

(6) **Персе супнă** ĕнтĕ, ак каллех сулланса килет! (ÇSK IX: 163)

Perse supnî ĩntĕ, ak kalleh sullansa kilet!

[At-/fırlat-ZFE iç-ÖGZ.T3K. artık işte tekrar sallan-ZFE gel-ŞGZ.T3K.]

“**İyice içmiş** [hh. atıp/fırlatıp içmiş] ya, işte yine sallana sallana geliyor!”.

(7) Ун патне ытти юлташсем те **персе ситрĕç** (V, 63)

Un patne itti yultaşsem te perse şĕtrĕç

[o+İLDE yan+İYE-T3K+ZN+BYDE diğەر dost+ÇE da at-/fırlat-ZFE ulaş-GGZ.Ç3K]

“Onun yanına diğەر dostları da **hızla ulaştılar** [hh. atıp/fırlatıp ulaştılar].”.

(8) Сасартăк тутарсем вырăс çĕрне **персе ситнĕ**. (ÇSK IX: 164)

Sasartĕk tutarsem virĕs şĕrne perse şĕtnĕ.

[Ansızın Tatar+ÇE Rus yer+İYE-T3K+ZN+BYDE at-/fırlat-ZFE ulaş-ÖGZ.Ç3K]

“Ansızın Tatarlar, Rus topraklarına **çıkageldiler** [hh. atıp/fırlatıp ulaşmışlar].”.

(9) Çил вайлăланнăсем вайлăланса пынă, сивĕ те **персе шăнтнă**. (ÇSK IX: 165)
Şil vÿylălannışem vÿylălansa pını, sivĕ te perse şıntnı.

[Rüzgâr güçlen-ZFE güçlen-ZFE var-ÖGZ.T3K. soğuk da at-/fırlat-ZFE dondur-ÖGZ.T3K]

“Rüzgâr güçlendikçe güçlenmiş, soğuk da **iyice dondurmuş** [hh. atıp/fırlatıp dondurmuş].”.

(10) Тиек тупă снарячĕ пек **персе тухрĕ** те улăм çине тăсăлса выртрĕ (КА, 116)

Tiek tupı snaryaçĭ pek perse tuhrĭ te ulım şine tısılsa virtrĭ.

[Kâtip top mermi+İYE-T3K. gibi at-/fırlat-ZFE çık-GGZ.T3K. da çimen üst+İYE-T3K+ZN+BYDE uzan-ZFE yat-GGZ.T3K.]

“Kâtip, top mermisi gibi **hızla çıktı** [hh. atıp/fırlatıp çıktı] ve çimenlerin üstüne uzanıp yattı.”.

(11) Унта тăшмансем вĕтлĕхрен **персе тухас** хăрушлăх пур. (ŞKŞÇ, 19)

Unta tışmansem vĕtlĕhren perse tuhas hıruşlıh pur.

[O+ZN+BDE düşman+ÇE çalılık+ÇDE at-/fırlat-ZFE çık-SFE tehlike var]

“Orada düşmanların çalılıktan **birdenbire çıkma** [hh. atıp/fırlatıp çıkma] tehlikesi var.”.

(12) Чăхсам пĕсехисене **персе тультарчĕç**. (ÇSK IX, 239)

Çıhsam pĕsehisene perse tultarçĕç

[Tavuk+ÇE kursak+İYE-T3K+ÇE+BYDE at-/fırlat-ZFE doldur-GGZ.Ç3K]

“Tavuklar kursaklarını **iyice doldurdular** [hh. atıp/fırlatıp doldurdular].”.

(13) Хăшĕ ача питрех **персе үсĕрлет** те, лаши çинче аран-аран ларат. (ÇSK IX: 163)

Hışĕ aça pitreh perse üsĕrlet te, laşi şinçe aran-aran larat.

[Kimi çocuk çok+KRŞE at-/fırlat-ZFE sarhoş ol-ŞGZ.T3K. de

at+İYE-T3K üst+ZN+BDE güçlkle otur-ŞGZ.T3K]

“Bir çocuk, çok **fazla sarhoş olur** [hh. atıp/fırlatıp sarhoş olur] ve atının üzerine güçlkle oturur.”.

(14) Чĕппи инçете вĕçеймест — çĕре **персе үкет**. (ŞP, 259)

Çĕppi inçete vĕçeymest - ŝĕre perse üket.

[Civciv uzak+BYDE uç-YET-ŞGZ-OLM.T3K yer+BYDE at-/fırlat-ZFE düş-ŞGZ.T3K.]

“Civciv uzağa uçamaz, **birden** yere **düşer** [hh. atıp/fırlatıp düşer].”³

Yukarıdaki (1), (3), (5), (6), (9), (12) ve (13) numaralı örneklerde *çih-* ‘tıkınmak, doldurmak’, *hip-* ‘kapmak, ağzına sokmak’, *sup-* (~sıp-) ‘(bir yudum) içmek’, *şint-* ‘donmak’, *tultar-* ‘doldurmak’, *üsirle-* ‘sarhoş olmak’ eylemlerinin yoğun bir şekilde gerçekleştiği bildirimi bulunmaktadır. (2), (7) ve (10) numaralı cümlelerde ise sırasıyla *çik-* ‘sokmak’, *şit-* ‘ulaşmak, varmak’ ve *tuh-* ‘çıkmaq’ eylemleri hızlı ve hemen cereyan etmektedir. Ayrıca (2) ve (10) numaralı örneklerde *per-* ön-fiilinin söz konusu kılış anlamını pekiştiren *yîpîr-yapîr* ‘aceleyle’ ve *tupî snaryaçî pek* ‘top mermisi gibi’ zarfları da dikkat çekmektedir. (4), (8), (11) ve (14) numaralı cümlelerde *per-* ön-fiili *an-* ‘aşağıya inmek’, *şit-* ‘ulaşmak, varmak’, *tuh-* ‘çıkmaq’ ve *ük-* ‘düşmek’ eylemlerinin beklenmedik şekilde, birdenbire gerçekleştiğini bildirirken (8) numaralı örnekteki *sasartîk* ‘ansızın’ zarfı, hareketin gerçekleşme tarzına ilişkin bilgi vermekte ve kılış anlamını pekiştirmektedir. Görüldüğü üzere *perse şit-* ve *perse tuh-* biçimindeki fiil dizilerinde, iki farklı kılış bildirimi belirlenmiştir.

2.2. per-e per-e + Fiil

(15) Тырă пулакан хирсене ăнман курăк **перe-перe тухрĕ** (ÇSK IX: 164)

Tırĭ pulakan hirsene ınman kurĭk pere-pere tuhrĭ.

[Buğday ol-SFE kır+ÇE+BYDE başar-SFE ot at-/fırlat-ZFE at-/fırlat-ZFE çık-GGZ.T3K]

“Buğday olan tarlalarda **art arda** faydasız ot(lar) **çıkıtı** [hh. atıp/fırlatıp-atıp/fırlatıp çıkıtı].”

(16) Урайĕ ытла йака пулсан, ташланă чухне **перe-перe анĕç**. (ÇSK IX: 162)

Urayĭ tla yaka pulsan, taşlanĭ çuhne pere-pere anĕç.

[Zemin+İYE-T3K daha kaygan ol-ŞART dans et-SFE zaman at-/fırlat-ZFE-at-/fırlat-ZFE in-GZE.Ç3K]

“Zemin çok kaygan ise dans ederken **ha bire /durmadan düşecekler**.”

Fiil dizisinin [-a] zarf-fiil eki ile bağlandığı (15) ve (16) numaralı örneklerde eylemin arka arkaya, tekrarlanarak gerçekleştiği bilgisi bulunmaktadır. Benzer bir durum, *yar-* “göndermek” ön-fiilinin [-a] zarf-fiil ekini almış tekrarlı biçimlerinde de tanıklanmaktadır:

(17) ăна йытăсем **йара-йара сыртаççĕ**. (ÇSK IV: 216)

Ĭna yıtĭsem yara-yara şirtaççĭ.

³ Bu örnekte “Civciv uzağa uçamaz, **hızla** yere **düşer**.” şeklinde bir aktarma da düşünülebilir.

[O+ZN+BYDE köpek+ÇE gönder-ZFE gönder-ZFE ısır-ŞGZ.Ç3K.]

“Onu köpekler **durmadan/ tekrar tekrar ısıyorlar** [hh. gönderip gönderip ısıyorlar].”.

Kılınış bildiriminde bulunan ön-fiillerin (15), (16) ve (17) numaralı örneklerdeki tekrarlı kullanımları oldukça dikkat çekicidir. Zira art-fiillerin bulunduğu fiil dizilerinde söz konusu tekrarlar temel fiilde gerçekleşmektedir: msl. (18) *baktı baktı durdu*.

2.3. pe(r)⁴-çi + Fiil

Biçim ve işlev yönünden (19) *tut-tu çık-tı* ‘ani bir kararla çıktı.’ (Csató vd., 2001: 177) örneği ile karşılaştırılabilecek olan, kip ekleri ile kurulan bu tipteki fiil dizileri Türkiye Türkçesindeki bazı art-fiil kurulumlarında da tanıklanmaktadır⁵. (20) numaralı cümlede eylem birdenbire cereyan etmektedir, fakat (19) numaralı örnekte olduğu gibi ani bir kararın ardından gerçekleşip gerçekleşmediği belirsizdir. Zira birdenbire gerçekleşen bir eylemi, öznesi daha önce de tasarlamış olabilir.

(20) Ман пата пёр хуйхатнă мулкач *печĕ мухрĕ*. (ÇSK IX: 165)

Man pata pîr huyhatnĭ mulkaç peçi tuhrĭ.

[Ben+İLDE yan+BYDE bir korkut-SFE tavşan at-/fırlat-GGZ.T3K. çık-GGZ.T3K]

“Benim yanıma **birden**, korkmuş bir tavşan **çıkta/geldi** [hh. atıp/fırlatıp çıktı].”.

3. Sonuç ve Değerlendirme

3.1. Çuvaşça fiil birleşmelerini konu edinen çalışmalarda (Aşmarin, 1898: 276-288; Aşmarin, 1923: 40-108; Pavlov, 1965: 224-229; Lebedev, 2016), YARDIMCI FİİL + ZARF-FİİL + TEMEL FİİL şeklinde fiil dizisi oluşturan analitik kurulumlara yer verilmemektedir. Ancak *per-* fiilinin, temel fiilin gerçekleşme biçimi ve tarzı hakkında bilgi veren kullanımlarını Aşmarin’in *Slovar Çuvaşskogo Yazıka / Çıvaş Sımahisen Kîneki* adlı sözlük çalışmasının IX. cildinde tanıklayabiliyoruz. *per-* maddesinin hemen ardından sıralanan analitik kurulumlara dikkatle bakıldığında bunlar arasında ön-fiil olarak değerlendirilebilecek pek çok örneğin olduğu görülür (ÇSK IX: 163-165). Ayrıca Aşmarin’in, incelememizdeki örnek cümlelerde de yer alan pek çok fiil birleşmesini çeşitli kılınış bildirimlerine işaret eden açıklamalarla kaydetmiş olması oldukça dikkat çekicidir: *perse çih-* ‘iyice doldurmak’ [Rus. набить] (ÇSK IX: 165); *perse çik-* ‘hızla sokmak’ [Rus. быстро засунуть] (ÇSK IX: 165); *perse hip-* ‘çok fazla içmek, sarhoş olana kadar içmek’ [Rus. напиться,

⁴ Çuvaşçada sonu /r/ sesi ile biten *kür-* “yarar göstermek”; *per-* “vurmak, ateş etmek”; *şir-* “işemek”, *hur-* “koymak”, *kîr-* “girmek”, *par-* “vermek”, *pır-* “varmak, gitmek”, *tîr-* “durmak”, *yar-* “göndermek”, *yîr-* “ağlamak” fiilleri, görülen geçmiş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman eklerini aldıklarında bu /r/ sesi düşmektedir (Yegorov, 1956: 194).

⁵ Misal: Ttū. *bakar durur, baktı durdu, bakmış kalmış* vb. (bk. Demir, 2013: 389-398).

нализаться; нажраться] (ÇSK IX: 165); *perse sup-* ‘çok fazla içmek’ > sarhoş olmak [Rus. нализаться, напиться] (ÇSK IX: 163); *perse şînt-* ‘iyice dondurmak, soğutmak’ [Rus. очень сильно морозить] (ÇSK IX: 165); *peçi şîtrî* ‘beklenmedik bir anda geldi’ [Rus. пришел невжиданно]; *perse şît-* ‘aniden gelmek’ [Rus. нагряться] (ÇSK IX: 164); *perse tuh-* ‘beklenmedik şekilde, aniden ortaya çıkmak’ [Rus. появиться сразу, выскочить неожиданно, подойти вдруг.] (ÇSK IX: 164); *perse tuhrî.* ‘hızlı bir şekilde çıktı’ [Rus. выскочил быстро] (ÇSK IX: 164); *perse üsîrîl-* ‘çok sarhoş olmak’ [Rus. опьянеть сильно] (ÇSK IX: 163).

ÇSK’deki bu önemli açıklamalara koşut bir başka örnek de ÇRS’de yer almaktadır: *perse şît-* ‘büyük bir hızla gelmek’ [Rus. примчаться].

3.2. Kuşkusuz *per-* fiilinin dilbilgiselleşerek ön-fiil hâline gelmesinde, anlamsal içeriği de belirleyici olmuştur. Fiilin ‘atmak, fırlatmak’ şeklindeki temel anlamı, birdenbire ve hızla gerçekleşen eylemin tasviri için oldukça uygun bir hareket biçimine sahiptir. Yine fiilin, *işke per-* ‘çok içmek’ örneğinde tanıklanan ‘bir işi aşırıya kaçarak yapma’ anlamı da, eylemin yoğun biçimde yapıldığına ilişkin kılınış bildirimleri için uygun bir sözlüksel zemin sunmaktadır.

3.3. Yapılan incelemede *per-* ön-fiiline ilişkin aşağıdaki kılınış bildirimleri belirlenmiştir:

(i) Eylemin yoğun bir şekilde gerçekleştiği bildirir.

(ii) Eylemin hızlı bir şekilde gerçekleştiğini bildirir.

(iii) Eylemin beklenmedik şekilde, ansızın gerçekleştiğini bildirir. Bazen de birdenbire ve ani bir kararla yapılan bir eylem söz konusudur.

(iv) Eylemin tekrarlanarak gerçekleştiğini bildirir.

Yukarıdaki kılınış bildirimlerinden (i) ve (ii) numaralı olanları *per-se + Fiil*; (iv) numaralı olanı *per-e per-e + Fiil*; (iii) numaralı olanı ise *per-se + Fiil* ve *pe(r) -çî + Fiil* kurulumlarının bulunduğu cümlelerde tanıklanmaktadır.

3.4. *per-* ön-fiili, tıpkı diğer ön-fiillerde olduğu gibi sözlükselleşme eğilimi taşımaktadır. Örneğin *perse sup-* ‘çok fazla içmek’ şeklindeki fiil dizisi, ‘sarhoş olmak’ şeklindeki sözlüksel kullanıma doğru gelişim göstermiştir.

3.5. Kimi fiil dizilerinde anlamsal bir belirsizlik⁶ söz konusudur. Örneğin Türkiye Türkçesi (21) *al-dı git-ti* ve (22) *tut-tu kır-dı* birleşimi iki farklı şekilde anlamlandırılabilir:

al-dı git-ti: (i) ‘aldı ve gitti.’ (ii) ‘kesinlikle aldı.’ (Csató vd., 2019: 1)⁷.

tut-tu kır-dı: (i) ‘tuttu ve kırdı.’ (ii) ‘beklenmedik şekilde kırdı.’ (Csató vd., 2019: 9).

⁶ Fiil dizilerine ait söz konusu yapısal belirsizliğin diğer Türkçe değişkelerdeki örnekleri için bk. Csató vd., 2019.

⁷ İlgili kaynaktan yararlanma imkânı sunan sayın hocam Prof. Dr. Nurettin Demir’e şükranlarımı sunuyorum.

Çuvaşça art-fiil yapıları (23) numaralı örnekte olduğu gibi farklı analiz biçimlerine olanak tanısa da *per-* ön-fiilinin yer aldığı fiil dizilerinde böylesi bir belirsizlik durumu tanıklanamamaktadır:

(23) Илюк унăн сăмахăсене **ĕнenseх каймарĕ**. (YŞP, 90).

İlyuk unın sımahışene ĕnenseh kaymarĕ.

İlyuk o+İLDE söz+T3K-İYE+ÇE+BYDE inan-ZF-KVE git-OE-GGZ.T3K.]

(i) İlyuk onun sözlerine **inanıp gitmedi [İnandı ve gitmedi]**.

(ii) İlyuk onun sözlerine **pek inanmadı**.

3.6. Orijinal sözlüksel anlamlarının fiil dizilerinde hâlâ belirgin olması, ön-fiilleri art-fiillerden ayıran bir özellik olarak belirtilir. Gerçekten de Türkiye Türkçesindeki ön-fiillerin kullanımları, söz konusu belirlemeyi doğrulamaktadır. Ancak Çuvaşça *per-* ön-fiili, örneklerden de izleneceği üzere anlamsızlaşma sürecini tamamlamıştır ve yoğun dilbilgisel bir tutum sergilemektedir.

3.7. *per-* fiilinin, *pere-pere an-* gibi örneklerde tanıklanan tekrarlı kullanımları, ön-fiilleri art-fiillerden ayıran bir özellik olarak belirtilebilir. Zira art-fiillerin bulunduğu fiil dizilerinde ilgili tekrarlar temel fiilde gerçekleşmektedir.

KISALTMALAR

Eser Kısaltmaları

ÇRS	Çıvaşla-Vırışla Slovar'/Çuvaşsko-Russkiy Slovar' (Skvortsov 1985)
ÇSK	Çıvaş Sımahışen Kineki - Slovar Çuvaşskogo Yazıka (Aşmarin 1994-2000)
IET	İştâ Es, Tinış (Uyar 2007)
KA	Kuşka Açı (Pertirki 1971)
ŞKŞÇ	Şav Kunsen Çapı Şuhalmi (Elpi vd. 1960)
ŞP	Şinkiravli Piki (Saval'yev 1993)
ŞT I	Şurça Tavraşınçe- Tanata (Uyar 1994a)
ŞT II	Şurça Tavraşınçe- Tarkin (Uyar 1994b)
V	Vırşira - Kalavsempe Sıvisem (Agakov vd. 1968)
YŞP	Yumanlıhra Şapla Pulni (Agakov 1993)

Diğer Kısaltmalar

ÇKİ	Çıvaş Kineke İzdatel'stvi /Çuvaşskoye Knijnoye izdatel'stvo
ÇAKİ	Çıvaş ASSR Kineke İzdatel'stvi
ÇGİGN	Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İnstitut Gumanitarnih Nauk
ÇAGİ	Çıvaş ASSR Gosudarstvo İzdatel'stvi

/	Bir biçim birimin farklı sesçil biçimlerini ayırır. İki ayrı dile ait anlam karşılıklarını birbirinden ayırır.
//	Ses birimlerin gösteriminde kullanılır
[ ]	Örnek cümlelerin morfolojik analizinde kullanılır. Alt biçim birimlerin gösterilmesinde kullanılır.
{ }	Üst biçim birimlerin gösterilmesinde kullanılır.
-	Fiillere gelen eklerin önünde kullanılır.
+	Adlara gelen eklerin önünde kullanılır. Aynı analitik örgüdeki unsurların gösterilmesinde kullanılır.
~	Denklik gösterir.
<	-den gelir

Başk.	Başkurtça
Kaz.	Kazakça
Rus.	Rusça
Ttü.	Türkiye Türkçesi
bk.	bakınız
hh.	harfi harfine aktarım
krş.	karşılaştırınız
msl.	misal
vb.	ve benzerleri
vd.	ve diğerleri
BDE	Bulunma Durum Eki
BYDE	Belirtme-Yönelme Durum Eki
Ç2K	Çokluk 2. Kişi [Eki]
Ç3K	Çokluk 3. Kişi [Eki]
ÇDE	Çıkma Durum Eki
ÇE	Çokluk Eki
GGZ	Görülen Geçmiş Zaman Eki
GZE	Gelecek Zaman Eki
İLDE	İlgi Durum Eki
İYE	İyelik Eki
KRŞE	Karşılaştırma Eki
KVE	Kuvvetlendirme Eki
OE	Olumsuzluk Eki

ÖGZ	Öğrenilen Geçmiş Zaman Eki
SFE	Sıfat-Fiil Eki
ŞART	Şart Çekimi
ŞGZ	Şimdiki-Geniş Zaman Eki
ŞGZ-OLM	Şimdiki-Geniş Zamanın Olumsuzu
T3K	Teklik 3. Kişi [Eki]
YET	Yeterlilik Eki
ZFE	Zarf-Fiil Eki
ZN	Zamir n'si

Kaynaklar

- Agakov, L. (1993). *Yumanlıhra şapla pulni*. Şupaşkar: ÇKİ. (=YŞP)
- Agakov, L.; Georgiy, O. (1968). *Vırşıra - kalavsempe sivişem*, Şupaşkar: Çuvaşknigoizdat (=V)
- Ağcagül, S. (2009). *Aktionale Operatoren im Türkischen mit besonderer Berücksichtigung des Türkei - und Irantürkischen, Inauguraldissertation*, Mainz.
- Aslan Demir, S. (2013). "Türkmencede Kılınış İşlemcisi Olarak Art-Fiiller". *Türkbilig*, 2013/26: 67-90.
- Aşmarin, N. İ. (1898). *Materialı dlya issledovaniya Çuvaşskago yazıka*. Kazan: Tipolitografiya İmperatorskago Universiteta.
- Aşmarin, N. İ. (1923). *Opit issledovaniya Çuvaşskogo sintaksisa II*. Simbirsk.
- Aşmarin, N. İ. (1994-2000). *Slovar Çuvaşskago yazıka – Çıvaş şimahşen kñeki*. 17 Cilt, Çeboksarı Russika. (=ÇSK).
- Bacanlı, E. (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Csató, Éva Á.; Johanson, L.; Karakoç, B. (2019). *Ambiguous Verb Sequences in Transeurasian Languages and Beyond (Turcologica 120)*. Wiesbaden: Harrassowitz. i-vii, 1-342.
- Csató, É. Á.; Johanson, L. (2001). "Turkic double verbs in a typological perspective", *Aktionsart and Aspectotemporality in Non-European Languages. Proceedings from a workshop held at the University of Zurich, June 23-25, 2000*, Ebert, Karen H. & Zúñiga Fernando (eds.). Zürich: Universität Zürich, 175-187.
- Demir, N. (1993). *Postverbien im Türkentürkischen. Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Demir, N. (2013). "Kip Ekleriyle Kurulan Birleşik Fiiller". *Prof. Dr. Leylá Karahan Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 389-398.
- Elpi, V.; Plaskin, G. (1960). *Şav kunsen çapı şuhalmı*. Şupaşkar: ÇAGİ. (=ŞKŞÇ)
- Fedotov, M. R. (1996). *Etimologičeskiy slovar' Çuvaşskago yazıka*, C. I-II. Çeboksarı: ÇGİGN.
- Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçede Fiil Birleşmeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul. Milli Eğitim Basımevi.
- Heine, B.; Kuteva T. (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*. New York: Cambridge.
- Hopper, P. J.; Closs Traugott, E. (2003). *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri* (Şekil Bilgisi). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lebedev, E. (2016). *Aksionsartovye znaçeniya slojnoverbalnih analitiçeskih form v Çuvaşskom yazıke*. Çeboksarı: ÇGİGN.
- Petirkki, T. (1971). *Kuşki açi: povest*. Şupaşkar: ÇKİ (=KA)
- Saval'yev, A. S. (1993). *Şinkiravli piki*. Şupaşkar: ÇKİ. (=ŞP).
- Skvortsov, M. İ. (1985). *Çıvaşla-Vırışla slovar'/Çuvaşsko-Russkiy slovar'*. Moskva: Russkiy Yazık. (=ÇRS)
- Uyar, H. (1994a). *Şurça tavraşınçe- Tanata*. Şupaşkar: ÇKİ. (=ŞT I)
- Uyar, H. (1994b). *Şurça tavraşınçe- Tarkin*. Şupaşkar: ÇKİ. (=ŞT II)
- Uyar, H. (2007). *İştä es, tin iş*. Şupaşkar: ÇKİ. (=İET)
- Yegorov, V. G. (1956). "Glagol" *Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşgosizdat, s. 151-240

ГРАММАТИКАЛИЗОВАННЫЙ ГЛАГОЛ В ЧУВАШСКОМ ЯЗЫКЕ: ПРЕВЕРЬ *PER*-

АННОТАЦИЯ

В тюркских языках некоторые глаголы имеют свойство терять свое лексическое значение и приобретать различные грамматические функции. Одними из наиболее типичных примеров такой ситуации являются вспомогательные глаголы, которые в процессе грамматикализации, которая представляет собой процесс развития, в котором независимые словарные единицы превращаются в грамматические формы / маркеры, а более низкие грамматические категории - в более интенсивные грамматические категории. В лингвистической литературе вышеупомянутые глаголы, известные также под названиями, как вспомогательный глагол, описательный глагол или постверб и имеющие аналитические конструкции в виде "основной глагол + герундий + вспомогательный глагол", в процессе развития сливаются с герундиальным суффиксом основного глагола и начинают обозначать особенности реализации и виды глагольного действия.

С другой стороны, замечено, что некоторые глаголы грамматикализируются в позиции преверба (префикса), представляя собой диаметрально противоположное развитие по отношению к конструкции "основной глагол + герундий + вспомогательный глагол", являющейся более характерной для тюркской семьи языков.

Настоящая статья посвящена упомянутому выше типу вспомогательной вербализации в чувашском языке, который не упоминается в работах по грамматике данного языка. Основное внимание в исследовании уделено глаголу *per-* "бросать, кидать", который отличается от других вспомогательных глаголов в позиции постверба, как своим положением в глагольном ряду, так и синтаксическим положением в строе предложения. Такого характера вспомогательные глаголы, которые встречаются реже чем поствербы, можно именовать в турецком языке как *ön-fiil* [анг. preverb / нем. präverbien] по аналогии с *art-fiil* [анг. postverb].

В результате изучения текстов на чувашском языке и лексикографических работ по данному языку нами были выявлено, что глагол *per-*, встречаемый в аналитических конструкциях типа "вспомогательный глагол + герундий + основной глагол" [напр. *per-se şit-*], "вспомогательный глагол + герундий + вспомогательный глагол + герундий" [напр. *per-e-per-e tuh-*] и "вспомогательный глагол + аффикс прошедшего времени + основной глагол" [напр. *per-çi tuh-*] обозначает четыре вида глагольного действия: (i) указывает на то, что действие происходит интенсивно; (ii) указывает на то, что действие происходит неожиданно, внезапно; (iii) указывает на то, что действие произошло неожиданно из-за внезапного, моментального решения; (iv) указывает на то, что действие осуществлено после повторной попытки. Виды глагольного действия обозначенные номерами (i) и (ii) были отмечены в конструкциях типа [*per-se* + основной глагол]; а (iv) в конструкции типа [*per-e per-e* + основной глагол], между тем (iii) можно увидеть в конструкции типа [*per-se* + основной глагол] и [*pe (r) -çi* + основной глагол].

В статье также обсуждаются вопросы относительно причин появления и употребления глагола *per-* в качестве преверба (префикса). Было выявлено, что одним из ключевых факторов, приведших к грамматикализации глагола *per-*, является семантическое содержание данного глагола, так как основное лексическое значение глагола *per-* "бросать, кидать" имеет также очень подходящую семантику для описания действия, происходящего внезапно и быстро. С другой стороны, значение "делать что-либо доводя до крайности" данного же глагола, что видно на примере глагола *işke per-* "выпить очень много, перепить", обеспечивает подходящую лексическую основу для выражения действия, которое совершено усиленно и интенсивно.

В статье также было выявлено, что преверб (префикс) *per-*, как и другие превербы, имеет тенденцию к лексикализации. Например, семантика аналитической конструкции *perse sup-* "выпить слишком много, перепить" последовательно развилась в сторону значения "опьянеть, охмелеть".

Тот факт, что первоначальные лексические значения превербов (префиксов) все еще сохранены, отмечается как особенность, которая отличает их от поствербов. Данный вывод подтверждается также употреблением и положением превербов (префиксов) в турецком языке. Однако, как видно из примеров, чувашский преверб (префикс) *per-* завершил процесс потери

смысловой самостоятельности и демонстрирует сильную склонность к грамматикализации.

Наконец, редупликация глагола *per-* в виде *pere-pere*, наблюдаемое в таких примерах, как *pere-pere an-*, может быть определено как другой признак, отличающий превербы (префиксы) от поствербом в чувашском языке, ввиду того, что в глагольных рядах с поствербами соответствующие редупликации имеют место в основном глаголе.

Ключевые слова: постверб, преверб (префикс), грамматикализация, чувашский язык, *per-* ‘бросить, кинуть’, виды глагольного действия, лексикализация.

ХИЛЬМИЯ АВЫЛЫ ТАРИХЫНА ҺӘМ ФОЛЬКЛОРЫНА МАТЕРИАЛЛАР

АЛЬФИНА СИБГАТУЛЛИНА *

HILMIYE KÖYÜ TARİHİNE VE FOLKLORUNA DAİR MATERYALLER

Öz: Türkiye’de Kazan Tatar köyleri çok değildir. Karadeniz’in Samsun ili Havza ilçesinde bulunan Hilmiye köyü de küçük fakat dikkate şayan bir yerleşim yeridir. Çünkü Kazan Tatar muhacirleri genel olarak Osmanlı topraklarında denize yakın yerlere pek yerleştirilmemişlerdir. Hilmiye köyünün tarihi üzerine bazı resmî kayıtları ‘Arşiv Belgelerinde Kazan’ kitabından bulmak mümkündür. Fakat en önemli tarihî hatıratlar Hilmiye köyü sakinlerinin hafızalarında saklanmaktadır. Bu anıları ve köy halkı arasında hâlâ yaşamakta olan Tatar cırlarını, türkülerini toplamak işinde Ahmet Şahin Bey’in ve Bakiye Duran Hanım’ın emekleri vardır. Biz Hilmiye köyünü 2019 yılında ziyaret ettik ve belgeleri, türküleri bizzat Ahmet Bey’in kendisinden ve yakın akrabalarından dinleyebildik. Bu makalede Bakiye Duran Hanım’ın basılı kitabından da faydalanarak, Hilmiye köyü hakkında mevcut belgeleri Tatar okurlara sunmak istiyoruz.

Tatarlar, Havza’ya 1899-1901 yıllarında eski Ufa eyaletinin Sterlitamak ilçesinin (şimdiki Başkurdistan Cumhuriyeti’nin Aurgazi rayonu) Kurmanay, Ismagil, Tolbazı, Sultanmurat köylerinden gelmişler, sonra onlara Kazan’dan gelen muhacirler de eklenmiş. Batum üzerinden Rize kentine gelen muhacirlere yerleşim yeri olarak Çarşamba civarı gösterilmiş fakat orası bataklık yer olduğu için onlar sıtma hastalığına yakalanmışlar ve başka bir yer talep etmek zorunda kalmışlar. Bundan sonra muhacirlere Malatya ve Diyarbakır illerinde araziler verilmiş ancak onlar yerleşim için bu yerleri de uygun bulmamışlar ve anavatanlarına dönmeye karar vermişler. En sonunda şanslarını, o zamanlar Amasya vilayetine bağlı olan Havza topraklarında denemeye karar vermişler ve orada kalmışlar. Tatarlar uzun süre yabancı topraklara alışmamışlar; vatan özlemi, hayat sıkıntısı onların folklorlarına da yansımıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazan Tatarları, muhaceret, Karadeniz, Hilmiye köyü, Tatar folkloru.

MATERIALS ON THE HISTORY AND FOLKLORE OF HILMIYE VILLAGE

Abstract: There are not so many Kazan Tatars villages in Turkey. Hilmiye village, located in the district of Havza in Samsun province of the Black Sea, is a small but remarkable settlement. One of the reasons for that is Kazan Tatar emigrants usually did not settle in places close to the sea in Ottoman lands. It is possible to find some official records on the history of Hilmiye village if one takes a look into “Kazan in Archive Documents” book. However, the most important memories are kept in stories told

* Prof. Dr., Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Entitüsü, alfina2003@yandex.ru, ORCID: 0000-0001-5755-8687

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 14.09.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 14.11.2020)

Doi: 10.47089/iuad.794839

by the residents of Hilmiye village. Ahmet Şahin and Bakiye Duran undertook a project of collecting these memories and recording Tatar folk songs that still live among the villagers. We visited Hilmiye village in 2019 and had a chance to listen to folk songs and talk to Ahmet Bey and his close relatives. In this article, we want to present to Tatar readers some fact from the history of Hilmiye village by going through Bakiye Duran's book.

Tatars came to Havza in 1899-1901, relocating from the villages of Kurmanay, Ismagil, Tolbazi, Sultanmurat of the Sterlitamak district (now Aurgazi region of the Republic of Bashkortostan, Russia); later a wave of immigrants from Kazan joined them. The Turkish state located immigrants who came to Rize via Batumi around Çarşamba; but because the area was a swamp, the settlers got malaria and had to request another place. After that, the immigrants were given lands in the provinces of Malatya and Diyarbakır; but not having found a suitable place for settlement, they decided to return to their homeland. Finally, the Tatars found their luck in the Havza lands, which back then were part of Amasya province. Yet getting used to foreign lands took them a long time, and this longing for homeland and the existing life troubles found their reflection in Tatar folklore.

Keywords: Kazan Tatars, immigration, Black Sea, Hilmiye village, Tatar folklore.

“Чәчәк идек илләрдә, чәчәлдек чит әжирләргә...”

Татар халык әҗыры

Кереш

Дөнъя буйлап сибелгән Казан татарларының Төркия тугракларында бергәләп тормыш корган авыллары әлегә сан ягыннан барланып бетмәгән, тарихлары һәм фольклоры да фәнни яктан житәрлек дәрәжәдә өйрәнелмәгән. Бу язмада шундый аз билгеле булган бер авыл турында сүз барачак, мәкаләнең исә, төрекчә яки урысча түгел, махсус рәвештә татар телендә язылуының сәбәбе бар, чөнки без Хилмия авылы хакындагы мәгълүматның иң әлек үз милләттәшләребезгә барып ирешүен телибез.

Хилмия - Төркиянең Кара дингез яры буендагы Самсун өлкәсенә караган Хавза районындагы кечкенә генә бер авыл. Без Хилмия авылының барлыгын очраклы рәвештә атаклы спортчы Бакия ханым Дуранның үзе турында язган китабыннан укып белгән идек. 2019 елның көзендә безгә шул авылга барырга һәм анда яшәүче татарлар белән күрешергә насыяп булды. Бу сәяхәтне оештыруда Самсун университеты доценты Сәйфуллаһ Гөл әфәнденең ярдәме зур булды, ул безне үз машинасында Хилмиягә кадәр алып килеп, авылның мохтары Нажи һәм аның бертуган кардәше Рәсим әфәнделәр белән күрештерде. Баксаң, Нажи һәм Рәсим әфәнделәр Бакия ханымның бертуган абыйлары булып чыкты һәм, сөйләшкәндә, алар зур горурлык белән сөенләрен телгә алдылар. Сәяхәттән кайткач, бүгенге көндә Истанбулда яшәүче Бакия ханымның (1959) үзе белән элементгә кердек һәм аның турында “Мәдәни жомга” газетасында язып та чыктык (кара: Сибгатуллина, 2020). Ультрамарафон кебек авыр спорт төрен сайлаган һәм төрле ярышларда Төркия данын яклаган Бакия Дуран һаман

янып яши: физик культурага яшьләрне тарту өчен лагерлар оештыра, халык алдында чыгышлар ясый, житди рәвештә күнегүләр ясап, башкаларга үрнәк күрсәтә. Ни өчен аның марафончы булып китүен Хилмия авылын күргәч, тагын да яхшырак аңладык: таулы-чокырлы жиргә урнашкан авылның бер очыннан икенче очына барып кайтыр өчен шактый көч һәм вакыт кирәк. Юк, авылның территориясә зур түгел, ләкин инеш буеннан авыл башына чыгар өчен, текә генә тау башына күтәрелергә кирәк: ул тауны көнгә бер-ике тапкыр гына менеп төшсәң дә инде яхшы гына спорт күнегүе ясаган булып чыгасың. Балачагы шушы авылда үткән, игенчелек белән шөгылләнәп яшәгән эти-эниләренә ярдәм итеп үскән Бакия, Нажи, Рәсимнәр мондый авырлыкларга ияләшкән кешеләр инде. Тугыз балалы гаиләнең алтынчысы булган Бакия кечкенә вакытыннан ук эш сөеп үсә: тау битләрендә көтү көтә, бакча казый, яшелчә сулый, басуда урак ура, гаиләнең бөтен авыр хезмәтендә ир-атлар белән бертигез катнаша. “Кыюлык япаялгыз: бер ультрамарафончының хикәясә” (Duran, 2012) исемле китабында Бакия ханым үзенә спорт тормышын гына түгел, Хилмия авылының тарихын да шактый тулы һәм тәэсирле итеп баян итә. Бабаларының Кара диңгез буйларына бәхет эзләп килеп тә, аны таба алмыйча йөрөп аптырагач, кәрваннары белән тупланып, кире туган якларына кайтырга жыенганда, бер госманлы чиновнигының аларны кызганып, дәүләт казнасында булган таулы-ташлы, чокырлы-чакырлы бер урынны аерып бирүе һәм татарларның шунда торып калуы, ияләшelmөгән һәм уңайсыз шартларда өй салып, авыл корырга тырышуларын бөртекләп яза Бакия ханым.

Хилмия авылы тарихын барлаучы, халык авыз ижаты әсәрләрен жыпчы тагын бер милләттәшебез бар: шушы авылда туып-үскән Әхмәт Шаһин әфәнде. Әбиләре янында кечкенәдән татарча сөйләшәп үскән Әхмәт әфәнде өлкән кешеләрдән ишеткән күп кенә жырларны отып калган һәм язып та алган. Хилмия авылына Татарстаннан беренчеләрдән булып килгән журналист Минназыйм Сәфәров Әхмәт әфәнде белән таң атканчы сөйләшәп утырулары хакында “Ватаным Татарстан” гәжитендә бик матур итеп язып чыккан иде (Сәфәров, 2006). Әхмәт әфәнде Хилмиягә сәяхәтебездә безнең дә яныбызда булды, аннары үз өендә Хавзада кунак итте. Тормыш иптәше, тыйнак кына төрек кызы Гөл ханым, татар ашларын бик оста пешерә икән, безне табын эзәрләп каршы алды, бәләшләр белән сыйлап кунак итте. Безнең белән күрешергә Әхмәт әфәнденең әтисе Сәгадәтдин абый һәм әнисе Нәфия апа Шаһиннәр, дәү абыйсы Әмир Хөсәен һәм дәү апасы Хәйрия Дәмиржаннар да килгән иде. Рәхәтләнәп татарча сөйләшәп-көлешәп утырдык, жырлашып-моңашып та алдык.

Авыл тарихы хакында

Казан татарлары Самсун тарафларына XIX гасыр азагында Уфа губернасы Эстәрлетамак өязенең (хәзерге Башкортостан Республикасы Авыргазы районы) Курманай, Толбазы, Солтанморат, Исмәгыйль һәм башка якын-тирә авылларынан килеп урнашканнар. Бу хакта Госманлы

архивы документларында да беркадәр мәгълүмат бар (Osmanlı Arşiv Belegelerinde Kazan, 2005:137-139). Бакия ханым яше туксаннарда узган Биби әбидән бала чагында ишеткәннәрен матур итеп китап битләрендә тасвирлап яза. Әбинең хикәясә 1860 нчы елларга, Курманай авылында оештырылган каз өмәләренә, кышның зәмһәрир суыкларына, көзен житешкән эре бәрәңге басуларына барып тоташа, боларның берсен дә үз күзә белән күрмәсә дә, автор, хыял көчен дә кушып, мавыктыргыч итеп сурәтли. Ләкин язма гел хыял-фантазиягә генә корылмаган, авыл тарихын язганда Бакия ханымның ерак бабасы Габделхәким әфәнденең көндәлек-истәлек язмалары төп чыганак булып тора: татар телендәге истәлекләренң копиясә Бакия ханымда, госманлыча язылганы Габделхәким әфәнденең апасының оныкларынан берсе булган Хәйреттин Ялчында саклана икән.

Курманай авылында Габделхәким әфәнде он тегермәне тоткан, хужалыгында һәм иркен басуларында йөз иллеләп кеше хезмәт иткән. Госманлы дәүләтенә күченү фикере байга һәм авылдашларына кайчан һәм ни сәбәплә килүе билгелә түгел, чыганақларда һәм истәлекләрдә төгәл генә әйтелми, гомумиләштереләп, Русиядә барган милли сәясәт, рус булмаган халықларга ясалган басым аркасында дип кенә күрсәтелә. Халкыбыз арасында ул чорда бер шаукым булган солтан-хәлифә дәүләтенә һижрәт итү агымына иярүме, төрекләрдән килгән котыртучылар нәтижәсендәме, яки төбәктәге авыр империяль сәясәтме, билгесез, ни генә булмасын, соңыннан гомер буена үкендерәчәк күченү фикеренә авылдагы алтмыш гаилә кушылган икән, димәк, туган илне, торган йорт-жирне ташлап китәргә этәрүче сәбәпләр гаять житди булган дигән сүз. Бакия ханым, госманлы хөкүмәтенәң Кырымнан, Казаннан килгән төрки мөһажирләренә елда ике уныш бирә торган туфрақлардан биләмәләр, йорт-кура салу өчен бүрәнә-такталар белән тәмин итә икән дигән халық арасында таралган сүзләренң дә тәәсире көчлә булуын искәртеп уза (Duran,2012:17).

Габделхәкимнең ике хатыныннан (беренчесеннән ике улы, бер кызы туа, ул хатыны вафат иткәч, икенчесен ала, аннан да өч улы була) туган балаларыннан бары тик иң олы улы Габдрахман гына һижрәткә кушылмый кала. Акчага әйләндерәргә мөмкин бар нәрсә, амбарларда булган мал-икмәк сатылып бетә. Уфа, Бөгелмә, Казан маршруты белән Иделгә житкән мөһажирләр, коры жирдән Кара диңгез буена килә, аннан исә Батумига таба юнәләләр. Юлда рус гаскәрләре туктатып, кая баруларын сораганда, эш эзләп йөрибезд, диләр, көймәдәге әйберләренә тикшерә башлагач, көймә хужасы ришвәт бирергә мәжбүр була, рус солдатлар аларның кайбер кыйммәтлә нәрсәләрен алып калганга да, юлчылар бер сүз дәшә алмыйлар. Өйдән чыкканга бер атна дигәндә, Батумига барып житкәч, берәз ял итәргә мөмкинлек туа, кунакханә хужасы Лаз Хөршид аларга Төркия чиген чыкканда русларның көчлә контроле булуын, шуңа күрә әйберләрен үз яннарында алмаска киңәш итә, соңыннан үзенең ул әйберләренә Ризә шәһәренә жибәрәчәген вәгъдә итә. Ул дигәнчә эшлиләр, һәм төн

караңгылыгында алдан хэзерлэнгән көймәгә утырып, Кара диңгезгә чыгалар. Ләкин бик тиз арада аларны рус гаскәре күрәп ала һәм ут ача: 130 кешедән 19 ы һәлак була. Көймә хужасы мәетләрне суга атарга кушса да, халык риза булмый. 1899 елның 5 апрелдә Ризә шәһәренә килеп житәләр һәм үлгән туганнарын тиешенчә жирлиләр. Калдырып киткән әйберләрен өч ай буе көтсәләр дә, Лаз Хөршид аларны жибәрми, шунлыктан кулларында ни житәрлек киём-салым, ни табак-савыт берни булмый, бары тик самавырларынан гына аерылмыйлар...

Госманлы хөкүмәтенә мөһажирләргә Самсунда жир бүлеп бирүен ишеткәч, татарлар да шул юнәлештә китәләр. Аларга яшәр өчен Чәршәмбе дигән урын күрсәтелә, ләкин ул урыннар сазлык жир булып чыга, безнең халык ул климатка ияләшә алмый, өч ай дигәндә малярия чире белән авыручылар күбәя, хәтта үлчеләр дә була. Аптырагач, башка жиргә күчерергә сорыйлар. Бу тапкырында Малатья ягына жибәрәләр, анда да алты айдан артык кала алмыйлар: коры, ташлы-комлы урында иген игү түгел, иркенләп йөрәп тә булмаганын, үзләре телгәнчә тормыш кора алмаячакларын аңлыйлар. Монда аларга башка жирләрдән, мәсәлән, Әби (Сарабиккол) авылыннан һижрәт итүчеләр дә кушылуы билгеле. Малатядан Диярбакырга китәләр, ул якларда төрекләрдән күбрәк көртләр яшәгәнчә, телләрен белмәгәч, жирле хаклык белән аңлаша-аралаша алмыйлар. Беркайда да үзләренә урын таба алмаган мөһажирләр инде туган якларга кире кайтырга дигән фикергә киләләр. Ул арада Хавза дигән исем исләренә төшә, Төркиягә китүчеләрдән бу урынның Идел буйларына охшашлыгы турында ишеткәннәре була аларның, сынап карамакчы булып Амасйя провинциясе башлыгына хат язалар (ул вакытта әле Хавза районы Самсунга кермәгән була). Госманлы дәүләтенә рәсми документларында күрәнгәнчә, “Казанлы мөһажирләренә” 1899 елда Хавзага килүе билгеле, барлыгы 16 гаилә булып, саннары 111 кешедән гыйбарәт (Osmanlı Arşiv Belegelerinde Kazan, 2005:138). Чыганаclarда Даниш бәй исемле төрек чиновнигының аларга яшәр өчен дәүләт казнасыннан ике мең сутый жир һәм өй салырга агач материаллар бүлеп бирүе турында телгә алына. Шушы яхшы мөнәсәбәттән соң татарлар кире кайту фикереннән баш тарталар. Башта аларның авыллары хәзергә Хилмия урынында булмый, алар Хавзага якынарак булган хәзергә Кошйувасы, Шыршыр Эшмә исемле авыллар тирәсендә урнашалар, ләкин андагы черки-чебен оясына чыдый алмыйлар, житмәсә, бер дә жил исми торган урын булганга, иккән игеннәрен сугара алмый интегәләр, шуңа күрә тагын берәз югарырак, ләкин таулы-ташлы жиргә күчәнергә мәжбүр булалар. Яңадан өй-ихата кору, каткан жирне эшкәртү, су табу мәшәкате... XX йөз башына әкрәнләп Хилмия авылы формалашып житә. Авылның исеме дә рәсми рәвештә Хилмия дип садразам (баш вәзир) тарафыннан раслана. Гадәттә, мөһажирләр салган авыл яки мөхәлләләргә солтанның яки вәзирләренә исемнәре бирелә: Хәмидия, Газизия, Госмания кебек, бу очракта да авылның исеме күренекле дәүләт эшлеклесе Хөсәен Хилми-паша (1855-1922) белән бәйлә булырга мөмкин.

1900 елгы документларда авылда 23 гаилә яшәгәнлеге күренә (Osmanlı Arşiv Belegelerinde Kazan, 2005:146). Бакия ханымның бабаларынан Габделхәким һәм уллары Хажигали, Хажимөхәммәд, Мөхәммәдхәким һәм Мәүлет тә шунда калалар.

Мөһажирләр озак вакытлар туган яктан аерылу хәсрәте чигәләр, сагынып елап, кайберләренең күзләре суқырая, күпләр иртә картаялар. Рәсәйдәге сугышлардан, ачыктан качып килгәннәрне Төркиядә дә шул ук хәлләр көтеп торган икән: Госманлы ватандашлығына күчү белән авылның ир-атларын гаскәргә алалар, татарлар Балкандагы сугышларда, Беренче бөтендөнья сугышында, аннан соң милли-азатлык көрәшендә төрекләр, көртләр, чәркәсләр һәм башка милләт вәкилләре белән бер сафта сугышалар. Бакиянең үз бабасы Хажимөхәммәт Хәким дә бер фронттан икенчесенә жибәрелә, гомеренең 14 елын сугышта уздыра. Бары тик хатын-кызлар, бала-чага һәм картлар гына калган, мәркәздән ерак Хилмия авылында бәла-каза бер дә туктап тормый: әле юлбасарлар, сугыштан качып йөрүчеләр килеп куркыта, әле йогышлы кызамык авыруы таралып, балаларны аямый. Сугыштан соңгы елларда корылык һәм ачык бик күпләрне аяктан ега, мәктәбе, юлы һәм житәрлек иген басулары булмаган бу авылдан мөмкинлеге булганнар китә башлый, бер вакытлар хужалык саны алтмышка житкән авылда (Рәсәйдәге большевик золымыннан качып килүче кайбер татарлар да бу авылга килеп урнаша) нибары биш-алты гаилә торып кала. Бакиянең әтисе Кязым шул авыр шартларда 1921 елда дөньяга килә, әнисе сугыш елларында фронтка корал ташып йөргәнгә, аны үзеннән ун яшькә олы апасы Фатыйма карый. 1925-1928 еллардагы Кара диңгез буендагы озакка сузылган коточкыч корылык татарларны тагын бер кат сыный. 1943 елда Самсунның Ладик районында булган 7,6 дәрәжәдәге җир тетрәү аркасында ул төбәктә өч меңгә якин кеше үлә, мөһажирләрнең дә биналары зарар күрә.

Хилмия авылы район үзәге булган Хавзадан 15 чакрым ераклыкта. Авыл халкы кышын шунда күчә, чөнки авылга газ кермәгән, кышларын бик суык, ягарга ягулык юк. Авылның җир эшкәртү, яшелчә яки жиләк-жимеш үстерү, бакчачылык яки игенчелек белән шөгыльләнү өчен уңайсыз булуы, яшьләрнең эш табылмау аркасында район үзәгенә яки шәһәрләргә күченүе, шунлыктан халык санының да көннән-көн кимүе бик аңлашыла. Ләкин авыл ташландык түгел, Бакия ханымның берәр-берәр утырткан Амасйя сортлы алма, груша агачлары без килгәндә дә жимешләрен биреп утыра иде. Абыйлары авылны ташламый, Наҗи әфәнде, староста/мохтар буларак, мондагы йорт-җирләрне карап-саклап торса, Рәсим әфәнде исә помидор үстерү буенча остарып киткән. Авыл туфрагында үстергән помидорлардан алган уңышны тракторларга төяп базарда сата икән, безгә дә үзе житештергән сорт орлыкларынан өләш чыгарды ул.

“Хәзер Хилмия авылы үзенә күрә бер символ гына булып калып бара инде. Кыш көне авылда өч кенә гаилә яши. Калганнары я Хавзада, я

Самсунда, я башка жирләрде кышлый. Узара хәбәрләшеп торабыз анысы: туйлар булганда, яки берәребез вафат булганда, бергә жыелабыз, - ди Әхмәт әфәнде Шаһин. Ул социаль челтәрдә авылга багышланган бер сәхифә (www.hilmiye.com) ачып жибәргән һәм якташлар, авылдашлар белән интернет аша якын элемтәдә тора, әбиләреннән язып алган жыр-такмаклар белән дә шунда уртаклаша. Әхмәт Шаһин 2007 елда Татарстан һәм Башкортостанга сәфәр кылып, бабаларының туган якларында булып килгән иде, мөмкинлек булса, тагын кайтыр идем, дип жан атып тора.

Авылдан чыкканнарның барысы да татарча яхшы сөйләшә дип әйтеп булмый, мәсәлән, Самсунда безгә Бакия ханымның икетуганы Фикри абый белән күрешеп сөйләшәргә насыйп булды, гаять милли жанлы бересе булуга карамастан, ана телен бик аз белә, чөнки авылдан иртә чыгып киткән һәм башка тирәләрдә татарча сөйләшәргә туры килмәгәнлектән, балачакта ишеткән татар сүзләре дә әкрәнләп хәтереннән жуелган.

Хилмия-Хавза арасында кунак булып йөргәндә, жирле халык арасында үзенә күрә бер самавыр культы бар кебек тоелды безгә: нижрәт вакытында да иң кадерле нәрсә самавыр булганын, хәтта алтын йөгертелгән бер самавырны үзләре белән алган булганнар да, рус гаскәрләре аны алып калганнар дигән бер легендага охшаш хәтирә дә йөри мондагы татарлар арасында. Безнең белән бергә табында утырган әби-апалар да “Самавыр куйдым кайнарга Казаннардан килгән байларга” дип жырлап куйдылар. Болай самавырга мэхәббәтнең гомумән бу төбәккә хас булуын Хавзада урнашкан бар Төркияне самавыр белән тәмин итүче “Сөзәнләр” фирмасына баргач тагын да ачыграк аңладык. Төрле материалдан әллә ничә төрле формаларда житештерелә торган самавырларны ясаучы осталар белән таныштык, цехка кереп эш процессын да карап тордык. Фирма хужалары безне туйганчы самавыр чәе белән сыйлады, шул табында укылган бер әсәр игътибарыбызны аеруча җәлеп итте, исеме русчадан килгән дип уйлаган *самовар* ның төрки-мөселман дөньясында никадәр әһәмиятле урын тотуын белдерүче бу “Самавыр касыйдәсен” монда да тәржемә итеп бирүне кирәк таптык:

Semaver Kasidesi

Semaveri koydum düze,
Gelin, kardeşler, hep bize.
Hak yetişsin imdadımıza,
Yan, semaver, dön, semaver.
Limon, şeker, çay, semaver.
Semaverin suyu çiçek.
Gelin, kardeşler, çay içek.
Çaysız meclisi nidek,
Yan, semaver, dön, semaver.
Sana gurban can semaver.

Semaverin musluğu var,
Çoban gibi ıslığı var,
Dervişlerin dostluğu var,
Çay içelim, çay içelim,
Nefsi havadan geçelim.
Semaveri alıştıralım,
Maşa ile karıştıralım,
Küskünleri barıştıralım,
Yan, semaver, dön, semaver.
Limon, şeker, çay, semaver.
Semaverin hocası var,
Kafkaslarda nicesi var.
Buhara'da yücesi var.
Yan, semaver, dön, semaver,
Atamızdansen yadigar.

Самавыр касыйдәсе

Самавыр куйдым тигезгә (тигез жиргә),
Килегез, кардәшләр, безгә.
Хак тәгалә ярдәм итсен безгә,
Ян, самавыр, кайна, самавыр,
Лимон, шикәр, чәй, самавыр.

Самавырның суы чәчәкле,
Килегез, кардәшләр, чәй эчик,
Чәйсез мәжлес һич булмас,
Ян, самавыр, кайна, самавыр,
Жаныбыз фида сиңа, самавыр.

Самавырның борыны бар,
Көтүченекедәй сыбызгысы бар,
Дәрвишләрнең дуслыгы бар,
Чәй эчәк, чәй эчәк,
Нәфесебезне жиңәк.

Самавырны тагын кабызыйк,
Күмерләрен берәз болгатыйк,
Үпкәләгәннәрне килештерик,
Ян, самавыр, кайна, самавыр,
Лимон, шикәр, чәй, самавыр.

Самавырның хужасы бар,
Кавказда да андыйлар күп,
Бохарада исә - иң бөеге.

Ян, самавыр, кайна, самавыр,
Аталардан калган ядкарөбез.

Халык жырлары үрнәкләре

Түбәндә китерелгән такмак һәм жырларны без Әхмәт Шаһиннән тыңладык. Ул исә 1980 нче еллардан башлап, әлеге эсәрләргә язып алу белән шөгылләнә. Аның информантларның да исемнәрен монда искә алуны кирәк саныйбыз.

1. **Мәрәм Шаһин** (1910-1992) - Әхмәт әфәндең әтисе ягыннан әбисе. Башкортостанның Авыргазы районы Толбазы Солтанморат авылыннан чыккан Жәмил абзый белән Миннеямал апаның кызы.

Яңгыр ява шыбыр-шыбыр өй башында калайга,
Йомышың булса, әйтеп жибәр урамдагы малайга.

Алтын алка колакта ла, ялтырыйдыр яңакта,
Үзе анда бик еракта, дәрте миндә йөрәктә.

Әйттер, жаный, әйттер, жаный, әйттергәннәрең калыр.
Ашап-әчеп, уйныйк-көлик, сагынып сөйләргә калыр.

Утыр, утыр урындыкка, аякларың талмасын,
Калса калсын минем хәтер, синең хәтер калмасын.

Аппак идем, ак каз идем, сусыз жирдә кагындым,
Ак чырайлы бала идем, хәсрәт күрдем, саргайдым.

Әнкәй, балта бирсәнә, тал ботагын бутаем,
Яшылы күргән жаныемны ничек итеп онытаем.

Әйдә барыйк, әйдә кайтыйк, чана шуган эз белән,
Үпкәләмә, жаныкаем, уйнап әйткән сүз белән.

Хатлар яздым утырып, ак кәгазьгә тутырып,
Хат жибәрдем, жылап калдым, язган жирдә утырып.

Тәрәздән карашыйк, алтын йөзек алышыйк,
Ахирәткә калдырмасын, дөньялыкта кавышыйк.

Алма бирдем, алдың бит, ак яулыкка салдың бит.
Жанкай диеп йөргән булдың, жанкай, миннән калдың бит.

2.Нурия Дэмиржан (1910 тирәсе-1996)- Әхмәт Шәһинның әнисе ягыннан әбисе. Чыгышы белән Толбазы яки Курманай авылыннан. Әтисенең исеме Нәкый, әнисенеке Хәлимә.

Мендем таулар башынай, бастым гәүрән ташынай,
Аккош очып йитмәс йирләргә алып китте машинай.

Аккош очар, жонкайларын кояр, аның жонкайларын кем жыяр,
Ят йирләрдә вафат итсәк, жиназәләр укып, кем куяр.

Күк күгәрчен күрилдә лә, мәчет манарасында,
Хәсрәт-нәстә күрмәгән идем дус-дошман арасында.

Үтәсең ник, гомерләрем, картайтып ла эрәм итәсең,
Картайтканга әй үкенмим, үтереп эрәм итәсең.

Күк күгәрчен күрилдә лә, чыгарып бодай сибегез,
Минем жанкай бик жыласа, кереп үгет бирегез.

Сары-сары сандугачлар саздан сары камыш китерер,
Адәмнәрдән адәм артмай, күп адәмне хәсрәт бетерер.

3.Зәйтүнә Баскан (?-2007) – әти-әнисе Казан шәһәрәннән. Революциягә кадәр әтисе бай мануфактурачы булып, хәйрия эшләре белән танылган. Сталин чорында гаиләсе белән Азәрбәйжанга китеп, өч ел тимерчелек белән көн күргән, 1935 елда Иран аркылы Төркиягә качарга мәжбүр булган. Самсунда татарлар яшәвен ишеткәч, шунда калырга уйлаган.

Самавыр куйсаң кайнарга, каен булсын күмерен
Безгә кунак килгән өчен, озын булсын гомерен.
Сандугач-күгәрчен, хәсрәт чигәм, күрәмсең (2 тапкыр)

Күк күгәрчен күкләрдән, шул, төшкән бодай чүпләргә,
Инде ни хәлләр итәргә, вакыт килде китәргә.
Сандугач-күгәрчен, хәсрәт чигәм, күрәмсең (2 тапкыр)

Безнең илләр кайсы якта, алмас идем күземне,
Очып барган кош артыннан әйтер идем сүземне.

Сандугач-күгәрчен, хәсрәт чигәм, күрәмсең (2 тапкыр)
Прахуд килә, прахуд килә, диңгез өстен туздырып.
Елый-елый гомерем бетте, яшь гомерләр уздырып.

Сандугач-күгәрчен, хәсрәт чигәм, күрәмсең (2 тапкыр)
Аклы ситсы күлмәгеңне кигәнеңне күрмәдем,
Бик сагындым, бик саргайдым, әле дә ярый үлмәдем.

Сандугач-күгәрчен, хәсрәт чигәм, күрәмсең (2 тапкыр)
Самавыр куйсаң кайнарга, каен булсын күмерең
Безне кунак иткән өчен, озын булсын гомерең.

Сандугач-күгәрчен, хәсрәт чигәм, күрәмсең (2 тапкыр)
Сары-сары сап-сары ла, сары чәчәк саплары,
Иртә көтәм, кич тә көтәм, килми сәлам хатлары.

Сандугач-күгәрчен, хәсрәт чигәм, күрәмсең (2 тапкыр)
Хатлар яздым утырып ла, ак кәгазгә тутырып,
Хатны салдым елап калдым, язган йирдә утырып.

Сандугач-күгәрчен, хәсрәт чигәм, күрәмсең (2 тапкыр)
Тәрәзә пияласына исмең куяласыңмы?
Төнлә төшләрендә күреп, жылап уянасыңмы?

Сандугач-күгәрчен, хәсрәт чигәм, күрәмсең (2 тапкыр)

Йомгак

Төркиядә Казан татар авыллары чагыштырмача күп түгел, иң эреләре булып Госмания, Бөгредәлик, Караһөек, Әфәнде Көпрүсү авыллары санала, Искешһәрдәге татар жәмгыяте шактый зур һәм актив хәрәкәт итә. Әмма глобальләшү чоры дип аталган бу заманда Төркиядә яшәүче татарлар да үз телләрен һәм культураларын югалту куркынычы алдында торалар. Ни кызганыч, Самсун татарлары да әкреләп төрекләшә, кечкенә генә Хилмия авылы да үз йөзен югалта бара. Әхмәт әфәнде Шаһин Төркиядә безгә бик билгеле булмаган башка кечкенә татар авыллары булуын да әйтте. Мәсәлән, Йозгат өлкәсендәге Соргун районындагы Чампынар авылы шундыйлардан икән. Үзе барып күргән бу авыл тарихы турында сөйләгәндә, Әхмәт әфәнде аның Хилмия авылы белән бер тирәдә, 1898 елда нигезләнүен әйтте, бу урынга татарлар хәзерге Сарман районы Ләшәү Тамак, Азнакай районы Кәкре Елга авылларыннан килгәннәр дигән фикердә тора. Бүгенге көндә Чампынар авылында утызлап гаилә яши, өлкән яштәге татарлар туган телендә сөйләшә алсалар да, яшь буын инде “аңлый, ләкин сөйләшми” икән.

Төркиядәге татар диаспорасын барлау һәм өйрәнү эше системалы һәм фәнни нигезгә салынуы сорый торган өлкә, шуңа күрә татар һәм төрек галимнәре, көчләрен берләштереп, бу темага аерым игътибар итсәннәр иде дигән теләктә калабыз.

Чыганаclar

Duran Bakiye. *Cesaret Yalnızdır. Bir Ultra Maratoncunun Hikayesi*. İstanbul, 2015.

Osmanlı Arşiv Belegelerinde Kazan. Ankara, 2005.

Сәфәров Минназыйм. 130 елдан соң инкыйраз?!//*Ватаным Татарстан*, 2006. 11 август.

Сибгатуллина Әлфинә. Ультрамарафончы татар кызы// *Мәдәни жомга*, 2020. 4 февраль.

МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ И ФОЛЬКЛОРУ СЕЛА ХИЛЬМИЯ

АННОТАЦИЯ

Населенных пунктов в Турции, где компактно проживают казанские татары, относительно немного. Наиболее крупными такими селениями являются Османья, Бёгрюделик, Карахоек, Эфенди Кёпрюсю и др. Большая татарская община существует в городе Эскишехир. Небольшое татарское село Хильмия находится в районе Хавза, который в настоящее время входит в состав провинции черноморского города Самсун. Татары переселились туда в 1899-1901 годах из деревень Курманаево, Исмагилево, Толбазы, Султанмурат, бывшего Стерлитамакского уезда Уфимской губернии (современный Аургазинский район Республики Башкортостан). Отдельные материалы относительно истории переселения сохранились в османских архивах и воспоминаниях самих жителей села, однако конкретная причина переселения нигде не указывается. Надо полагать, что были весьма значимые экономические и идеологические причины, чтобы оставить родные места и выехать в незнакомую страну. Дорога в Османскую империю была трудной, по пути они дали немало материальных и людских потерь. Уроженка села Бакия Дуран на основании преданий своих родственников пишет, что возглавлял группу переселенцев его прадед Габделхаким. Они прибыли через Батуми в г. Ризе, оттуда их отправили в г. Чаршамба, где им было указано место для проживания. Однако из-за болотистой почвы среди них развилась эпидемия малярии, и они вынуждены были запросить другой участок. После этого мухаджирам были представлены земли в провинциях Малатья и Диярбакыр, но они и там не смогли найти удобное место для поселения, и в итоге захотели вернуться обратно на родину. В последний раз было принято решение попытать счастья на территории Хавзы, которая тогда входила в состав провинции Амасья. Государство им снова выделило участок и древесину для строительства домов. Первичное место расположения села было чуть подальше, лишь спустя некоторое время татары основательно устроились на нынешней территории села Хильмия. И здесь жизнь налаживалась очень сложно, привыкали татары к чужбине долго, тоска по родине и близким людям, сожаление о предпринятой

иммиграции, все это проникновенно отразилось в их фольклоре. Житейские трудности усилились с мобилизацией мужчин села в армию и их участием в войнах, которые следовали друг за другом. Отсутствие школы и газификации, удаленность от центра, безработица и другие обстоятельства привели к уменьшению населения села, в настоящее время в Хильмии проживает всего три семьи. Осенью 2019 года нам удалось посетить село Хильмия и записать некоторые народные песни и воспоминания у старожилов. В деле изучения истории села вносят свой вклад уроженцы села Ахмет Шахин и известная спортсменка Бакия Дуран.

К сожалению, казанским татарам, проживающим на территории Республики Турция, грозит постепенная ассимиляция и потеря родного языка. К тому же здесь существуют такие малые населенные пункты с татарским населением, которые абсолютно неизвестны в Республике Татарстан. Об одном из таких сел под названием Чампынар сообщил нам Ахмет Шахин. Все это говорит о том, что сегодня существует острая необходимость всестороннего научного изучения истории, культуры и фольклора татарской диаспоры в Турции. Для этого нужна совместная целенаправленная работа российских и турецких тюркологов и историков.

Ключевые слова: Казанские татары, мухаджирство, Черное море, Хильмия, татарское устное народное творчество.

İDİL - URAL BÖLGESİNDE YAŞAYAN TATAR TÜRKLERİNİN TOPLUMSAL YAPISI İLE KÜLTÜR VE AİDİYET SORUNSALI

HACI MURAT TERZİ*

Öz: Toplumsal yapıyı anlayabilmek için “kültürel bellek” ve “toplumsal değişim” kavramlarının izini sürmek gerekmektedir. Sosyokültürel bir ürün olan toplumsal hafıza ile bağımlı/bağımsız değişkenlerden oluşan ve karmaşık bir süreç içerisinde şekillenen toplumsal değişim kavramlarının her biri tarihsel özellik arz eder. Bu bağlamda toplumsal hafızanın ve değişimin bir bütünü olarak ortaya çıkan toplumsal yapı, nesiller boyunca toplanan bilgi ve birikiminin tarihsel süreç içerisinde çeşitli değişimlere uğrayarak sürekli hatırlanışı olarak tanımlanabilir. İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar Türkleri kendi tarihleri boyunca aynı coğrafyayı paylaştıkları toplumlarla birlikte yaşamının yollarını aramışlardır. Etnik kimliklerin çeşitliliği ve beraberinde getirdiği çatışmaların en yoğun olduğu dönemlerde bile Tatar Türklerinin birlikte yaşam arayışı devam ederken Tatar Türk toplumsal yapısının ve kültürünün muhafazası için çeşitli mücadele ve savaşlar da verilmiştir. Özellikle bu coğrafyada toplumlar, bazen kaynaştırılarak bazen de ayrıştırılarak çeşitli suni ve politik coğrafi sınırlar içerisinde azınlık kimliklere dönüştürülmüşler, çoğu zaman bir problem nazarıyla bakılan siyasi enstrümana dönüşmüşlerdir. Günümüz Rusya Federasyonu içerisinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte tüm federasyonda olduğu gibi İdil-Ural bölgesinde de yeniden gündeme gelen kültür ve aidiyet arayışları, Rusya içerisinde hem nüfus hem de nüfus olarak önemli bir yer teşkil eden Tatar-Türk milletini de etkilemiştir. Bu çalışma ile bölgede yüzlerce yıldır farklı toplumlarla kesintisiz etkileşim sonucu demografik ve toplumsal değişim içerisinde olan Tatar-Türk kültür ve kimliğinin araştırılması amaçlanmıştır. İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar-Türk kültür ve kimliğinin araştırıldığı bu çalışma nitel veri toplama yöntemleri kullanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İdil-Ural, Tatar-Türkleri, Kültür, Kimlik Sosyolojisi, Kültürel Bellek, Toplumsal Değişim, Aile, Dil, Din

THE SOCIAL STRUCTURE OF TATAR TURKS LIVING IN VOLGA-URAL REGION AND THE PROBLEM OF CULTURE AND IDENTITY

ABSTRACT: In order to understand the social structure, it is necessary to trace the concepts of "cultural memory" and "social change". Each of the concepts of social memory, which is a sociocultural product, and social change which is composed of dependent / independent variables and shaped in a complex process, has historical characteristics. In this context, the social structure that emerges of social memory and change can be defined as the constant remembering of accumulated knowledge with

* Dr., Araştırmacı, hacimuratterzi@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0788-2216,

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 02.11.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 10.11.2020),
Doi: 10.47089/iuad.820020

various changes in the historical process. Tatar Turks living in the Volga-Ural region have sought ways to live with the societies with which they have shared the same geography throughout history. Even in the periods of conflict which caused by diversity of ethnic identities Tatar Turks sought for continuity of life together, while various struggles and wars were made for the preservation of Tatar Turks' social structure and culture. Especially in this geography, societies have been transformed into minority identities within various artificial and political geographical boundaries, sometimes by being merged and sometimes separated. Such approach turned into a political instrument that is often regarded as a problem. With the collapse of the Soviet Union, search for culture and structure in the Volga-Ural region has affected the Tatar-Turkish nation, which has an important place in Russia Federation both in terms of population and influence. This study aims to investigate Tatar Turks' culture and identity, which has been demographic and social change through interaction with different communities in the region for hundreds of years. This study which investigates Tatar-Turks' culture and identity living in the Volga-Ural region was prepared using qualitative data collection methods.

Keywords: Volga-Ural, Tatar-Turks, Culture, Sociology of Identity, Cultural Memory, Social Change, Family, Language, Religion

Giriş

Bir toplumu oluşturan tüm fertlerin asgari düzeyde ortak değerler etrafında buluşması ve ortak kültürü paylaşması esastır. Kültür ve kimliklerin nasıl olacağını, zaman içerisinde aidiyet duygusunu ortaya çıkaran mekânsal değişiklikler ile çeşitli sebeplerden ötürü farklı toplum ve onların kültürleriyle yaşanan etkileşimler belirler. Bu doğal, olması gereken ve insanlık tarihi boyunca süregelen bir değişimdir. Ancak tarihsel süreç içerisinde bazı toplulukların bu doğal gidişatı bozabilecek, sekteye uğratabilecek veya sera etkisi yaratarak hızlandırabilecek bazı tabii olmayan durumlarla karşılaştıkları görülmektedir. Savaşlar, göçler (zorunlu veya isteğe bağlı), ideolojik toplumsal değişiklikler vb. Bu durumda toplumun neredeyse tamamı az veya çok bir değişim içerisine girer ve toplumu oluşturan gruplar arasındaki çeşitli farklılıklar ortaya çıkmaya başlar. Bu yüzden toplumlar kendileri açısından oluşturdukları ortak kültürlerini koruyabilmek adına çeşitli mekanizmalar geliştirirler. Devlet denilen olgu bu koruyucu mekanizmalardan biridir. Devlet yapılanmalarını oluşturan toplumların en temel hedeflerinden birisi de kültürel değerlerinin korunması mücadelesidir. Bu mücadele zaman zaman savaşlara da yol açabilmektedir (Budak, 2020, s. 100-102). Bazen devlet (dış, koruyucu kabuk) ortadan kalksa bile iç mekanizma savunmasız bir şekilde bir süre daha çalışmaya devam eder. Bu durum bazı toplumlarda devletin ortadan kalkmasından çok kısa bir süre sonra son bulsa da bazı toplumlarda yüzyıllar boyu devam edebilir.

Mezkûr toplum modellerine bakıldığında Tatar Türk toplumunun kendine has özellikleri olduğunu söylemek mümkündür. Zira Tatar Türkleri bazen devletli bazen devletsiz dünyanın neredeyse tamamında öz kültürünü muhafaza ederek günümüze taşıyabilen ender topluluklardandır. Günümüz Tataristan'ı ise

hem sonradan bir araya getirilmiş topluluklardan oluşması hem de işgal ve göç yoluyla kazanılmış çok farklı kültürlerin bir arada yaşamak zorunda bırakılması bakımından dünyadaki nadir ülkelerdendir.

Ağırlıklı olarak Rusya Federasyonu içinde Tataristan Cumhuriyeti ve çevre bölgelerinde yaşayan Tatar Türklerinin, Rusya'nın çok milletli yapısı içerisinde yoğun nüfusu, kültürel etkisi ve tarihsel süreç içerisinde kısmi ve çeşitli değişim süreçlerinden geçen kimlikleri bilimsel açıdan önemli bir araştırma konusudur. Ayrıca Türk ve Rus kültürünü bir arada barındırması bakımından üzerinde durulması gereken bir husustur. Zira bir kısım Avrasyacı Rus düşünür Altın Orda dönemi Tatar Türk hâkimiyetinin çok olumlu yönlerinden bahseder. Özellikle Pyotr Savitski günümüz Rusya'sının devletleşmesinin ancak Tatar Türk kültürü etkisiyle mümkün olduğunu şöyle dile getirir: *“Tatar hâkimiyeti olmasaydı Rusya diye bir devlet de olmazdı...bu yönüyle Rusya, Hanların mirası üzeredir. Cengiz'in ve Timur'un fikirlerinin takipçisidir... Bozkır halklarını birbirine bağlayan, köklü bir geleneğin taşıyıcısıdır”* (Savitski, 1997, s. 29).

Tatar Türk toplumunun Rusya toplumu içindeki yerini, Tatar kültür ve kimliğiyle ilgili ilk çalışmaları tarihte “Ceditçi”¹ ve “Kadimci”² aydınlar ortaya koymuşlardır. Bu çalışmalar, Tatar Türklerinin tarih şuuru ve dil ekseninde millet ve milliyet kavramlarının tartışılması/araştırılması şeklinde gerçekleşmiştir.

Tatarların başta Tataristan olmak üzere halen yoğunluklu olarak yaşadıkları bölgelerdeki mevcudiyetleri 4. yüzyılda Hunların İdil (Volga) boylarına yerleşmeleriyle başlar. Hun egemenliğinden sonra bu bölgede birbiri ardına Köktürkler, Hazarlar, Bulgarlar ve Kıpçaklar gibi Türk boylarının, bunları müteakiben de Altın Orda gibi şeklen Moğol fakat esasta Türk olan bir imparatorluğun hâkimiyetlerinin yerleştiği görülmektedir (Kurat, 1972, s. 13).

Altın Orda hâkimiyetinin çözülme devrinde Kırım, Kazan, Kasım, Astrahan ve Sibir hanlıkları kuruldu. Bu Hanlıkların en mühimleri şüphesiz Kırım ve Kazan hanlıklarıydı (Devlet, 2012, s. 190). Moskova'ya coğrafi yakınlığı ve önemli ulaşım yollarına sahip olması sebebiyle Ruslarla en çetin mücadeleyi Kazan Hanlığı verdi. Rusların 1552 yılında Kazanı ele geçirmesiyle birlikte bölgenin esas yerli unsurlarından başta Tatar Türkleri olmak üzere diğer Türk ve Müslümanlar, hatta Hristiyan Çuvaşlar için esaret yılları başlamış oldu.

¹ **Ceditçilik:** Rusya'daki İlk Türk aydınlanma hareketidir. Dil ve din eğitim-öğretiminin modernleşmesini savunan bir uyanış hareketidir. Bkz, İbrahim Maraş, “İdil Ural Bölgesi Müslümanları ve Ceditçilik Düşüncesi”, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları No:20, Isparta, 2007, s.569-580; Nadir Devlet, “İsmail Bey Gaspıralı”, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990,s. 9.

² **Kadimcilik:** Ceditçiliğin karşısında saf alan, Rusya ve Ruslara karşı daha radikal tutum sergileyen ve eğitim hayatının eski usullere göre değişmeden devam etmesini savunuyordu. Bkz, B. Tümen Somuncuoğlu “Çarlık Rusyası Dönemi Türkistanı'nda İslam ve Modernleşme” TSA / YIL: 18 S: 2, Ağustos 2014, s. 234.

18. yüzyıldan itibaren Rusya’da, Batılılaşma hareketleri ve sonrasında oluşturulmak istenen “Avrupalı Rus Devleti” için engel görünen “Doğulu Müslüman Türk” unsurların tasfiyesi veya asimile edilmesi yoluna gidilmesi görüşü ağır basmıştır. Becker’in aktardığına göre bu politikayı destekleyen Slavofil³ düşünürlerden V. Solovyev konuya dair şu ifadeleri kullanmıştır: “Rusya, tarihsel ve coğrafi kaderini Asya Göçebeliliğinin Avrupa’dan kovulmasında ve Avrasya coğrafyasının yerleşik batı uygarlığı için fethedilmesinde görmüştür” (Becker, 1991, s. 19). Bununla birlikte bu düşünce ve yaklaşımlara zıt görüşlerde ortaya çıkmıştır. Örneğin K. Leontyev’in başını çektiği bazı aydın ve siyasetçiler “Rusya’nın Avrupalı olmadığı ve olmaması gerektiği” görüşünü savunmuşlardır. Leontyev’e göre; Rusya sadece bir “Slav Ülkesi” değildir. Zira günümüz Rus kültürünü oluşturan ögeler arasında Slav kimliği kadar Tatar / Türk (Turan) kimliği de vardır. Leontyev, bunu şöyle ifade etmiştir; “Avrupa’ya karşı Rusya’yı manevi özgürlüğe kavuşturabilecek yegâne unsur, Doğu kültürüne ait Turanlı unsurlar olabilir” (Leontyev, 2007, s. 285).

Çarlık Rusya ele geçirdiği bölgelerdeki yerli halkları, başta Tatar Türkleri olmak üzere neredeyse tüm halkları Slavlaştırmak ve Hristiyanlaştırmak için çeşitli tedbirler almış ve türlü baskılar kurmuştur. Ancak Tatar Türkleri Çarlık Rusya’nın tüm baskılarına rağmen milli kimliklerini muhafaza etmeyi başaramışlardır. Bu durum 1917 yılında SSCB’nin (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) kuruluşuna kadar “Merkez Kültür” ile “Çevre Kültür” arasında bir çatışma şeklinde devam etmiştir. SSCB’yle birlikte sadece yeni bir sosyalist devlet ortaya çıkmamış, yeni bir kimlik de yaratılmıştır. Artık Tatar Türklerinin ve diğer yerli halkların Slav kültür ve kimliğinin yanısıra Sovyet toplumunun yeni kimliği olan “Homo Sovieticus”un (Sovyet İnsanı) giydirilmiş suni kültürü ile mücadelesi başlamıştır.

Tatar Türklerinin çarlık döneminde başlayan, SSCB ve günümüz Rusya’sında devam eden Türklükten çeşitli nedenler ile sıyrılması veya uzaklaştırılmasıyla yeni “Tatarcı” kimliğin oluşturulması ve özümsemesi durumu halen güncelliğini korumaktadır. Bu yüzden çalışmada bazen “Tatar Türkü” bazen de “Tatar” ifadeleri kullanılmıştır.

Tatar Türkleri, çok milletli Rusya’da yüzyıllar içinde çok farklı etkileşimlere maruz kalsalar da onları Rusya içerisinde yaşayan diğer halklardan ayıran ve istisnai yapan özellikleri vardır. Ancak günümüzde karşılaşılan en büyük problem, bu kültürel özellik ve ayrıcalıklarının devam ettirecek sosyal bilincin Tatar Türkleri arasında yeterince olmamasıdır.

Bu çalışmanın sorunsalı: 1- Tarihsel süreç içerisinde sürekli etkileşim halinde olan Tatar Türk kültür ve kimliği hangi süreçlerden geçmiştir? 2- Rusya

³ **Slavofil Düşünce:** Slav birliğini savunan düşünce şeklidir. Bkz, Sezgin Kaya ve Ömer Göksel İşyar, “Rus Yayılmacılığı ve Slavofil Düşüncenin Tarihsel Gelişimi” USAK, Cilt:4, Sayı: 8, ss. 25-49, 2009

Federasyonu'nun çok milletli yapısı içerisinde günümüz Tatar Türkleri, kültür ve kimlikleri bakımından hangi konumdadır?

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Araştırma için veri edinme aşamasında mezkûr sorulara cevap aranırken kitaplar, akademik dergi makaleleri, doktora tezleri, hükümet belgeleri veya raporları, arşiv belgeleri vs. üzerinden geniş literatür taraması yapılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

Araştırmamızda kullanılacak olan kültür, kimlik, millet, aidiyet, kültürel bellek ve toplumsal değişim gibi kavramlar hakkında sayısız tez ve düşünce ortaya konurken, mezkûr kavramlarla ilgili tartışmalar günümüzde halen devam ettiği gibi yakın gelecekte de bunların özellikle sosyal bilimlerin temel konuları arasında yer alacağı düşünülmektedir.

Modern kitle iletişim ve ulaşım araçlarının gelişmesi sebebiyle sosyal hareketlilik arttıkça etnik gruplar arasındaki etkileşim de artar ve bunun sonucunda etnik gruplar kendi kimlikleri ve aidiyetleri konusunda daha fazla bilinçlilik kazanır. Bununla birlikte giderek yoğunlaşan etkileşim, kültürlerin “ortak kültür”e evrilmesine sebebiyet verir. Böyle durumlarda etnik gruplar kimlik ve aidiyetlerini netleştirme veya yeniden belirleme ihtiyacını hissederek yaşam biçimlerini bir gelenek olarak tanımlamaya yani somutlaştırmaya yönelirler.

Kimlik, kültürel bellek ve toplumsal değişim kavramlarını doğru anlayabilmek için öncelikle “kültür” kavramına değinmekte fayda vardır.

1.1 Kültür

Kültür, bilgidен inanca, sanattan ahlaka, hukuktan örf ve âdetlere varana kadar, bireyin toplumun bir parçası olarak edindiği tüm yetenek ve vasıflardan oluşmuş karmaşık bütünün tamamıdır. Kısaca sosyal bakımdan öğrenilen ve bir toplumun bireyleri tarafından bölüşülen her şeydir. Kültür; insanın yarattığı hayat tarzı, yaşam biçimidir. Aslında öğrenilmiş tavır ve hareketlerin ve bunların sonuçlarının dış şeklidir.

Kültürü meydana getiren unsurlar belli bir toplumun üyelerince başkalarına aktarılır ve bölüşülür. Bütün bu ifade ve açıklamaların yanında kültürü, yaşam problemlerinin hazır cevapları olarak tanımlayan Allport gibi veya insanların hayat tecrübelerinden çıkarttıkları kuralların, usullerin, bunları destekleyen fikir ve değerlerin geliştirilmesi şeklinde nitelendiren Horton–Hunt gibi Batılı fikir adamları da mevcuttur (Dönmezler, 1994, s. 98).

Kültür, bir toplumun ilerlemesine, gelişmesine ve değişimine destek verebileceği gibi tam tersi bir rol de üstlenebilmektedir. Bir toplumun askerî, siyasi ve ekonomik gücü ne olursa olsun, kendi kültüründen gelen bir desteği olmadıkça, bu güç kalıcı olamamakta, üstünlüğünü yitirmektedir. Ekonomik, askerî, siyasi, teknolojik baskı altında kalan bir toplumun, bu baskıya karşılık

verebilmesi için de tek dayanak yine kendi kültürüdür. Kültür, bir toplumun kendini savunabilmek ve geliştirebilmek için sahip olabileceği en güçlü silah olagelmıştır ama en zayıf halka da yine kültür olmuştur. Bu durumda bir kültürün sahip olduğu özellikler sorgulanırken dikkate alınması gereken en önemli boyut, onun bu çift yönlülüğüdür.

“Kültür” kavramı, tanım gereği, artmayı, çoğalmayı ifade etmektedir. Dolayısıyla ilk bakışta, gelişme ve değişmeyi temsil etmek dışında bir özellik taşıyamayacağı ileri sürülebilir. Bu noktayı, “şehir” kavramıyla birlikte ele alabiliriz. Bu durum bizim, kültürün fazla dikkati çekmeyen bir özelliğine açıklık getirmemize de olanak verebilir.

“Kültür” kavramı genellikle “medeniyet” kavramıyla eş anlamlı veya birbirini tamamlayan kavramlar olarak kullanılır. “Medeniyet” kavramının “Medine”den geldiği ve dolayısıyla “medeni” sözcüğünün “şehirli” demek olduğu dikkate alınır bu bakış açısında doğruluk payı olduğu kolayca görülür. Bu durumda kültürlü olmak bir bakıma şehirli olmakla eşleştirilmiş olmaktadır.

Kültür kavramına “hars” (sürülmüş tarla) diyen Gökalp’e göre kültürün temel unsurları; duygular, heyecanlar, zevkler ve inanışlardır. Bu yüzdendir ki ulusal nitelik taşıyan kültür başka bir ulusa aktarılamaz. İnsan toplumlarının bütün fertlerini birbirine bağlayan, yani kişiler arasında uyumu sağlayan kurumlar hars kurumlarıdır ve bu kurumların tamamı o cemiyetin “hars”ını oluşturur. “Medeniyet” ise Gökalp’e göre cemiyetin üst tabakasını başka cemiyetlerin üst tabakalarına bağlayan kurumlardır ve aynı türden kurumların bütünü medeniyet yani uygarlıktır (Gökalp, 1976, s. 33-35). Kısacası, kültürün toplumların iç gelişmesinden, medeniyetin ise kültürlerin karışmasından ortaya çıktığını savunur. Bu haliyle Gökalp’in Durkheim’in kültür ve medeniyet (uygarlık) ayrımını yaptığı teorilerinden etkilendiği açıktır.

Kültür, yaşamın ya da yaşamın belirli bir yolunu oluşturan her şeydir. Bu, bir grup insana ait tüm inanç ve değerleri, dili, gelenekleri, yemeği, kıyafet tarzını vb. şeyleri içerir. Birey kültürel kimliğini aslında kim olduğunu şekillendirmek ve tanımlamak için kullanır.

Kültür kavramının, günümüze kadar değişik dönemlerde ve farklı düşünürlere göre sayısız tanımı yapılmıştır. Ancak genel kabul görmüş tanımıyla kültür; ortak dil, ortak tarih, ortak din, ortak ahlaki değerler bütünüdür. Bu yönüyle ahlaki, edebî, toplumsal ve ruhsal boyutları olan kültürleri veya kültürel değerleri yargılamak, karşılaştırma ve sınıflandırma yapmak görecelidir (Parekh, 2002, s. 221).

Sovyet kültür bilim insanı M. Lotman’a göre kültür; her şeyden önce, toplumsal bir kavramdır. Bir birey belirli bir kültürün taşıyıcısı olabilir veya bu kültürün gelişimine aktif olarak katılabilir ancak doğası gereği kültür, dil gibi sosyaldır... (Lotman, 1999, s. 4). Lotman bütün insanlığın tek bir mekanizma olarak görülmesi gerektiğini ve ancak bu şekilde onun çeşitli yönlerini

anlayabileceğimizi öne sürmektedir. “Eğer bir sürü dana pırzolasını yan yana koyarsak, bir dana elde etmeyiz. Ama bir danayı kesersek, bir sürü dana pırzolası elde ederiz.” diyerek kültür ile ilgili bir sonuca varır. Tek etnik unsura dayalı bir toplumun günümüz dünyasında varoluşu bazı istisnalar dışında neredeyse imkânsızdır. Bunun sebebi ise, iletişim kanallarının ve ekonominin yerellikten çıkarak küreselleşmesidir (Parekh, 2002, s. 165).

1.2 Kimlik

Daha çok sosyal bilimlerde kullanılan “kimlik” kavramı, en genel tanımlamayla “bir bütünün parçası olmak” olarak ifade edilir. Kimliğin temelinde ise “özdeşlik” yani bireyin öz benliğinin farkına varması yatmaktadır. “Kimlik” kavramı, günümüzde en çok tartışılan kavramlarından biridir. Dolayısıyla ilgili alanlarda yapılan çalışmalara katkı sağlaması bakımından kimlik kavramı büyük önem arz etmektedir. Kimlik (identity) terimi, Latince’de aynılığı ve sürekliliği içeren "idem" kökünden türetilmiştir. Türkçe’de ise kimlik, "kim" soru kökünden türetilmiştir ve zorunlu bir mensubiyeti (aidiyet), aynı olmayı, tek olmayı, hangi kişi olmayı ifade eder (Aydoğdu, 2004, s. 117). Bu manada kimlik, ne olduğumuz ve nasıl tanındığımızla ilişkilidir. Bununla birlikte kimlik, kendisini güven içerisinde yaşatabilmek için “farklılığa” ve “ötekiliğe” ihtiyaç duyar.

Gleason’a göre kimlik, 1950’li yıllarda yoğun olarak kullanılmaya başlanan “Ben kimim?” ve “Ben nereye aidim?” sorularıyla bağlantılı bir kavramdır (Gleason, 2006, s. 194). Weeks ise kimliğin, bireyin ötekiyle arasında aynı ya da farklı noktalar bağlamında değerlendirilebilecek bir aidiyet problemi olduğunu savunur (Weeks, 1998, s. 85).

Kültürel kimlik ise, bireyin kendisini cinsiyet, millet, etnisite ve din gibi çeşitli kültürel sınıflamalar ile tanımlaması veya ona ait olduğunu hissetmesi anlamına gelmektedir. Kültürel gelenekler; dil, miras, kurallar ve örfler gibi toplumsal bilgi ile oluşur. Bütün bunların yanında bireyler, kültürel kimliklerini anlamlandırmakta zorlanabilir ve başkaları tarafından daha fazla kabul görmek için kendi kültürlerinin tamamını veya bir kısmını reddedebilirler. Bazı bireyler için kültür, içine doğduğu toplumdan kendisine miras kalandan ziyade kendi oluşturduğu suni birlikteliklerle ilgilidir. S. Huntington’un dediği gibi aslında kimlik “benliğin anlamı”dır. Öz farkındalık olmadan ise “kendini tanıma ve anlama” olamaz. Birey öncelikle kendini tanır ve kendinden yola çıkarak çevresi hakkında çıkarımlar yapar ve buna göre kendi aidiyetini oluşturur. Bireysel öz bilincin oluşması için toplumsal çevrenin varlığı şarttır. Bireysel kimlik, başka bireylerle iletişim kurma sürecinde, çeşitli toplumsal faaliyetlere katılmanın etkisiyle oluşur.

1.3 Kültürel Bellek ve Toplumsal Değişim

Kültürel Bellek, kültür ve kimlik arasındaki ilişkiyi ortaya koyma girişimidir. Bellek tarihî olarak ne kadar geriye götürülebilir ise sorunları daha geniş ve

genel bağintıların ışığında görmeye yardımcı olabilir. Toplumu birbirine bağlayıcı yapı olarak adlandırdığımız kültürün temel ilkesi sürekli tekrarlanmasıdır. Sözlü aktarımdan yazılı aktarıma geçilmesiyle birlikte tekrarlama eyleminden yorumlama ve hatırlama eylemine geçilmiştir (Assman, 2001, s. 24).

Bellek denince aklımıza ilk önce insan ve bunun psikolojik boyutu gelir. Ancak belleğin içindekiler, bunların bellekte saklanması ve ortaya çıkışı, hepsi sosyolojik bir veridir. Yani insan sürekli olarak insanı çevreleyen dış unsurlardan etkilenmektedir. İçinde bulunulan toplumsal ve kültürel çevre belleğin gelişimini, algıları etkilediği gibi etkilemektedir (Assman, 2001, s. 25). Kültürel bellek, insan belleğinin dış boyutunu oluştururken toplumun değerleriyle anlamlı bir bütün oluşturabilen her şey kültürel bellekte yerini bulur. J. Assman'a göre hatırlama bir kültürdür ve kültürel bir eylemdir. Geleneğin oluşumu her şeyden önce geçmişle ilişki çerçevesinde kazanılmış bir "kimlik" ile bütündür (Assman, 2001, s. 54). Hatırlama ve kimlik nesneleştirilmiş simgeler aracılığıyla kuvvetlendirilir. Törenler, danslar, anlatılar, giysiler, resimler, şarkılar, ninniler ve mekânların hepsi birer simgedir. Assman, belleğin ömrünün kırk yıl olduğunu söyler. Dolayısıyla kültürel belleğin muhafazası ve hatırlanabilir kılınması için bir sonraki nesle aktarılması gerekmektedir.

Kültürel bellek gerçek tarihten ziyade, hatırlanan ve hatırlandığı kadarıyla anlatılan tarihe önem verir. Anlatılanlar efsaneleşir ve "temel/asıl ve kurucu" bir niteliğe bürünür (Assman, 2001, s. 58). Kültürel belleğin muhafazası için her zaman özel anlatıcılara ihtiyaç duyulmaktadır. Anlatıcının asıl işlevi kültürel hafızayı korumaktır. Türk dünyası için önemli bir yere sahip olan Dede korkut hikayeleri bunun en güzel örneklerindedir.

Kültürel belleğin muhafazası için gelecek nesillere aktarılması, aktarılması için de zamansal ve mekânsal birliktelik gerekmektedir. Bu aktarım; bayramlarla biçimlendirilen, bölünen zaman ve ortak mekanlarda gerçekleştirilen ritüeller yoluyla düzene sokulmuş olur. Zamana ritim kazandırarak gündelik yaşamın içerisinde bu aktarım kendisine yer bulur. Kültürel belleğin korunabilmesi için gerekli olan mekânın aslında zamandan daha kalıcı olduğunu ve onları algılamamızın bizlere bağlı olduğunu ifade eden Halbwachs'e göre anıları oluşturmak için mekânı kullanırız. Yani bir şeyi hatırlamamız onu çerçeveleyen koşullara bağlıdır (Halbwachs, 2016, s. 126). Toplumsal kimliğin oluşumu kolektif bellekle doğrudan ilişkilidir. Zira kolektif kimliğin inşasında ortak bir geçmiş vurgusu ve kurgusu yapılmaktadır. Bu bir anlamda tarih yazma etkinliğidir. "Kimlik, aidiyet, tarih ve ideoloji olguları, bellek vasıtasıyla birbirine bağlanır." (Bilgin, 2007, s. 35). Dolayısıyla kültürel bellek hem birey hem de grup kimliğinin inşasında vazgeçilmez bir araç olmaktadır.

Toplumsal değişimle ilgili organizmacı, evrimci ve çatışmacı kuramlar gibi farklı sosyolojik gelenekler ve onu farklı şekillerde tanımayan kuramcılar

olmakla birlikte temel olarak toplumsal değişimin bir sosyal yapı içinde gerçekleştiği konusunda fikir birliği söz konusudur. Toplumsal değişim, toplumu oluşturan unsurlardan birinde veya birkaçında gerçekleşen farklılaşmaların toplumu oluşturan yapıya etki etmesidir. Kısaca toplumsal değişim toplum yapısının ve toplumsal davranışların zaman içerisinde değişmesi olarak nitelendirilir. Bununla birlikte toplumsal değişimin manası öncelikle sosyal oluşumun konumu ve durumuyla ilintilidir. Sonrasında ise zamana bağlı olarak değer ve normlar değişir.

Toplumun belirli bir özelliğinin iyiye doğru yönelmesi “ilerleme” olarak nitelendirilirken, birden fazla alanda olan ilerlemeye ise “gelişme” denir. Toplumun yavaş yavaş mükemmelere doğru gelişmesi olarak nitelendirilen “evrim” her zaman vuku bulmaz. Nitekim kaçınılmaz ve süreklilik arz eden toplumsal değişim toplumdan topluma farklılıklar gösterir. Nüfus, dil, din, coğrafya, ideolojiler, teknoloji ve buna bağlı olarak gelişen kitle iletişim araçları toplumsal değişime etki eden faktörlerdir. Dolayısıyla toplumsal değişime etki eden faktörlerin bu kadar fazla olması değişimin boyutunun ölçülebilmesini zorlaştırmaktadır. Ancak toplumsal değişimin evreni, vadesi, hızı, yönü, içeriği, neticesi ve amili (yapı ve aktör) tespit edilebilir.

Toplumsal değişimin hızına bağlı olarak bazen toplumsal bunalım ve çatışmalar ortaya çıkabilmektedir. Bunun neticesinde ise birey ya da grupların toplum normlarına uymama veya dışına çıkma gibi bir “sapma” veya “anomi” meydana gelebilmektedir.

Özellikle 1990’larla birlikte dünya hızlı bir şekilde bunalım ve çatışma ortamına girmiştir. Tüm dünyada olduğu gibi yıkılan SSCB sonrası Rusya’da, kimlik ihtiyaçlarını doyumak üzere kimlik arayışı olarak nitelenebilecek akımlar ortaya çıkmıştır. Rusya’da ve yoğunluklu olarak İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar Türkleri de bu arayışın içinde yer almışlardır.

2. Tatar Türklerinin Toplumsal Yapısı İle Kültür Ve Aidiyet Sorunsalı

Rusya devlet geleneği 1552 yılında işgal edilen Kazan Hanlığı üzerine inşa edilmiştir (Karamzin, 2010, s. 134). Petro’dan 1914 yılına kadar coğrafi olarak (günlük 83 km²) hızla genişleyen Sovyet döneminde de bu geleneği sürdüren Rusya, sadece coğrafi olarak değil, sosyolojik olarak da genişlemiş ve çeşitli evrelerden geçerek yoğunluklu olarak İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar Türklerinin de dahil olduğu toplumun tamamında kültürel değişime sebep olmuştur. Toplumu ortak ve üst Rus kültür ve kimliğinde buluşturmanın yolları aranmış ve bunun için çalışmalar yapılmıştır. Ancak yaşanan bu süreçle ilgili tersini düşünen Kuprin şu ifadeleri kullanmıştır; “Doğrusunu söylemek gerekirse, Rus halkı diye bir şey yoktur. Ve hiçbir Rusya! ...Var olan birkaç milyon kilometrekare mekân, birbirinden gayet farklı yüzlerce milletler, binlerce diller ve dinlerdir. Ve eğer bilmek istiyorsanız, ortak olan hiçbir şey” (Soltan, 2001, s. 64).

Kültür ve aidiyet sorunları dünyada pek çok ülkede olduğu gibi Rusya Federasyonu'nda da güncelliğini devam ettirmektedir. Kimlik ve aidiyet, millet ve milliyetçilik olgularını tetikleyerek çoğu kez çatışmaya dönüşmüştür. SSCB'den sonra ikinci bir dağılmanın önüne geçilebilmek için “Rusya Milleti” oluşturma fikri ortaya atılmıştır. Aslında SSCB döneminde kısmen uygulanan bu modelin temeli Alman ekolüne⁴ dayanmaktadır. Zira Almanlar 1800’lü yılların başlarından itibaren milliyetçilik akımının da etkisiyle kan bağına dayalı bölünük Alman devletlerini bir araya getirerek büyük Almanya’yı kurmayı hedeflemişlerdir (Doğan, 2019 s 4-5). Ancak zaman içerisinde bu fikirlerin uygulamada Fransız ekolüne⁵ yani ulus modeline dönüştüğü görülmektedir. Bu model Rus tarihi ve coğrafi bütünlüğü içerisinde ortak Rus dili ve kültürünü oluşturacak ama aynı zamanda Ortodoks kilisesini de reddetmeyecek şekilde tasarlanmıştır. Böylece bireyin, siyasi bir bütünleşmeden ziyade, Rusyalı kimliğine kuvvetli aidiyet hissetmesi ve zaman içerisinde devlet ile bütünleşmesi hedeflenmiştir. Ancak Huntington 1993 yılında yayınlanan “Medeniyetler Çatışması” konulu makalesinde; Rusya’yı “bölünük ülke” (Huntington, 1993, s. 22) şeklinde nitelendirmiştir. Ona göre, bölünük ülke toplumlari kültür ve kimlik olarak da bölünmüştür ve bir araya getirilmesi mümkün değil veya çok zordur.

Rusya'nın genelinde yaşanan ve Tatar Türklerini de ilgilendiren bu toplumsal problemin çözüme kavuşturulabilmesi için aslında ilk olarak şu soruya cevap verilmesi gerekir: “Tatar kimdir?” Bu soruyu daha iyi anlamak için aslında ilk olarak Tatar Türklerinin tarihsel süreçte etkilenmiş oldukları “Rus”, “Sovyet” ve “Rusyalı” kimlikleriyle olan serüvenine bakmak gerekmektedir.

Şüphesiz Rusya Federasyonu döneminde oluşan yeni siyasal, ideolojik ve toplumsal koşullar; Tatar Türklerinin kimlik süreçleri üzerinde dönüştürücü etkiler yaratır. Ama öncesinde Sovyet iktidarının 1920 yılından itibaren “Müslümanlık” ve “Türklük” karşıtı saldırgan uygulamalardan bahsetmek gerekir. Bu uygulamalar sonucunda Müslüman Tatar Türk kimliği büyük yara alır ve baskılanır.

Sovyet ve Marksist ideolojik karşıtlık bahaneleriyle başlatılan kovuşturmalar sonunda Tatar Türklerinin cami, medrese ve okulları kapatıldı, malları gasp edildi, din adamları ve aileleri tutuklandı veya sürgüne gönderildi. Birçok tarihi el yazması ve dinî kitaplar da yok edildi. Böylelikle “Bulgar” kimliğinin tutunabileceği zemin de ortadan kaldırıldı (Frank, 1998, s. 178-179). 1927 yılında Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilir. Böylelikle Tatar Türk kültür ve dili tarihsel birikiminden sadece birkaç yıl içerisinde koparılır. Müslümanlık

⁴ **Alman ekolüne göre;** millet kavramının temelinde kan bağı, ortak dil, kültür ve etnisiteye dayalı bir topluluğa ait olma fikri yer almaktadır.

⁵ **Fransız ekolüne göre;** millet kavramının temelinde, belirli coğrafi sınırlar içerisinde beraber yaşama isteği ile ortak dil, kültür ve vatan sevgisi yatmaktadır.

ve Türkçülük kavramları gericilik sayılmaya başlar. Böylece Müslüman, Bulgar, Tatar ve Türk kavramlarından bir tek geriye Tatar etnik adı bırakılır. Ama Tatar Türkleri hala çok kalabalık ve etkilidirler. Dolayısıyla önce coğrafi isimlendirmelerle Kazan, Astrahan, Kırım ve Sibirya Tatarları olarak, akabinde ise dinî inanışlarına göre listelenirler. 1944 yılında Nazilerle iş birliği suçlamasıyla topyekûn sürgün edilen Kırım Tatarları bu listeden silinir ve sonraki nüfus sayımlarında Kazan Tatarlarının içinde sayılmaya başlarlar, böylece onların etnik taleplerinin önüne geçilmiş olur (Frank, 1998, s. 6).

Sonraki yıllarda ise Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Tatar Türklerinin tamamını temsil eden bir etnik birim olarak sunulur ve böylelikle Tatarların geçmişinin, kültür ve aidiyetinin nasıl yorumlanacağı hususunda birtakım gelgitler yaşanır. Genellikle Tatar tarihçileri, Mercani'nin mirası olan ve Sovyet tarih anlayışı ile çelişmeyen “Tatarcı” görüşleri savunmaya devam eder.

1938 yılında Rusçanın öğretilmesi bütün okullarda zorunlu kılınır. Yine aynı yıl Tatarcada dahil olmak üzere Sovyet halklarının çoğunun alfabesi Latineden Kiril alfabesine çevrilir. Böylelikle ikinci bir defa Tatar dil ve kültür birikimi yara alır. Bu arada Rus milliyetçi görüşü özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet devletinin Nazi Almanya'sı ile savaşı yıllarında belirgin duruma gelir. Özellikle etnik Rus halk kahramanları yüceltilerek propaganda malzemesi haline getirilir. Sonraki yıllarda ise Sovyet tarihçiliği bir büyük tarihsel şaşırtma yaparak Rusya'daki bütün halkların “Tatar-Moğol boyunduruğu”na karşı “halkların dostluğu” temasına uygun bir şekilde büyük Rus halkı önderliğinde omuz omuza mücadele ettiği yalanını okullarda verilen tarih dersleri aracılığıyla tüm Rusya toplumuna dayatır (Halperin, 1982, s. 311-315).

1946 yılında Tatar halkının etnik kökeni meselesi üzerine yapılan bilimsel toplantıda;

Kazan Tatarlarının etnik köken bakımından İdil Bulgarlarından geldikleri,
Sadece dilsel açıdan Kıpçaklaşmış olduklarını,
Altın Orda ve Kazan Hanlığı Tatarları ile hiçbir ilişkileri bulunmadığı,
sonucu ilan edilir.

1948 yılında yayınlanan “Tatar ÖSSC Tarihi İçin Malzemeler” adlı derlemede ise aslen İdil Bulgarları kökenli olan yerli Kazan Tatarlarının zalim Moğol-Tatar hanları altında ezildikleri ve İvan'ın Kazan'ı almasıyla kurtuldukları, böylelikle halkının “asalak ve yobaz” Altın Orda ve Kazan Hanlığı'na karşı Ruslarla yan yana savaştıkları iddia edilir. Resmi makamlarca da onaylanan bu teori bundan sonra Tatar Cumhuriyeti'nde basılan tarih kitaplarının temelini oluşturur.

Tarih kitaplarında Hristiyanlık ve Rusların Hristiyanlığı kabulüyle alakalı konulara değinilmesine karşın Rusya topraklarında Hristiyanlıktan çok daha

önce inanılan İslam dininin tarihi neredeyse yok sayılır. Nadiren bahsedilen konularda ise Müslüman ve Türk halkları genellikle saldırgan ve gerici olarak nitelendirilir. Bu saldırgan ve gerici unsurların bertaraf edilmesi için devletin mecburen tedbirler almak zorunda kaldığı belirtilir (İzmaylov, 2002, s. 64-67). Böylelikle Tatar Türklerinin kendi tarihleriyle paradoksal duruma düşmeleri ve kendi tarihlerinden utanç duymaları ve nefret etmeleri sağlanır. Bu tür tarih öğretimine maruz kalan Rus çocuklarının Rus halkının diğer halklardan üstün olduğuna inandırıldığına, Tatar Türk çocuklarının ise bu aşağılanmaya maruz kalmamak için okula bile gidemeyecek derecede sosyal problemlerle karşılaşmak zorunda bırakıldığına ve özgüvenlerinin ellerinden alındığına özellikle değinmek gerekir.

1960'lı yıllardan sonra bazı Tatar Türk aydınlar “Mirasa Saygı” hareketini başlatırlar; bu doğrultuda Tatarlarda ana dilinin durumu, eğitim, bilim, kültür, tarihçilik ile ilgili sıkıntılar gündeme getirilir. Sovyet dönemi resmî tarih anlayışını sorgulamaya başlanır. Perestroyka ile başlayan canlanma hareketiyle Sovyet döneminde zorla unutturulan birçok tarihçi, yazar vb. önemli simaların varlığı tekrar hatırlanır ve onların mirası yeniden keşfedilir.

Kendisi de aslında “Bulgarcı” olan tarihçi Ebrar Kerimullin'e göre “Tatar” kavramını terk edip “Bulgar” kavramını benimseyen tarihçilerin büyük bir kısmı, Sovyet döneminde Tatar kavramının kötü imajından dolayı bu kavramı kullanmayı tercih ederler. 1988'de Kazan'da Bulgar el-Cedit derneği kurulur ve aynı yıl “Biz Bulgar'ız!” mitingi düzenlenir. Aynı derneğin organizasyonunda 1990'da bir kurultay toplanarak Bulgar Milli Kongresi6kurulur.

Kongrenin programı, amaçları ve talepleri şu şekildedir;

Tatar adının yerine Bulgar adının kabul edilmesi,

Bulgar adının millet adı olarak pasaportlara geçirilmesi,

Bulgar halkının millet ve devlet olarak yeniden canlanması,

Eski Bulgar şehri harabelerinin Bulgarların kutsal mabedi olarak kullanılmak üzere siyasi ve idari açıdan özerk bir bölge haline getirilmesi,

Başkurtların “Doğu Bulgarları” olarak kabul edilmesi,

Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetlerinin birleştirilerek “Bulgar İli” devletinin kurulması.

Hem kendi döneminde hem de günümüzde Bulgarcılığın, Tatarcılık gibi Tatar Türk toplumunun sınırlı bir kısmını etkisi altına aldığını ve aşırılıkçı bir akım olarak kaldığını belirtmek gerekir.

---

⁶ **Bulgar Milli Kongresi:** Detaylı bilgi için bkz: Bulgarskiy Natsionalnyy Kongress, Tatarskaya entsiklopediya, s. 489-490.

Görüldüğü üzere kültür, kimlik ve aidiyet arayışları, Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi sınırlı da olsa günümüzde de devam etmektedir. Şimdi ise son yıllarda yaşanan olaylara ve yaşanan süreçlere odaklanacağız.

2.1 Nüfus

Rusya Federasyonu'nda yaşayan halklar arasında demografik yapısı bakımından en karmaşık toplulukların başında Tatar Türkleri gelmektedir. Tarihsel, politik ve ekonomik şartlar Tatar Türklerinin dağınık ve kendi topraklarında azınlık durumunda olmalarına yol açmıştır. Tatar Türklerinin yoğunluklu olarak yaşadıkları bölgeler, 1920 yılında kurulan Tataristan Cumhuriyeti'nin sınırları dışında bırakılmıştır. Ayrıca 1921-1922 yılları arasında yaşanan açlık ve sonraki dönemde yaşanan sanayileşme sonucunda Tatar Türklerinin büyük şehirlere göç etmesi demografik çözülmeye yol açmıştır. Benzer şekilde dağınık olarak Tataristan'ın dışında yaşayan Tatar Türkleri de benzer şekilde Rusya Federasyonu'nun çok farklı köşelerine savrulmuşlardır. Günümüzde Tatar Türklerinin nüfusunun kesin olmamakla birlikte 7 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Tatar Türklerinde doğurganlık oranları Rusya Federasyonu ortalamasının üstündedir. Ayrıca doğurganlık oranı şehirlere göre kırdan daha fazladır (Aksoy, Maraş, & Türkoğlu, 2003, s. 10). Rusya genelinde yapılan son nüfus sayımlarında Tatar Türkleri; Tatar, Kreşen (İdil boyundaki Hristiyan Tatarlar), Nogaybek (Çoğunlukla Çelyabinsk bölgesinde yaşayan Hristiyan Tatarlar), Mişer ve Sibir Tatarları olarak sayılmaktadır. Tatar Türklerinin bu şekilde bölünmesi Tatar Türkleri tarafından tepkiyle karşılanmaktadır ve bu uygulamanın iptalini istemektedirler.

2.2 Aile

Tatar Türklerinin ailelerinin %85'ini tek milletli evlilikler oluşturur. Karma evlilikler ise ailelerin %15'ini oluştururken son yıllarda özellikle şehirlerde bu oranlarda karma evlilikler lehine bir artış söz konusudur. Geleneksel Tatar Türk aileleri ataerkil bir yapıya sahiptir. Ancak günümüzde kırsal da bile kadın ve erkeğin hakları eşitlenmiş ve aile reisliği büyük oranda ortadan kalkmıştır. Bunun sebebi artık kadının iş hayatına büyük oranda dahil olmasıdır.

Çağdaş Tatar Türk ailelerinin en büyük problemlerinden birisi boşanma oranlarındaki artıştır. Tatar Türk ailelerinde yaşlıların ve aile büyüklerinin önemli bir yeri vardır. Aileyle birlikte yaşama, Rusya toplum mantalitesinin tersine olumlu olarak karşılanmaktadır. Kırsal kesimde, küçük oğlan anne-babasının yanında yaşamaya geleneği kısmen de olsa devam ettirilmektedir.

Geleneksel Tatar Türk ailelerinde erkek çocukların eğitimiyle baba ilgilenirken kız çocukların eğitimiyle anneleri ilgilenmektedir. Çocukların adları ise genel olarak Tatar Türk âdetlerine göre belirlenir. Küçük yaşta çocuklar aile ekonomisinin içerisine katılarak sorumluluk sahibi olmaları beklenmektedir. Kırdan aileler arası akrabalık bağları oldukça yüksektir. Şehirlerde ise köy

kökenli ailelerin köyle olan ekonomik bağımlılıkları dolayısıyla kırla olan bağlantıları halen devam etmektedir.

Tatar Türkleri içerisinde suça karışma oranı Rusya Federasyonu ortalamasının üstündedir. Bunun sebebi kültürel ve sosyal sebeplerden ziyade ekonomik sebeplerdendir. Zira işlenen suçlar genellikle adi vakalardır (alkole bağlı veya narkotik suçlar, öldürme, yaralama, gasp vs.). Devlete karşı veya diğer topluluklara karşı işlenen suçlar ise Tatar Türkleri arasında yaygın değildir (Aksoy, Maraş, & Türkoğlu, 2003, s. 19).

2.3 Dil

Tatarca, Tatar Türklerinin yaşadığı bölgelerden sadece Tataristan'da resmi dil statüsündedir. Tatar Türkleri kırdaki kendi aralarında genellikle Tatar Türkçesi ile birleştirdikleri Rusçayı, Tatarcayla birlikte kullanırken kentlerde ise Tatarca neredeyse hiç konuşulmamaktadır. Okullarda zorunlu ders olmaktan çıkarılan Tatar dili artık günlük konuşma dili olarak tercih edilen bir dil değildir. Kültür ve kimlik ise birinci dereceden dil üzerinden aktarılmaktadır. Dolayısıyla Tatar diline azalan rağbet beraberinde Tatar Türk kimliğini olumsuz şekilde etkileyecektir.

Tatar Türk gençlerinin toplumsal alanda ötekileştirilmemek ve eğitim hayatlarında özellikle de yüksek öğretimde “fırsat eşitliliğini” yitirmemek adına ana dillerinden vazgeçtikleri veya ikinci plana attıkları görülmektedir. Orta kuşak için ise durum daha zordur. Zira hem çocukları ile hem de ebeveynleri ile ortak dili çoğu kez bulmakta zorlanmaktadırlar. Tatar dilini daha çok kırdaki yaşlılar yaşatmaya devam etmektedirler.

Latin alfabesine geçiş ile ilgili talepler halen devam etse de merkezî yönetimin bu taleplere karşı olumsuz tutumu devam etmektedir. Ayrıca Rusya, Tataristan dışında yaşayan Tatar Türklerini öne sürerek Tataristan'ın Latin alfabesine geçmesi durumunda diğer Tatar Türklerinin sıkıntıya gireceğini öne sürmektedir.

Tatarca yazılan ve basılan yayınlar mevcuttur. Ancak okuyucu sayılarına bakıldığında bu yayımların sembolik oldukları ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında Tatarca'nın yasaklanması olarak kabul edilen Tatarca'nın orta öğretim müfredatından çıkarılması çeşitli protestolara neden olmuştur. Bu baskıcı politikalara karşı Tatarca'ya rağbet ve Tatar kültür ve kimliğiyle ilgili artan bir bilinçlenme de söz konusudur.

2.4 Din

Tatar Türkleri arasında dinî durum Federasyon'da yaşayan diğer Müslüman halklara göre hem Çarlık hem de Sovyet dönemlerinde farklılıklar göstermiştir. Öteden beri devam eden bu farklılık günümüzde halen devam etmektedir. Bu farklılık kendini Ceditçilik hareketiyle ortaya koymuştur. Tatar Türk alimlerinin başlattığı bu dinde yenileşme hareketi toplumu her türlü taassuptan kurtaran,

akılcı ve yeniliklere açık bir anlayış olarak ortaya çıkmıştır. Bu hareketin takipçileri arasında; Şehabeddün Mercani, Musa Carullah Bigi, Rızaeddin Fahreddin, Abdullah Bubi, Ziyaeddin Kemali gibi önemli isimler mevcuttu. Bu alimlerin günümüzde bile Türk İslam dünyasının dinî anlayışının gelişmesine büyük katkılar sunabilecek nitelikte olan çalışmaları bulunmaktadır (Aksoy, Maraş, & Türkoğlu, 2003, s. 42).

Günümüz Tatar Türk toplumunda dinî bilginin öğretilmesi konusunda mevcut kadroların gerekli eğitimden yoksun olmaları beraberinde çeşitli sıkıntılar ortaya çıkarmaktadır. Özellikle Suudi Arabistan ve diğer Arap ülkelerinde tahsil görmüş olan din adamlarının Tatar Türk toplumunun geleneksel İslam inancıyla taban tabana zıt görüşleri, toplumun din adamlarına bakışlarını değiştirmiş ve onları dinî hayattan uzaklaştırmıştır. Toplumun Hanefi-Maturudi dinî çizgisine ve Türk Tatar gelenek ve göreneklerine dayalı inançları zaten çok az kalmış olan toplumsal dinî hafızayı kökünden silip atmaktadır.

Son yıllarda İslami yayıncılık artış göstermiştir. Ancak Rusya Federasyonu'nda özellikle Türkistan ve Kafkasya'da yayılma yolları arayan radikal hareketlerin Tatar Türk toplumu içerisinde bu yayınlar aracılığıyla yer bulmak ve bu topluma yayılmak istedikleri görülmektedir.

Tatar Türk toplumunun nüfus, aile yaşantısı, dil ve din gibi kültür ve kimliklerin vazgeçilmezi olan unsurları bu şekilde karşımıza çıkarken 2018 yılında 1552 Tatar Türkü ile tarih, kültür bilinci, kimlik ve aidiyet üzerine yapılan bir araştırma şaşırtıcı sonuçlar vermiştir (Terzi, 2019, s. 180).

3. Araştırma Bulguları

Araştırmada katılımcılara “Yabancı insanlarla (Rusya vatandaşı olmayan) karşılaştığınızda kendinizi en çok hangi kimliğinizle tanıtırınız?” sorusu sorulmuştur. Buna göre katılımcıların yabancılara karşı kendilerini nasıl tanıttıkları değerlendirildiğinde ilk sırada %40,01 oranıyla Rusyalı, %30,15 oranıyla Tatar, %25,97 oranıyla ise Rus kimliği ile tanıttıkları görülmektedir (Terzi, 2019, s. 181).

Katılımcılara “Tatar olmak sizin için ne derece önemli?” sorusu sorulmuştur. Buna göre katılımcıların %27'si gibi azımsanmayacak bir kısmı Tatar olmanın kendileri için önemli olmadığını belirtmişlerdir. Katılımcıların “Tatar” kavramını değerlendirmelerine göre dağılımları incelendiğinde katılımcıların %44,52'sinin “Tataristan'da yaşayanlara verilen isimdir.”, %16,69'unun “Türk-Moğol karışımı bir halktır.”, %13,60'mının ise “Altın Orda Devletinin mirasçısı bir halktır.” ifadelerine katıldıkları görülmektedir. Oranı çok düşük (%1,16) olmasına rağmen bazı katılımcıların “Tatar; Barbar ve haydut demektir.” ifadesine katılmaları Rusya ilk ve orta öğretim müfredatından kaynaklı dikkat çekici bir husustur. Ayrımcılıkla ilgili ise katılımcıların büyük bir kısmı

(%79,90) geçmişte Tatarların ayrımcılığa uğradığını belirtirken günümüzde Tatarların ayrımcılığa uğradığını belirtenlerin oranı %68,04'tür.

Tarihsel süreç ne olursa olsun ve tarih kitapları hangi dezenformasyonu yaparsa yapsın Tatar Türklerinin halen kendilerini Rusya'nın önemli bir parçası olduklarını düşündükleri görülmektedir. Zira araştırmada "Tatarların günümüzde Rusya toplumu içerisindeki önemi büyüktür." ifadesine katılanların oranının %68,04, tersini düşünenlerin ise %23,20 olduğu görülmektedir. Rusya'da yaygın olarak kullanılan "Rus'u kazısanız altından Tatar çıkar." ifadesine katılanların yüzdesinin %50,84, tersini düşünenlerin yüzdesinin ise %42,59 olduğu görülmektedir. Genelde Tatarların Rusya içerisindeki yeri ve önemine dikkat çekmek için kullanılan bu ifadeye katılım oranının neredeyse yarı yarıya çıkmış olması iki şekilde izah edilebilir. Birincisi, gerçekten bu ifadenin düşünüldüğü kadar gerçekçi olmadığı veya iddialı bulunduğu; ikincisi, bu ifadeden Tatarların kendilerinin rahatsız olduğu şeklindedir (Terzi, 2019, s. 183).

Katılımcıların, ünlü Tatar şahsiyetlerinden fikir ve görüşleri bakımından hangilerini kendilerine daha yakın gördüklerine dair dağılım incelendiğinde Tataristan millî marşı yazarı olan Abdullah Tukay'ın %25,90 oranıyla ilk sırada, 1905 yılında "Rusya Müslümanları İttifakı" adında bir parti kuran Yusuf Akçura'nın %13,34 oranıyla ikinci sırada, Rus İmparatorluğu'nda Türk ve İslam toplumlarının eğitim, kültür reformu ve modernleşmeye ihtiyacını betimleyen Gaspıralı İsmail'in ise %12,89 ile üçüncü sırada yer aldıkları görülmüştür. Katılımcılar, Stalin dönemindeki Tatar aydınlarını imha etme politikasının gereği kurşuna dizilen Fatih Kerimi'yi %10,24, Tatar millî şuurunun gelişmesi yolundaki pek çok tarihî esere imza atmış olan Şehabeddin Mercani'yi %7,60, "Yeter yoldaş Stalin, Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarıyla oynamayın." "Yaşasın Tatar-Başkurt Cumhuriyeti" ifadelerini kullanan Sultan Galiyev'i ise %3,16 oranında kendi fikir ve görüşlerine yakın gördüklerini belirtmişlerdir. Bu oranlar katılımcıların kendileriyle alakalı olup yaş, yaşadıkları bölge ve çevresel etkilere bağlıdır. Burada en önemli olan husus eğitim müfredatında verilen tarihsel gerçekliklerle ve şahsiyetlerin nasıl anlatıldıkları ile ilintilidir. Zira bu şahsiyetlerden Tatar kimlik ve kültür mücadelesi için hayatlarını kaybedenler veya idam edilenlerin yurtdışına kaçan/kaçırılan şahsiyetlerden daha az bildikleri veya fikirlerinin diğerlerine göre daha az takip edildiği görülmektedir (Terzi, 2019, s. 184).

Katılımcıların, Tatar dili, kültürü ve eğitimine ilişkin görüşleri birlikte değerlendirildiğinde "Rusya'da Tatar kültürü ile alakalı daha çok özgürlükçü politikaların geliştirilmesi gerekmektedir." ifadesine katılım sağlayanların yığılma oranı %81,31, "Tataristan'da millî eğitim müfredatında Tatar kültürü ve dili yeterince işlenmiyor." ifadesine katılım sağlayanların yığılma oranı %83,89, "Rusya'da Tatar çocukları ve gençleri kendi kültür ve dilini öğrenebilecekleri yeterli sosyal olanaklara sahiptirler." ifadesine katılım sağlayanların yığılma oranı %48,38, "Rusya'da Tatarca yayınlar yeterince yapılmıyor." ifadesine

katılım sağlayanların yığılma oranı %59,28, "Rusya'da Ortak Türk dili ve kültürü geliştirilmelidir." ifadesine katılım sağlayanların yığılma oranı ise %59,28'dir. Burada dikkat çekici bir husus Tatar dili, kültürü ve eğitimine ilişkin kararsız veya fikir bildirmeyen katılımcıların oranlarının yüksek olmasıdır (Terzi, 2019, s. 185).

Rusya Federasyonu genel verilerine göre Tatar Türklerinin aile bağlarının genel olarak yüksek olduğu söylenebilir. Zira akrabalarını hangi sıklıkla ziyaret ettiklerine göre dağılımları incelendiğinde akrabalarını üç ayda bir ziyaret edenler %34,86'lık oran ile ilk sırada yer almaktadır. Ayda bir akrabalarını ziyaret edenlerin oranının %22,04, yılda bir ziyaret edenlerin oranının ise %13,85 olduğu görülmektedir. Katılımcıların genel çoğunluğunu oluşturan yığılmanın ise ayda bir ve 3 ayda bir ziyaret şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Günübürlük veya haftada bir ziyaretlerin oransal düşüklüğü incelenirken bu durumun günümüz iletişim çağında yüz yüze görüşme imkânlarının akıllı telefonlar sayesinde artmasından kaynaklı olduğu gerçeğini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Kimlik ve aidiyet meselesinde en önemli ve en göz önünde olan hususlardan birisi de şüphesiz yeni doğan bebeklere isim koyma kültürüdür. Araştırmada Tatar Türkü katılımcıların çocuklarına isim koyarken tercihlerine göre dağılımları incelendiğinde ilk sırada %41,95 oranında Tatar isimlerinin tercih edildiği görülmektedir. Son yıllarda geleneksel Arap ve Fars kökenli dinî isimlerden Türk kökenli isimlere doğru bir yöneliş olduğu da bilinmektedir. SSCB dönemine ait olan ve çoğunlukla çocuklarının isimlerinden dolayı herhangi bir ayrımcılığa maruz kalmalarından çekinen ebeveynlerin, klasik Rus isimleri veya uydurma/kısaltma isim koyma alışkanlıklarının ise azalmakla birlikte %12,95'lik oranla halen devam ettiği de görülmektedir.

Tatar Türkleri arasında son yıllarda dinî yaşantıya bir yöneliş olduğu gözlemlenmektedir. Zira mezkûr araştırmada katılımcıların dinî vecibelerini hangi sıklıkla yerine getirdiklerine göre dağılımlarına bakıldığında %29,83'lik oran ile "haftada bir" diyenler ilk sırada gelmektedir. Bunu %25,84'lük oran ile "ayda bir", %14,05'lik oran ile "üç ayda bir" diyenler takip etmektedir. İlgilenmiyorum diyenlerin oranı ise %12,63'tür. Ayrıca Müslüman Tatarların diğer dinî inanca mensup Tatarlara göre dinî vecibeleri yerine getirme konusunda daha hassas oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Hatta Tatarlar arasında kendini Ateist olarak tanımlayan deneklerin %17,8'inin bazı periyodlarla dinî vecibeleri yerine getirdiği gibi enteresan bir sonuç çıkmıştır (Terzi, 2019, s. 189).

Tatar millî gün ve bayramlarını kutlayanların oranı Tatar Türkleri arasında %85,37 iken dinî gün, gece ve bayramlarını kutlayanların oranı %39,37'dir. Bu sonuç toplumsal hayatta dinî bayram, gün ve gecelerin millî bayramlara göre daha düşük bir şekilde yaşandığını göstermektedir.

Küreselleşen dünyada iletişim aygıtlarının da etkisiyle Tatar Türklerinin hemen yanı başındakinden ziyade daha uzaktakiyle ilgilendiği, olaylara daha makro düzeyde baktığı sonucuna varılmıştır. Zira katılımcıların %84,79'u Dünya'daki, %58,63%'ü Rusya'daki, %36,79'u Tataristan'daki, %5,73'ü ise Türk Dünyası'ndaki siyasi gelişmeleri takip ettiklerini belirtmişlerdir.

Tatar kültür ve kimliğinin korunmasının sağlanabilmesi için katılımcıların %28,80'i Tatarların kendi aralarında evliliklerinin teşvik edilmesi gerektiğini belirtirken, %26,61'i Tataristan'daki okullarda Tatarca'nın zorunlu ders olarak verilmesi gerektiğini, %22,16'sı Tatarlarda doğum oranının yükseltilmesinin teşvik edilmesi gerektiğini, %15,14'ü ise çocukların aile içerisinde Tatarca konuşmalarının teşvik edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Rusya'nın Kırım'ı ilhakkında haklı olduğunu düşünen katılımcıların yığılma oranının %71,33, tersini düşünenlerin yığılma oranının ise %21,46 olduğu görülmektedir. Rusya'nın Kırım'ı ilhakkının Kırım Tatarlarının lehine olduğunu düşünenlerin yığılma oranı %60,95 iken tersini düşünenlerin oranı ise %14,95'tir. Burada kararsızların oranının %24,10 oluşu dikkat çekicidir. Tatarların genel olarak Kırım'ın ilhaki meselesini Kırım Tatarlarından bağımsız olarak Kırım'ı Rusya'nın tarihi ve coğrafi hinterlandı olarak görmelerinden ve bu bağlamda değerlendirmelerinden kaynaklı olduğu düşünülmektedir.

1992 yılında Tataristan'da yapılan referandumda “Siz Tataristan'ın uluslararası hukukta tanınan egemen bir devlet, Rusya ve başka devletlerle eşit şartlarda hukuki anlaşmalar yapan cumhuriyet olmasını istiyor musunuz?” sorusu sorulmuştur. Katılımcılara yine aynı soru sorulmuştur. Çıkan sonuçlar ise gayet şaşırtıcıdır. Zira katılımcıların Tataristan'ın bağımsızlığı ile ilgili düşüncelerine göre dağılımları değerlendirildiğinde bağımsızlık fikrine katılanların oranı %54,83 iken bunun tersini düşünenlerin oranı %29,90'dır. Burada “Kararsızım / Fikrim yok” diyenlerin oranı ise %15,27 olarak görülmektedir. Katılımcılar ayrıca Tatar Türklerinin öncelikli üç sorununun sırasıyla %22,49'luk oranla dil eğitimi, %16,43'lük oranla siyasi temsil, %15,53'lük oranla din eğitimi olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcıların imkân olduğu takdirde en çok yaşamak istedikleri ülkeler değerlendirildiğinde %51,61'lik oranla yine Rusya'da, %9,99'luk oranla Amerika'da, %9,86'luk oranla Almanya'da yaşamak istediklerini belirtmişlerdir. Kültürel benzerliklerin çok büyük oranda olduğu Türkiye'de ise yaşamak isteyenlerin oranının sadece %2,71 oranında olması ise dikkat çekici bir husustur. Yurt dışında yaşama arzusunun bu kadar yoğun olmasının sebebinin salt kültürel kaygılardan ötürü olmadığı, ekonomik gerekçelerin ve daha iyi bir gelecek beklentisinin kültür, kimlik ve aidiyet konularının hepsinin önüne geçtiği görülmektedir (Terzi, 2019, s. 190).

Araştırmada Tatar Türklerinin “demokratik anayasal yurttaşlık” temeline dayandırılmış politikaların kendilerini Tatar Türkü olmak ayrıcalığından yoksun bırakacağı ve zaman içerisinde kendi kültürlerinin baskın Rus kültürü içerisinde

eriyeceği ve en sonunda yok olacağından endişe duydukları ortaya çıkmaktadır. Bu politikaların yerine hem Tatar Türk kimliklerini koruyabilecekleri hem de Ruslarla eşit anayasal yurttaşlık haklarından yararlanabilecekleri bir sistem / politika istedikleri sonucu çıkmaktadır.

Ayrıca çalışmada Tatar Türkleri'nin büyük çoğunluğunun bütün kimliklerini özetleyen şeyin aslında dinî aidiyetleri olduğu sonucuna varılmıştır. Ruslarla benzeşme bakımından (kılık-kıyafet, dil, eğitim, gündelik yaşantı vs.) gayet yakınlık gösteren Tatar Türklerinin kimlik ve aidiyetle alakalı kendilerini “diğer”lerinden ayıran en önemli unsurun din ekseninde şekillendiği anlaşılmıştır. Din ulusal kimliğin muhafazasında önemli görevler üstlenir. Zira Sovyet döneminde yoğun olarak uygulanan kimliksizleştirme politikaları karşısında dini bayramlar, doğum, cenaze ve evlilik törenleri, kabir ziyaretleri gibi toplumsal kültürün içine yerleşmiş pek çok dinî unsur; Müslüman Türk topluluklarının millî kimliklerini muhafaza etmelerinde önemli roller oynamıştır (D'encause, 1992, s. 76-77).

Benzer sonuçlara 2002 yılında Tatarların sosyal ve kültürel yapısının tespiti için yapılan akademik saha araştırmasında rastlanmış ve İslam dininin Tatar kimliğinin ayrılmaz parçası olduğu ancak zaman içerisinde bazı dinî vecibelerin salt aktarımlar ve gelenek/görenek olarak devam ettirdiği bilgilerine ulaşılmıştır (Aksoy, Maraş, & Türkoğlu, 2003, s. 62-65). İşte tam da bu yüzden günümüzde Rusya yönetimi ve Rus kilisesi tarafından Kreşinler (sonradan Hıristiyanlaşmış Tatarlar), Tatar Türklerinden ayrı bir etnik grup olarak tanımlanmaktadır. Bu yönüyle Rusya yönetimi ile kilisenin kendi açılarından Kreşinler özelinde gayet başarılı politikalar sergilediklerini söylemek mümkündür.

Son yıllarda ise Tatar kimlik ve aidiyeti bakımından etnik ve millî öğelerin dikkat çekici bir şekilde dinî öğelerin önüne geçtiği görülmektedir. Zira Tatar Türkleri arasında Tatar millî gün ve bayramlarını kutlayanların oranı dinî gün/gece ve bayramlarını kutlayanların oranından daha yüksektir. Bununla birlikte baskın Rus kültürü Hıristiyanlık inancını da beraberinde taşımaktadır. Örneğin Paskalya, Rusya'da en popüler Hıristiyan dinî bayramı olmakla birlikte Hıristiyan olmayanlar da dâhil olmak üzere tüm Rusya vatandaşlarının %95'inden fazlası tarafından kutlanmaktadır.

Batı'da hızla yayılan İslam karşıtlığının Rusya Federasyonu'nda da nüvelendiğini söylemek mümkündür. Bunun ortaya çıkarttığı sonuçlardan ise en çok etkilenenler Tatar Türkleri ve Kafkas Müslümanlarıdır. Özellikle kamusal alanda kendi dinini yaşamak isteyen Müslüman halklara çeşitli hukuki engellemelerin yapılmasının yanında toplumsal baskı oluşturulduğu da görülmektedir.

Tatar Türkleri kendi aralarında Tatar kavramıyla ilgili farklı düşünce yapısına sahiplerdir. Rusya'da “Tatar” kavramının “Tataristan'da yaşayanlara verilen isim” olarak yaygın bir şekilde kullanılması Tatar Türklerinin dar bir coğrafi alana sıkıştırılması çalışmasından ziyade zihinlerde küçültülmesi

projesinin ne kadar başarılı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Tatar Türkleri arasında yaşanan millî kimlik ve milliyetçilik tartışmalarına yön veren aydınlardan Cemaleddin Velidi'nin bundan bir asır önce “Millet ve Milliyet” adlı eserinde ortaya koyduğu Tatar Türkleri arasında yaşanan millî kimlik bunalımının günümüzde devam ettiği görülmektedir. Velidi'ye göre Tatar Türk millî kimliği meselesini ele alan aydın zümre ifrat ve tefrit içerisindeydiler. Günümüzde de çokça tartışılan bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Bir taraf Tatarca, Mişerce yazan aydınları İlminsky'nin ve misyonerlerin amacına hizmet etmekle suçlarken diğer taraf ise ‘Tercüman’ diliyle ‘Tatarları Türk yapmaya çalışıyorsunuz!’ diyorlardı” (Velidi, 1914, s. 30). Tatar Türkleri hangi adlarıyla anılmalıydı? Bu konuda asırlardır İdil-Ural bölgesinde yaşayan bu halkın “Tatar” olarak isimlendirilmesi gerektiğini savunan Tatar Türk aydınlardan Alimcan İbrahimov ile aynı fikirde olan Velidi, aynı zamanda Tatarların mahkûm millet olarak benimsemesi gereken sloganın “Tatarlık ve Rusya vatandaşlığı” olduğunu savunmuştur (Alp, 2012, s. 325).

Tatar Türkleri'nin bir kısmı azınlık psikolojisi içerisinde bir bakıma kültürel özgüven eksikliği yaşamaktadırlar. Bunun nedeni Tatar toplumunun yıllar içerisinde, kimlik, inanç ve ideolojik olarak baskın Rus kültürüne teslim olmasıdır. Bir nevi kurucusu oldukları ülkede gerek Rus yöneticiler gerekse kendi aydınları tarafından “Mahkûm Millet” olmaya alıştırdıkları gerçeğidir. Zira Tataristan'ın bağımsızlık fikrine katılmayan veya bu konuda bir fikir beyan etmeyen Tatar Türklerinin oranı günümüzde azımsanmayacak kadar fazladır. Bunun sebepleri ise şu üç şekilde açıklanabilir: a) Tatar Türkleri 1992 yılı şartlarından sosyal, ekonomik, kültürel ve demografik açıdan çok farklı bir noktaya gelmiştir, b) SSCB'den ayrılan diğer bağımsız devletlerin halen arzu edilen sosyoekonomik refaha ulaşamadıkları örneği, c) Tataristan'ın geleceğini hangi tarafa doğru sürükleyeceği endişesi.

“Politik Millet Kimliği”ni ortaya atan Velidi gibi yönetimle çatışarak değil yönetime dahil olarak kültürel kimliğin muhafaza edilmesi gerektiğini savunan ve modern bir millet olarak “Tatar”ların yoluna Ruslarla birlikte devam etmesi gerektiği düşüncesi günümüz Tatar toplumu içerisinde hâkim bir düşünce olarak ön plana çıkmaktadır. Ayrıca Gaspıralı'nın ortaya koyduğu ve Müslüman Tatar Türk toplumunda karşılık bulan “Rusya Müslümanlığı” kavramının kendi dönemi içerisinde toplumunun kimlik, kültür, inanç ve aidiyetlerinin muhafazasına önemli katkıları olsa da değişen koşullar (demografik hareketlilik, rejim değişiklikleri, baskın Rus kültürü içerisinde geçen süre) neticesinde Tatar Türkleri açısından çeşitli ve tek taraflı kültürel kayıplar yaşanmış, “Rusyalı” olabilmek adına “Müslüman” ve “Türk” kimlikleri ciddi zarara uğramıştır. Günümüzde ise Rusya Devlet Başkanı danışmanlarından S. Gradirovskiy tarafından çokça dillendirilen “Rus İslamı”⁷ kavramı Rus kamuoyunda destek

⁷ **Rus İslamı:** Sergey Gradirovskiy tarafından 2003 yılında kavramsallaştırıldığı “Rus İslamı”nı şu şekilde açıklar; “Rus İslamı” kavramı Rus ve İslam kültürlerinin ortaya çıkardığı bir

bulmaktadır. Dolayısıyla ileriki yıllarda bu kavram ve çerçevesinde geliştirilen politikaların Tatar Türk kimliği üzerindeki etkisi daha çok tartışılan konular arasında yer alacaktır.

Sonuç

Günümüzde tarihsel süreç içerisinde yaşanan toplumsal değişim ve sürekli yara alan kültürel belleğe ek olarak yukarıda bahsettiğimiz değişen kimlikler sebebiyle kültürel ve kimliksel kargaşa yaşayan Tatar Türk toplumu, aidiyet ihtiyaçlarını karşılayabilecek kaynak sıkıntısı çekmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar birbirine kenetlenen ve ortak çıkara katkı sağlamak üzere nadir de olsa bir araya gelebilen bu toplumun küreselleşme süreciyle birlikte aidiyet duygularının aşınmaya ve nereye ait olduklarından kuşku duymaya başladıkları döneme girilmiştir. Tüm dünya toplumlarında olduğu gibi postmodern insanın ya kendi başına kalacağı ya da etnisite, ırk, din, kültür gibi kimlik yapılarına sarılacağı düşünülmektedir.

Sovyet sonrası zamanın Tatar Türk aidiyetleri üzerinde yarattığı bu boşluk, günümüz Rusya merkezî siyasal iktidarlarının kimlik politikaları konusundaki hevesinin nedenini de açıklıyor. Azınlık politikaları temelinde inşa edilen kimlikler gayet dayanaksız ve merkezizetçi olarak tasarlanmıştır. Tam da bu noktada Tatar Türklerinin tamamı olmasa da bir kısmının kendi kültür ve kimliklerini yeniden tanımaya çalışıyor olmaları Türkiye açısından büyük önem arz etmektedir. SSCB'nin dağılmasından sonra Türkiye'nin Rusya'daki soydaşlarının üzerindeki etkisinin artması ile paralel biçimde bölgedeki Türk varlığının da kimlik kazanma çabası içerisinde olması önemlidir. Nitekim Türkiye, Tatar Türk toplumunda oluşan bu kimlik ve aidiyet boşluğunu doldurabilecek tarihi birikime ve vizyona sahiptir.

Araştırmada Rusya'da yaşayan Tatar Türk kültür ve kimliğinin tarihsel gelişimi ve günümüzdeki yeri incelenmiş ayrıca Tatar Türklerinin toplumsal yapısı ile kültür ve aidiyet sorunsalı bilimsel açıdan değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tatar Türkleri Rusya tarihi seyri içerisinde çeşitli devlet yöneticileri ve ideolojileri tarafından bazen tehdit bazen de kurtuluş olarak gösterilmiştir. Rusya Federasyonu'nda bugün bu aynı ikilem yaşanmaya devam etmektedir.

Rusya'nın tarihi aynı zamanda savaşın, sürgünün, zorunlu göçün ve başarılı/başarısız asimilasyonun da tarihidir. Özellikle Kazan şehrinin Ruslar tarafından işgali ile başlayan süreçte tarihinden kopartılamayan halkların kitlesel coğrafi yer değişiklikleri söz konusudur. Nitekim göç demek, sadece coğrafyadan kopuş değil; tarihinden, kültüründen ve kimliğinden kopmak

---

olgudur ayrıca günümüz modern dünyasına yakışan ve gelişen toplumların ihtiyacıdır.” Bkz; Gradirovskiy, S. (2003, Temmuz). Kulturnoe Pograniche: Russkiy İslam (Культурное пограничье: русский ислам). 2019 tarihinde [www.antropotok.archipelag.ru: http://antropotok.archipelag.ru/text/a258.htm](http://antropotok.archipelag.ru/text/a258.htm) adresinden alındı.

demektir. Asimilasyona hazır hale gelmek demektir. Bununla birlikte Rusya; savaşların, zorunlu göçler ve sürgünlerin yanı sıra özellikle sanayi devrimiyle birlikte gönüllü göçlerin de büyük ölçüde yaşandığı bir yerdir. Yaşanan bu göçler yeni sınıfsal farklılıkları ve beraberinde büyük dönüşümleri getirmiştir. Hatta giydirilmeye çalışılan Homo Sovieticus kimliğinin verdiği kültürel tahribatlar; savaş, sürgün ve zorunlu göçlerin tamamından daha büyük ve etkili olmuştur.

SSCB'nin dağılmasından sonra eski kimlik ve kültürel değerlerini kısmen de olsa muhafaza edebilmiş halkların artan milliyetçiliğinin de etkisiyle bağımsızlıklarını ilan ettikleri görülmektedir. Aynı dönemde Tatar Türklerinin de benzer girişimleri olduğu ancak gerek coğrafi gerekse tarihsel bakımdan diğer halklara göre Rusya ile daha girift durumları bağımsızlıklarına engel olmuştur. Bu yüzden ki, günümüz bazı Rus Avrasyacı düşünürleri “Rusların Hristiyan olmalarına rağmen Turanilere daha yakın olduğunu ve hatta Rusların Cengiz Han'ın mirasçıları oldukları” konusunu dile getirerek aslında bu düşünceleriyle Tatar Türkleri'nin bağımsızlık mücadelelerini baltalamaya çalışmaktadırlar.

Rusya'da günümüzde iki yüze yakın etnik gruptan ve sayıları yüzlerle ifade edilen dil çeşitliliğinden bahsedilmektedir. Etnik Ruslardan sonra resmî rakamlara göre 6 milyonu aşkın, gerçekte ise çok daha fazla bir nüfus ile en büyük etnik grup Tatar Türkleridir. Ancak bu nüfusun büyük bir kısmı birbirinden kopuk ve dağınık şekilde yaşamaktadır. Başkurt, Kazan, Kırım, Mişer, Kreşin, Nogay, Tümen, Petersburg, Sibir, Saratov, Astrahan Tatarları vs. gibi adlandırmalarla ortak Tatar Türk aidiyetinden kopartılmış şekilde varlıklarını sürdürmektedirler. En yoğun olarak yaşadıkları Tataristan'ın başkenti Kazan'da bile azınlık durumundadırlar. Kısa vadede olmasa bile küçülen nüfuslarıyla Tatar Türklerinin Rusya içerisinde önce dillerini sonra aidiyet ve kültürlerini yitirmiş diğer halkların acı sonlarıyla karşı karşıya kalma ihtimalleri yüksektir. Nitekim 1992 yılında kabul edilen ve 2017 yılına kadar çeşitli sebeplerle 17 defa değiştirilen⁸ Tataristan Anayasası, Tatar Türk kültür ve kimliğini siyasal ve anayasal zeminde artık savunamaz hale gelmiştir. Yine de tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen Tataristan Anayasası'nda Rusça ve Tatarca'nın resmî dil olduğu maddesi yerini muhafaza etmişti. Ancak 2017 yılında çıkarılan, tüm cumhuriyetleri kapsayan ve Rusya'da Rusça haricinde başka dillerin sadece seçmeli olarak okutulmasını içeren kanun ile dil konusu velilerin takdirine bırakılmıştır. Öteden beri Rus idaresi ve baskısı altında savunma refleksine dayalı birçok kez kimlik değiştirmek zorunda kalan Tatar Türkleri artık Rusya'dan en azından kendi dillerinde eğitim, kendi tarihlerini

⁸ 1992 -2017 yılları arasında değiştirilen anadil ve eğitim kanunlarından bazıları;

- 2002 yılında Rus olmayan halkların Latin Alfabesi'ne geçmesi yasaklandı,
- 2007 yılında ana dilde eğitim yasaklandı,
- 2009 yılında üniversiteye giriş sınavları sadece Rusça yapılmaya başlandı.

öğrenebilecekleri müfredat gibi küçük ama önemli talepleri karşılayacak yeni bir bakış açısı istemektedirler.

Yapılan araştırma sırasında Tatar kimliği, kültürü, kültürel belleği ve toplumsal değişimi üzerine Rusça yazılmış sınırlı sayıda esere rastlanmıştır. Bunun yeterli akademik altyapı yoksunluğundan değil, bu konuların çalışılmasının Rusya resmî makamlarınca özellikle desteklenmediğinden kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

Kitaplar

- AKSOY Erdal, MARAŞ İbrahim & TÜRKOĞLU İsmail, Günümüz Tataristan'ın Sosyal ve Kültürel Yapısı (Kazan Örneği), Ankara: TİKA, 2003
- ALLEN J. Frank, Islamic Historiography and “Bulghar” Identity among the Tatars and Bashkirs of Russia, Leiden; Boston: Brill, 1998
- ASSMANN Jan. Kültürel Bellek, (çev. Ayşe Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yay., 2001
- D'ENCAUSE Helene Carrere, Sovyetler'de Müslümanlar, (A. Tekşen, Çev.) İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992
- DEVLET Nadir, “İsmail Bey Gaspıralı”, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990
- DEVLET Nadir, Millet ile Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi, İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011
- DEVLET Nadir, Tataristan'da Siyasal Süreç. Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu, Ankara: AKM, 2012
- DÖNMEZLER Sulhi, Toplumbilim, İstanbul: Beta Basım Yayım, 1994
- GASPIRALI İsmail Bey, Rossiya i Vostok: Ruskoe Musulmanstvo (Россия и Восток: Русское мусульманство). Kazan: TKİ. 1993
- GÖKALP Ziya, Türkçülüğün Esasları, İstanbul: Bilgi, 1976
- HALBWACHS Maurice, Hafızanın Toplumsal Çerçevesi, (Çev: Büşra Uçar, Ankara, Heretik Yayınları, 2016
- İZMAYLOV İ. L., “Dilemma natsionalnoy istorii v federativnoy strane: gosudarstvennost i etničnost”, Kazanskiy Federalist, No. 2, 2002
- KAMALOV İlyas, Altın Orda ve Rusya, Ankara: Ötüken Neşriyat, 2009
- KARAMZİN Nikolay Mikhailovich, История государства Российского (İstoriya Gosudarrtva Rossiyskogo), Moskova, EKSMO, 2010
- KURAT Akdes Nimet, IV - XVI. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara: TTK Yayınları, 1972
- LEONTYEV Konstantin, Vostok, Rossia i Slavyanstvo, Moskova: OKO, 2007
- PAREKH Bhikhu, Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek. Ankara: Phoenix Yayınları, 2002
- SAVİTSKİ Pyotr, Kontinent Evrazii, (A. Dugin, Dü.) AGRAF, 1997

WEEKS Jeffrey, "Farklılığın Değeri", Kimlik: Topluluk, Kültür, Farklılık, çev. İrem Sağlamer, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1998

Kitap Bölümü

DOĞAN Fatih, "Alman Milliyetçiliği" Yüce Gökberk (Ed.) Milliyetçiliğin Coğrafyaları, 1-16, Ankara, 2019

Makaleler

ALP Alper, Cemaleddin Velidiye Göre Kazan Tatarları Arasında Milli Kimlik Meselesi, Türk Dünyası: Dünü ve Bugünü (s. 321-326). Bakü: Azerbaycan Tarih Kurumu, 2012

ARIK Durmuş, Türk Kültürünün Farklı Bir Boyutu Olarak Kreşin-Hıristiyan Tatarların Dini İnanışları, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (1), 67-86, 2006

AYDOĞDU Hüseyin, "Modern Kimlikte Öznenin Ölümü", Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 2004

BECKER Samuel, Russia Between East and West, The Intelligentsia, Russian National Identity and the Asian Borderlands, Central Asian, 1991

BUDAK Musa, "Savaşın Kökenleri ve Vekaleten Savaş Aktörleri Olarak Terör Örgütleri", Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi 2020, s. 91-112

ERŞAHİN Seyfettin, Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 561-602, 1996

GLEASON Philip, "Identifying Identity", B. Ashcroft, G. Griffiths ve H. Tiffin (Der.) içinde, The post-colonial studies reader (2nd Edition) (p. 194-196), Oxford:Routledge, 2006

GULYGA Arseniy Vladimirovich, «Я видел истину» (Достоевский) // Русская идея и ее творцы ("Ya Videl İstinu" Dostoyvskiy - Ruskaya İdeya i Ee Tvorsty), Moskova: ESKMO, 2003

HALPERİN Charles J., "Soviet Historiography on Russia and the Mongols", Russian Review, Vol. 41, No. 3, 1982

HANAZAROV Kuchkar H., Sbljieniy Natsiy i Natsionalniye Yazıki v SSSR, Taşkent: Gos. İzd., 1963

HUNTINGTON Samuel P., The Clash of Civilizations? Foreign affairs, 1993

İLİYEV İvan G., Short History Of The Cyrillic Alphabet. International Journal Of Russian Studies, 221-285, 2013

KAYA Sezgin ve İŞYAR Ömer Göksel, "Rus Yayılmacılığı ve Slavofil Düşüncenin Tarihsel Gelişimi" USAK, Cilt:4, Sayı: 8, ss. 25-49, 2009

KURAT Akdes Nimet, Kazan Hanlığı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi - DTCF Dergisi, 12(3.4), 227-246, 1954

LAZZERİNİ Edward J., "Tatarovedenie and the 'New Historiography' in the Soviet Union: Revising the Interpretation of the Tatar-Russian Relationship", Slavic Review, Vol. 40, No. 4, 1981

LOTMAN Yuriy Mihailoviç, Besedy o ruskoy kultury (Besedy O Ruskoy Kulture), St. Peterburg: SPB, 1999

MAKAROVA Guzel İ., Etnokulturaia politika federalnogo tsentra i respubliki Tatarstan: strategii integratsii, Kazan: Institut istorii AN RT, 2009

MARAŞ İbrahim, İdil Ural Bölgesi Müslümanları ve Ceditçilik Düşüncesi. Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları, Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007

SOLTAN Elnur, “Coğrafya, Tarih ve Rus Kimliği”, Avrasya Dosyası, 6(4), 2001

SOMUNCUOĞLU B. Tümen “Çarlık Rusyası Dönemi Türkistanı’nda İslam ve Modernleşme” TSA / YIL: 18 S: 2, Ağustos 2014

TATARSKAYA ENTSİKLOPEDIYA, “Bulgarskiy Natsionalny Kongress”,

TOLZ Vera, Forging the Nation: National Identity and Nation Building in Post-Communist Russia, Europe-Asia Studies, 1998

TOPSAKAL İlyas, 1910 Misyoner Kongresi Kayıtlarına Göre Kazan Bölgesinde Açılan Okul ve Tercüme Faaliyetleri: N.V. Nikolskiy'nin Raporu, B. Bayram içinde, Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı, 2014

VELİDİ Cemalettin, Millet ve Milliyet, Orenburg: OKİ, 1914

YAZICI Nesimi, İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 192, 1992

İnternet Kaynakları

Gosduma Zapretila Tatarlar Pisat Latinitsey” (Devlet Duması Tatarlara Latin Harfleri ile Yazmayı Yasakladı), 15 Kasım 2002: <http://lenta.ru/russia/2002/11/15/language/> (Erişim Tarihi: 22.02.2020)

GRADİROVSKİY, S. Kulturnoe Pograniche: Russkiy İslam (Культурное пограничье: русский ислам). 2003, Temmuz: www.antropotok.archipelag.ru: http://antropotok.archipelag.ru/text/a258.htm (Erişim Tarihi: 11.12.2019)

Rus dili ve edebiyatı, <http://www.rusdiliveedebiyati.com/kiril-alfabesi-tarihcesi/> (Erişim Tarihi: 12.10.2019)

TERZİ Hacı Murat, Rusya’da Çokkültürlülük ve Tatar Kimliği, ASBÜ Yayınlanmamış Doktora Tezi http://acikerisim.ybu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/1283/haci_murat_terzi_t ez.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Erişim Tarihi: 05.09.2019)

СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА И ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРЫ И ИДЕНТИЧНОСТИ ТАТАР, ПРОЖИВАЮЩИХ В ВОЛГО-УРАЛЬСКОМ РЕГИОНЕ

АННОТАЦИЯ

Для того, чтобы понять социальную структуру, необходимо рассмотреть понятия «культурная память» и «социальные изменения». Каждое из понятий социальных изменений, состоящее из связанных или не связанных с социальной памятью, являющейся в свою очередь социокультурным продуктом, переменных и формирующееся в рамках сложного процесса, требует отсылки к историческим особенностям. Таким образом, социальная структура, возникающая как слияние социальной памяти и изменений, может быть определена как постоянное вспоминание накопленных поколениями

знаний, постоянно подвергающихся различным изменениям в рамках исторического развития.

Татары, проживающие в Волго-Уральском регионе, на протяжении всей истории искали пути сосуществования с сообществами, живущими на той же географической территории. Даже в самые интенсивные периоды разнообразия этнической идентичности и конфликтов, связанных с ней, татарами, продолжавшими поиски способов ведения совместной жизни, велась борьба и даже войны за сохранение татаро-тюркской социальной структуры и культуры. Живущие на данной географической территории общества путем, когда слияния, а когда разделения в рамках различных искусственных политико-географических границ стали идентифицироваться как меньшинства и превратились в политический инструмент, в большинстве случаев рассматриваясь как проблемная зона.

С распадом Советского Союза в современной Российской Федерации поиски культурной идентичности и принадлежности, которые вновь появились на повестке дня, как во всей федерации, так и в Волго-Уральском регионе, затронули и татарское население, которое обладает в России, как большой численностью, так и влиянием.

В рамках исследования было выявлено, что татары обеспокоены тем, что политика, основанная на «демократическом конституционном гражданстве», лишает их привилегии быть татарами, и со временем их культура растает в доминирующей русской культуре и в конечном итоге исчезнет. Татары хотят получить позволение на сохранение национальной идентичности и равные с русскими конституционные права гражданина. Так, выявлено, что среди татар существует понятийная путаница, связанная с понятием «татарин». В России понятие «татарин» часто используется для определения человека, живущего на территории Татарстана. Этот факт оценивается татарами в большей степени как попытка снизить значение тюрков в умах людей, нежели как попытка втиснуть татар в рамки узкой географической территории.

Часть татар, живущая в рамках психологии меньшинства, переживает в некотором смысле потерю культурной уверенности в себе. Причина этого в том, что татарское общество на протяжении многих лет жило в тени доминирующей с точки зрения идентичности, веры и идеологии русской культуры. В стране, основателями которой они в некотором смысле являются, как русскими правителями, так и собственной интеллигенцией им привита привычка быть «обреченной нацией». Идея «политической национальной идентичности», выдвинутая, например, Велиди, и утверждающая, что культурная идентичность должна поддерживаться, участвуя в управлении, а не в борьбе с управлением, и что татары как современная нация должны продолжать свой путь вместе с русскими, выделяется как доминирующая мысль в современном татарском обществе. Кроме того, даже несмотря на то, что концепция «российского ислама», предложенная Гаспринским и нашедшая отражение в мусульманском татаро-тюркском обществе, в одно время внесла значительный вклад в сохранение идентичности, культуры, веры и

принадлежности общества, в рамках изменяющихся условий (демографическая мобильность, смены режима, время в доминирующей русской культуре). Татары понесли разнообразные и односторонние культурные потери, чтобы смочь стать «русскими», таким сторонам идентичности как «мусульманин» и «тюрок» нанесен серьезный ущерб. В настоящее время, в дополнение к социальным изменениям, переживаемым в историческом процессе, и культурной памяти, которая постоянно нарушается, татаро-тюркское общество, переживающее культурные потрясения и идентификационные проблемы из-за смены идентичностей, упомянутых выше, столкнулось с нехваткой ресурсов, которые позволили бы удовлетворить потребности в принадлежности.

Цель данного исследования - изучение татаро-тюркской культуры и идентичности, которые претерпевали демографические и социальные изменения при непрерывном взаимодействии с различными сообществами в регионе на протяжении сотен лет. Исследование, в котором изучаются культура и идентичность татар, проживающих в Волго-Уральском регионе, проводилось с помощью качественных методов сбора данных.

Ключевые слова: Волго-Уральский регион, татары, культура, социология идентичности, культурная память, социальные изменения, семья, язык, религия.

SİBİRYA TATARLARININ HALK TAKVİMİNE BAĞLI TÖRENLERİ: İLKBAHAR DÖNEMİ (Alan Araştırması Malzemeleri Temelinde)

İLSİYAR ZAKİROVA*

ÖZ: Geniş bir coğrafyada yaşamakta olan Tatarların folkloru üzerine denemeler günümüzde sistemli bir şekilde yapılmaktadır. Bu metinlerin bir bölümü yayımlanmakla birlikte bir bölümü arşivlerde muhafaza edilmektedir. Son dönemlerde yapılan alan araştırmalarında Tatarların törensel folkloru konusunda hatırı sayılır bir malzeme derlenmiştir. Doğal olarak derlenen bu malzemelerin bilimsel olarak değerlendirilmesi ihtiyacı da ortaya çıkmıştır. Bu makale de bu çerçevede kaleme alınmıştır. Sibirya Tatarları arasında yapılan alan araştırmalarından elde edilen halk takvimine bağlı törenler ile ilgili malzemeleri tasnif etme, onları bir bütün süreç olarak araştırma, mümkün ise törenlerin rekonstrüksiyonunu yapma, törenlerin işlevlerini ortaya koyma makalenin amacı olarak belirlenmiştir. Konunun güncelliğini koruması, günümüzün değişen ve globalleşen dünyasında Tatar halkının kültürel geleneklerini araştırmanın ve korumanın zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Kültürel gelenekleri kaybetmek sadece geri döndürülemez şekilde halk kültürünün ortadan kaybolmasını değil aynı zamanda halkın etnik özelliklerinin de yok olmasını beraberinde getirmektedir. Bu nedenle gelecek nesiller için kültürel mirasın muhafaza edilmesinin zorunluğu konusunda bir şüphe yoktur. Takvime bağlı gelenekleri korumak, yaşatmak halkın millet olarak korunması için de oldukça önemlidir. Bu çerçevede makalede Sibirya Tatarlarının Karga Tuysu / Karga Tuysu (Karga botkası ve Karabakçar toyu / Bakçartuysu / Sıyrıçık tuysu adları verilen ilkbahar törenleri sözlü kaynaklardan derlenen malzemeler temelinde ele alınacaktır. Makalede ele alınan takvime bağlı söz konusu ilkbahar törenleri ile ilgili malzemeler yazarın kendisi tarafından Sibirya Tatarlarının yoğun olarak yaşadığı bölgelerden alan araştırması çalışmasıyla derlenmiştir.

Anahtar kelimeler : Sibirya Tatarları, halk takvimi, ilkbahar törenleri, geleneksel ilaç, kortkayak buranı, boz uzatı

THE CALENDARICAL FOLK RITUALS OF THE SIBERIAN TATARS: SPRING PERIOD (Based on Field Research Materials)

ABSTRACT: Today, experiments on the folklore of Tatars living in a wide geography are being carried out systematically. Some of these texts are published, but some are preserved in archives. A considerable amount of material on the ceremonial folklore of the Tatars has been compiled in recent field studies. The need for scientific evaluation of these naturally collected materials has also emerged. This article has been

* Prof. Dr., Galimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, ilzakirova@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2527-0571,

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 14.11.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 11.12.2020)

Doi: 10.47089/iuad.825789

written in this context. The aim of the article is to classify the materials related to the folk calendarical rituals obtained from the field researches among Siberian Tatars, to research them as a whole process, to reconstruct ceremonies if possible, to reveal the functions of the ceremonies. The actuality of the subject is determined by the necessity of researching and protecting the cultural traditions of the Tatar people in today's changing and globalizing world. Losing cultural traditions leads not only to the irreversible disappearance of folk culture, but also to the disappearance of the ethnic characteristics of the people. Therefore, there is no doubt about the necessity of preserving cultural heritage for future generations. It is also very important to preserve and keep the calendar-related traditions in order to protect the people as a nation.

In this case, the spring ceremonies of Siberian Tatars named Karga Tuyı / Karga Tuy, Karga botka and Karabakçar tuy, Bakçartuy / Sıyrıçık tuy will be considered on the basis of materials compiled from oral sources.

The materials related to the aforementioned spring ceremonies based on the calendar covered in the article were compiled by the author herself, through a field study in the regions where Siberian Tatars live densely.

Key Words : Siberian Tatars, folk calendar, spring ceremonies, traditional medicine, kortkayak buran, boz uzatu

Giriş

Rusya'nın Omsk, Tomsk, Tümen, Novosibirsk bölgelerinde yaşayan Sibir Tatarlarının dil özelliklerinin, halk bilimi ile ilgili malzemelerin derlenmesi V. Radloff'un çalışmaları ile başlamıştır. Radloff 19. yüzyılın ikinci yarısında 1867-1868 yıllarında İrtiş, Tobol, Ob ırmaklarının boyunda yaşayan farklı boylara mensup Tatarların halk bilimi örneklerini derlemiştir. Sibir Tatarlarının destanlar, rivayetler, efsaneler, türküler, masallardan oluşan folklor malzemeleri; on ciltlik "Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri" adlı eserinin 1872 yılında yayımlanan dördüncü cildinde yer almaktadır (Radloff 1872). 20. yüzyılda Novosibirsk bölgesinde yaşayan Tatarların halk bilimi örneklerini Hafız Rahmetullin derler. 1940'lı yıllarda SSCB Bilimler Akademisinin Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü tarafından Sibiry Tatarlarının folklorunu ve dil özelliklerini araştırma amacı ile Omsk, Novosibirsk ve Tümen bölgelerinde ilk kez bilimsel araştırma gezisi düzenlenir. 1940 yılı bilimsel araştırma gezisi malzemelerinin bir bölümü G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsünün "Yazma ve Müzik Mirası" bölümünde bulunmaktadır. 1967 yılında enstitü Sibiry Tatarlarının yaşadığı bölgelerde yeniden folklor malzemeleri derlemek amacıyla bilimsel geziler düzenlemeye başlar. 1967, 1968, 1969, 1970, 1973 yıllarında Sibiry tatarlarının folkloru ile ilgili çok zengin malzemeler derlenir ve enstitünün "Yazma ve Müzik Mirası" bölümüne teslim edilir. Takvim ve tören şiiri ile ilgili en başarılı örnekler, "Tatar Halık İjati" adlı 12 ciltlik akademik yayının "Tören ve Oyun Türküleri" cildinde yayımlanır (Tatar, 1980). Sibiry Tatarlarının folklor mirası, diyalektolog F. S. Beyremova tarafından derlenmiş ve onun lingvokültüroloji ile ilgili malzemeleri içeren çalışmasında yayımlanmıştır (Bayazitova, 2010).

2000’li yılların başında bilimsel araştırma gezileri yeniden canlanır, G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsünün 2014 yılında Omsk’ta (Zakirova 2015), 2015 yılında Tomsk’ta (Zakirova, 2016), 2016 yılında Kazakistan’ın Doğu Kazakistan eyaletinde (Zakirova, 2017), 2017 yılında İrkutsk bölgesinde, 2002, 2018 ve 2019 yıllarında Tümen bölgesinde yürüttüğü kompleks bilimsel geziler esnasında Sibirya Tatarlarının halk bilimi ile ilgili malzemelerini derleme işi devam eder. Bu bilimsel araştırma gezileri zamanında tarafımızca takvime bağlı törenler ile ilişkili çok zengin malzeme derlenmiştir. Makale bu malzemenin incelenmesi üzerine kurgulanmıştır. İncelemenin getirdiği bilimsel yenilik; ilk olarak Sibirya Tatarlarının şimdiye kadar araştırılmamış olan halk takvimine dayalı törenlerini ele almak, bunların bir parçası olan ilkbahar törenleri etrafında teşekkül etmiş tören şiirlerini bilimsel araştırmaya konu etmek, incelemek, sistemleştirmek ve onların işlevlerini ortaya koymaktır. İlkbahar törenlerine dair halk bilgisinin kendine has özelliklerini ve başka bölgelerde yaşayan Tatarlar ile ortak yanlarını ortaya koymak da bu çalışmanın amaçlarındandır. Çalışma Tatar halkının lokal gruplarının araştırılmasına da katkı sağlamaktadır.

Önceden beri türlü inançlar, mitolojik bakışlar üzerine temellenip örf-âdet şeklini almış, tam ve belli talepler üzerine temellenen törenler hayatta önemli bir yer tutmaktadır. Zor yaşam şartları, her adımda fırsat kollayan korkunçluk, facia, kişinin kendi hayatına ve tabiata etki etme arzusu vd. hepsi türlü örf-âdetlerin, törenlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunların yardımıyla kişi kendi gündelik hayatındaki ve farklı durumlardaki olaylara etki edebileceğini ummuştur. Büyüsel güce sahip söz, hareket ve ameller temelinde şekillenen törenler aracılığıyla kendisini korumaya, hayatında belli bir düzen ve ahenk oluşturmaya çalışmıştır. Törenlerin temelinde, ritüel olarak şekillenmiş olan söz ve hareket yardımı ile hayata uyum sağlanabileceği düşüncesi yatmaktadır. Törenler; insan hayatındaki farklı büyük olaylara, mevsimlere, güneşe, aya ve hava durumuna bağlı olarak ortaya çıkan değişim, farklılaşma dönemlerinde yani tabiatın ve alemin dönüş zamanlarında gerçekleştirilmektedir.

Halk takvimine dayalı geleneksel bilginin yansımaları manevi mirasın bütün türlerinde yani folklorda, törenlerde, inançlarda, mitlerde ve yılın dönemleri ile ilişkili örf ve âdetlerde, tahminlerde görülmektedir. Sibirya Tatarlarının ilkbahar dönemiyle ilgili geleneksel bilgisi birbirini tamamlayarak bütün bir sistem teşkil eden törenler, tören şiirleri, atasözü, deyimler, inançlar, tahminler, yorumlar, ritüel ibareler, alkışlar, tabular, mitolojik hikâyeler, genç ve çocuk oyunları, tarım ve hayvancılıkla ilgili törenlerden meydana gelmektedir. Takvime dayalı törenlerin her unsuru tören şiiri, atasözü, örf-âdet, takvimsel bayramın adı ve bayram aksesuarlarının sisteminin başka unsurları ile sıkı bir ilişki içerisindedir. Diğer yandan bu törenleri sadece Türk boylarının ve bunlar arasında elbette Tatarların manevi mirası kontekstinde araştırmak mümkündür. Halk takvimine dayalı uygulamaların çoğu tabiatın uyanması, mevsimlerin durumu ile ilişkilidir. Yani onlar ayrı bir tarihe yerleştirilmemiştir. Sadece gündüz ve gecenin eşit

olduğu zaman kutlanılan Emel (Өмәл) Bayramı belirli bir zamana konumlandırılmıştır.

Sibirya Tatarlarının İlkbahar Törenleri

Sibirya Tatarlarının ilkbahar takvim törenleri mart ayında başlar ve mayıs ayının sonuna, haziran başlarına kadar devam eder. Büyük bölümü ilkbahar aylarına denk gelir. Mart ayı Tatar halkı için yeni yılın ilk ayı olarak kabul edilmektedir, bu ay tabiatın bahara döndüğü dönemdir. Baharın ilk törenleri mart ayına denk gelir ve bu ayı kış ile bahar arasında sınır teşkil eden zaman olarak değerlendirmek de mümkündür. Bu törenlerin en büyüğü Emel Bayramı'dır. Emel, Nevruz Bayramı'nın bir başka adıdır ve bu bayramın farklı iki adı günümüze kadar korunmuştur. *Әмәлдә мәчеткә садака илтәбез, өйдә катым укытабыз, Нәүрүз катым, Нәүрүз әйтәләр Әмәлдә* [Emel'de camiye sadaka veririz, evde hatim okuturuz, Nevruz hatmi, Nevruz okurlar Emel'de] (KK 1) Emel ilkbaharda gündüz ile gecenin eşit olduğu 21, 22 ve 23 Mart tarihlerinde kutlanır. Takvim törenlerinin kalıplaşmış terminolojisi sık sık bayramların semantiği ile ilgilidir. *Emel* sözü, Fars Güneş Takvimi'nde 21 Mart'ta başlayan ve ismi Arap dilinden girmiş olan Hemel ayından gelmektedir. *Emel Bayramı* o halkın yeni yıl başlangıcının bayramıdır. Günümüzde bu bayram halkın özellikle de çocukların sevindirilmesine dönüşmektedir. Tatar halkında çocukları sevindirmek çok eskilerden beri sevap olarak kabul edilmektedir. Emel Bayramı için her evde *tukaç* (tuzsuz hamurdan yapılmış küçük poğaçalar), *kölçe* (ekşi hamurdan yapılmış küçük poğaçalar) gibi yiyecekler pişirilir. Sabahleyin saat 7'den (bazı köylerde saat sabah 5 ya da 6'dan) itibaren çocuklar her eve uğrayıp insanların Emel Bayramı'nı kutlarlar. Ev sahipleri *tukaç* ya da *kölçe* doldurulmuş büyük tabaklar ile onları karşılar ve çocukların toplaması için onları kara dökerler. Köy boyunca dolaştıktan sonra her çocuk yiyeceklerle dolu bohçasını alıp eve döner. Evde bayram kutlaması için toplananlarla birlikte oturup çay içerler. Bu toplanmış olan tukaçlar ve kölçeleri yani tören yiyeceklerini *Kilesi emellerini de kürirge yazsın, yıllar imin bolsın*. [Gelecek Emelleri de görmeyi nasip etsin, yıllar sağ esen olsun.] diyerek yerler (KK 2). Tomsk bölgesinde yaşayan kaynak kişiler Emel için özel lapa pişirdiklerini bildirmektedir. "Emel Bayramı'nı bütün halk bayram olarak kutlar. Emel Bayramı için öncelikle tohum kabartırlar, daha sonra kabartılmış olan bu tohumu kuruturlar. Kuruyan tohumu çektirip un yaparlar. Bu unu kazanda uzun süre kaynatarak lapa pişirirler. Bu, beyaz renkte cıvık bir lapadır. Şu sözleri söylerler:

*Emel, Emel,
Bir ayağına bir köle,*

Diğer ayağına iki kölçe." (KK 3) "Tümen bölgesinde Emel Bayramı için *tukaç, kölçe, bavırsak* ve *peter* pişirirler. Peter farklı boyutlarda güneş gibi yuvarlak olur. Onun üstünü süslerler." (KK 4). "Önce bavırsak pişirirler, onu atarlar. Bazı köylerde bavırsak, kölçe atarlar. Bu nedenle de bu bayramı bavırsak, kölçen bayramı olarak da adlandırırılar." (KK 5).

Ekim Devrimi'ne kadar, her bir Tatar köyünde cami ve medrese vardır. Nevruz şiirleri okuyan talebeler varmış. Son yıllarda gerçekleştirilen bilimsel geziler sırasında Nevruz metinlerinin sadece parçalarını tespit edebildik. Onları tam olarak hatırlayan kaynak kişiler bulamadık. Mesela Novosibirsk bölgesinde aşağıdaki metin derlenmiştir:

Nevrus eytip biz kildik,	Nevruz okuyup biz geldik,
Kotlık jamalın kürdik,	Kutlu cemalini gördük,
Sizlerge doğa kıldık,	Sizlere dua ettik,
Nevruz möbarekbad.	Nevruz mübarek olsun.
Nevruz eyttik biz sizge,	Nevruz okuduk biz size,
Hakın birigiz bizge,	Hakkımı veriniz bize,
Yeşegiz jitsin yözge,	Yaşınız yetsin yüze,
Malıgız artsın közge,	Malımız artsın güze,
Nevruz möbarekbad!	Nevruz mübarek olsun. (KK 6)

Son zamanlarda Emel Bayramı için bir başka adlandırma da kullanıma girmiş. Bu bayramı genç nesil *Sadaka Bayramı* (Садака бәйрәме) şeklinde de adlandırmaktadır. Bu isim bayram zamanında gezen çocukların söylemiş olduğu sözlerden alınmıştır. Çocuklar günümüzde Nevruz metinlerinin yerine *Emel, kölçen, sadaka* (Әмәл, көлчән, садака) diye bağırırmaktadırlar.

Novosibirsk bölgesinde kaynak kişiler bayramı şu şekilde tasvir etmektedir: “Sadaka bayramında evde herkes türlü yemekler pişirirdi, çay içerlerdi. Bavırsaklar, yemekler pişirilirdi. Yumurta boyarlardı. Birbirimize misafirlığe giderdik. Sadaka bayramında gençler, çocuklar her eve girer çıkarlar ve:

Sadaka, sadaka,	Sadaka, sadaka,
Akçaların kisege,	Paralar cebe,
Mullaların ojmahka	Hocalar cennete,
Şaytannarın temugka.	Şeytanlar cehenneme.

derler ve bozuk para, pişmiş yiyecekler, yumurta da verirler. Büyükler gezmezler, çocuklar gezer. Bir şeyler verirler. Sonra göl boyuna varırdık, bunların hepsi gençlerdi. Toplanan şeyler bir araya getirilip yemekler, patates pişirirdik.” (KK 1)

Emel sadece ilkbaharı değil aynı zamanda yıl başının da karşılandığı bir bayramdır. Bu nedenle yılın ilk gününü bol ikram ile insanları mutlu ederek geçirmek için çaba gösterirler, insanlar birbirine misafirlığe gider. Emel Bayramı'nda *tukaç, kölçen* saçmayan kişilere *emeligiz bitsin* [Әмәлегез бетсен!] der ve geçerler. Herhangi bir törenin kişiler arasındaki ilişkileri sağlamlaştırmaya, tabiat ve insanlık arasındaki ahengin düzenlenmesine katkısının olduğunu akılda tutarsak bu kargışın boş yere olmadığı anlaşılacaktır. Bayrama katılmayan, onun ritüellerini yerine getirmeyen kişiler düzene zarar verebilirler. Bu aynı zamanda tabiatın düzenini bozan bir değişimdir. Âdetlere riayet edilmemesinin başka bela ve felaketlere sebep olacağı şeklindeki inanç ritüellerin tam olarak

yerine getirilmesini talep etmektedir. Emel, sadaka bayramının günümüze kadar korunmuş olması hatta zor zamanlarda da unutulmaması da bunun ile açıklanabilir.

Halk takviminde daha küçük çapta olan ancak halk tarafından dikkatten kaçırılmayan tarihler, şartlı olarak gelenek olarak adlandırılabilir görünümde de vardır. Onlar da türlü inançlar, örf ve âdetler ile ilişkilidir. Bu tür şartlı geleneklerin birisi de Emel'den sonra Sibiryâ Tatarların *Kortkayak Buranı* (Корткаяк бураны) diye adlandırdıkları, mart ayında olan fırtına ile ilişkilidir. Bu fırtına ile birçok inanç ilişkilendirilmektedir. Halk inançlarına göre Kortkayak, Emel'den razı gelse fırtınasız da geçebilir. Bu nedenle Kortkayak'ın gönlü olsun diye Emel'de tukaç, kölçen pişirmenin gerekli olduğuna inanırlar. Tam bu fırtınanın geçişi ile kışın ruhu geri çekilmeye başlar, günler yaza doğru döner. Bu fırtına birkaç gün içinde birbiri ardına iki defa olur. Rusya'nın Tümen bölgesinde kaynak kişilerden derlenen malzemelere göre onun ilkinde Kortkayak fırtınası soğuk fırtına olur, ikincisinde ilk günden sonra nemli fırtına olur. "Devam ederken öfkelenip kasırğa olur, dönerken ağlayarak döner." (KK 5). "Kortkayak sızlayarak döner gider, eteğini bir tarafa, bir diğer tarafa silkeleyip." (KK 7). Kortkayak'ın "ağlayarak dönmesi" günlerin sıcak tarafa döndüğünü nemli günlerin başladığını haber vermektedir.

Derlenen malzemelerden görüldüğü üzere Kortkayak biraz önce bahsedilen fırtınanın sahibi, ruhu ya da bu fırtına süresince görülen veya fırtınayı çıkaran kötü ruh olarak düşünülmektedir. O; *Eyemetsi*, *Elemetsi*, *Elemeci* (Эямэце/Эйэмэце/ Элэмэце/Элэмэче) şeklinde de adlandırılmaktadır. Kortkayak zamanında sokakta gezmenin doğru olmadığı yönünde inançlar da vardır. "Bugün kortkayak fırtınası. Sokakta gezersen Eyemetsi alıp gider, diye çocukları korkuturlardı." (KK 8). "Eyemeci fırtınanın sahibidir. Sadece kış günü olur. Fırtına olur gezer. Kaldırıp götürür o. İçine çeker alır götürür. Korkutuyorlar şimdi." (KK 9). "Eyemetsi çocukları leğene koyup içine çekip alır götürür. İşte orada leğeni langır gezdiriyor." (KK. 2). "Elemeci geceleri gezer. Göze parlayıp görünür. Kuş gibidir." (KK 10). Kortkayak hakkındaki efsaneler, inançlar çoktur. Tümen bölgesinde derlenen efsaneden Kortkayak'ın dağ kavuğunda yaşayan yaşlı bir ihtiyar kadın olduğu, o çıkınca fırtınanın koptuğu hakkında söz söylenmektedir. Onun gönlünü yapmak için evde pişirilmiş olan ekmek verirler: "Kortkayak için kölçeyi kendimizin pişirmesi gerek. Sadaka olarak ekmek de verilebilir. Bakkaldan alınan çikolata vb. ise yaramaz. Fırtına çıkmadan önce ekmek çıkarırız." (KK 2)

Kortkayak buranı ile ilişkili inançların temelinde tabiat ruhlarının, türlü iyelerin gönlünü alma; bu şekilde ülkenin, halkın güvenliğini temin etme ümidi yatmaktadır. Buran iyesinin gönlünü yapma düşüncesi, Kortkayak fırtınası ile ilişkili inançlar Sibiryâ bölgesinde günümüze kadar gelmiştir. Bu, her şeyden önce bu coğrafyanın tabiat şartları ve hava durumu ile ilişkilidir. Sibiryâ'nın günümüzde de yolu olmayan ilçeleri vardır. Mesela Tümen bölgesinin Bagay,

Tubıl ilçelerine yol sadece kış günleri buz üstünden açılmaktadır. Bu aynı zamanda büyük zorlukları da beraberinde getirmektedir.

İlkbahar törenlerinin bir diğeri *Boz uzatu* (Боз озату) törenidir. Bu tören günümüzde birçok bölgede parçalar halinde yaşıyor olsa da, Sibirya Tatarlarında *boz uzatu* geleneği *suv-tuy*, *pos ozatu* adları ile günümüzde de gerçekleştirilmektedir.

Törenin içeriği temelde birbirine benzerdir. İrmakta buz hareketlenmeye başlayınca bayrama uygun bir şekilde giyinen köy halkı ırmağın kıyısına buzun akışını seyretmek için toplanır. Sibirya'da ırmaklarda buzun hareket ettiği gün köyde bayramın ruhu yerleşir. Akıp giden buzlara saman yakıp gönderirler, su boyunda gençler toplanırlar, burada akordeon çalanlar da bulunur. Su boyunda eğlence, akordeon sesleri geceye kadar kesilmez.

İrmaklardan buzun gitmesi mevsimlerin değişmesini, kışın sona ermesini, gidişini bildirmektedir. Buz kışı, soğuğu işaret etmektedir. Buzun gidişi, tabiatın uyanma zamanındaki kaos insan hayatına da etki edebilmektedir. Ayrıca bu dönem tabiatın en güçlü ve hisli dönemi olarak kabul edilir. Buzun gidişi ile ilişkili inançlar, örf ve âdetler de şekillenmiştir.

Mesela, Omsk bölgesinin İrtiş boyunda yerleşen köylerde *Boz uzatu*, mitolojik inançlar üzerine temellenmiş asıl özelliklerini korumuş şekilde günümüzde de gerçekleştirilmektedir. Onu Tevriz rayonunun Kozgın köyünde *Suv-Tuy* olarak, İrtiş Irmağı'nın buzları hareket ettiği zaman gerçekleştirirler. O gün köy halkı ırmak boyuna toplanır, yanlarına semaverler alıp çay kaynatırlar. Bütün halk, hamurdan yapılmış milli yiyeceklerini de getirip eğlenir, bayram eder. Halk *boz uzatu* törenine bayrama yakışır bir şekilde en iyi elbiselerini giyerek gelir. “Buz gönderilirken en güzel elbiseni giyersin. Yeni elbiseni varsa yeni elbiseni giyersin, güzel atkını varsa onu sarar gidersin.”, “Su toydur. Su bayramı da derler. İrtiş boyunda bayram ederdik. Semaverler koyup, su bayramı yapardık. Pişirip gelirdik. Buz giderken bütün köyün bayramı olurdu. Türlü oyunlar oynardık. Buza ekmekler atardık. Sadaka olsun diye. Dilekler dilerdik. Patates pişirirdik.” (KK 8). Su boyuna inince de insanlar kendilerine sağlık, esenlik dileyerek suya ekmek ya da para atarlar. Halk buz giderken onun bütün hastalıklarını, ağrıları da götürdüğüne inanır. Bu nedenle buzun gittiği zamanda hasta kişiler de ayağa kalkabiliyorlarsa buzun gittiği ırmak boyuna gitmek için gayret eder. Buz üstüne hasta kişilerin giyimleri çıkarılır ve atılır. Aynı şekilde ilkbaharda buz giderken suyun hastalıkları, günahları da alıp götürdüğüne, insanın arındığına, gençleştiğine dair inançlar ile ilişkili olarak hızlı bir şekilde buzlu suya girme, taşan su ile yıkanma, eli yüzü yıkama âdeti de vardır (KK 11, 14). Halk taşan suya ekmek, para atarak su iyelerinin gönlünü almaya çalışır. Bütün ömürleri büyük ırmak kıyısında geçen halk bu şekilde hayatını, işlerini yoluna koymayı umut eder. Su iyelerinin gönlünü alarak insan kendi dünyasında korkunçluklar uyandırmaya muktedir bir başka gücü, su dünyasının gücünü yumuşatır; yani bu güçler aracılığıyla dünyada ahenk sağlamaya gayret eder. Su iyesine sadakanın

verilmediği, onun gönlünün alınmadığı yıllarda suda belaların, felaketlerin çok olduğuna dair inançlar bulunmaktadır.

Omsk bölgesinde yaşayan Tatarların ilkbaharda buzlara kuklalar koyarak gönderme âdeti de varmış. Sibiryâ Tatarlarından derlenen malzemelerden insanların hastalıklarını, ağrılarını büyüsel tedavi ile kuklalara yükledikleri anlaşılmaktadır. “Kuklayı bez parçasına oturturum; çeki düzen verip, dürüp buz üstüne oturtur ve ağrıları, hastalıkları, dertleri akıt götür diyerek gönderirim.” (KK 12). Baraba Tatarlarında kuklaya tapınma töreni 20. yüzyıl sonuna kadar korunmuştur. Halk sık sık resmî olarak İslam dininde diye kabul edilse de gizli gizli kuklalara saygı göstermiştir. Bu kuklalar dokuma parçalarından dikilmiş, onlar yenilenmiştir. Kuklalara her gün yiyecek, kurban kesilmiş günlerde kan verilmiştir. Kuklalara başvurup sağlık, ekonomik işlerde başarı dilenmiştir. İşler yolunda gitmediği zaman kuklaların ormana bırakıldığı ya da kendileri için ayrılmış bir ağaca asılıp yerlerine başkalarının yapıldığı da görülür.

Sibiryâ köylerinde *boz uzatu* töreni zamanında arkaik unsurların saklandığı bir başka durum daha vardır. Akan buzlar aracılığıyla geleceğe ya da sonsuzluğa selam gönderilir. “Sonsuzluk dedeye, kuzey ruhuna selam olsun. Ona başvurup, para atarken de söyleriz. Sonsuzluk dedesi, bize sağlık ver!” (KK 17). “İşte annemin öğrettiği: Buz hareket ederse, Menkilege selam söyle, Menkile sonsuza kadar kalan buzdur.” (KK 13).

Eşevan köyünde buz giderken Tein Vein ya da Eheley Meheley gibi başka ruhlara da selam söylenir. Senke Dede'nin ruhuna sadaka verirler. Ebagul köyünde buz gönderirken Menke Dede'ye, Menkilik Dede'ye selam yollarlar. Menki Dede'ye, Menkilik Dede'ye İrtiş'in sahibi diye saygı gösterirler. Küçüm köyünde buz giderken “Eheley-Meheley'e selam söyle!” diyerek akan buzlara ekmek ya da para atarlar (Zakirova, 2015). Bu törenlerde Tatar folkloru için şimdiye kadar bilinmeyen mitolojik suret Menke, Menkilik, Mengeli hakkında söz söylenmektedir. Kaynak kişiler bunu farklı şekillerde açıklamaktadır. O, su iyesidir, İrtiş'in sahibidir, Kuzey ruhudur ya da Kuzey Buz Denizi'nin ruhu olarak açıklanmaktadır. Temelde o sonsuzluk düşüncesi ile ilgilidir. Mengilik, ikinci dünyadır ya da ölümler dünyasıdır. Avrasya'nın kuzey halklarının mitolojisinde Kuzey Buz Denizi; ölümler dünyası, karanlıklar dünyası olarak tasavvur edilmektedir. Sibiryâ Tatarlarının mitolojisine göre paralel dünyalar yatay olarak bölünmektedir. Onlar bir yatay düzlemde yerleşmiştir. Kuzey dolayısıyla onun merkezi olarak kabul edilen Kuzey Buz Denizi ölümler dünyasıdır. Daha önce incelenmiş olan malzemelere göre paralel dünyaları ırmaklar birbirine bağlamaktadır. Irmak buzları çözüldüğü zaman bu dünyalar arasındaki irtibat daha da güçlenmektedir.

Tatar halkının ilkbahar takvimine dayalı törenlerinin birisi olan *boz uzatu* töreni günümüzde unutulmaya başlayan törenlerdendir. Sadece tamamen Sibiryâ Tatarlarının yaşadığı Omsk ve Novosibirsk bölgelerinde bu törenin eskiden gelen sıfatları korunmuştur. İncelenen malzemelerden buz gönderme töreninin sadece

kışı gönderme, ilkbaharı karşılama töreni olarak kabul edilmediği, bu anın aynı zamanda ölümler ve diriler dünyası arasındaki ilişkinin güçlenmeye başladığı, tabiatın çok daha hassas olduğu bir dönem olarak algılandığı anlaşılmaktadır. İnsanlar bunu ölümler dünyasının kapılarının açıldığı zaman olarak da kabul ederler. Bu zamanda halk kendisine gerekli olmayan şeylerden, hastalıklardan, bahtsızlıklardan kurtulmayı umut etmektedir. Onları buzlarla geri dönüşü olmayan dünyaya göndermektedir. Menki / Mengi / Mengeli / Menkele (Мәңке/Мәңге/Мәңгәли/Мәңкелә) Sibiryalı Tatarlarının inançlarına göre ölümler dünyasını sembolize eden Kuzey Buz Denizi'nin sahibi olarak tasavvur edilmektedir. Bu suretler hakkında sonsuzluk dünyası ile ilişkili ruhlar oldukları düşüncesine ulaşabiliriz.

Sibiryalı Tatarlarının kökleri eski zamanlara uzanan mitolojik inançlar üzerine temellenmiş takvime dayalı törenlerinin bir diğeri de yazın kuşların döndüğü zaman düzenlenen *karga tuylı*, *kargatuy*, *karga botkası*, *karabakçar tuylı* ya da *sıyırçık tuylı* (Карга тые, Каргатуй, Карга боткасы, Карабакчар тые яки бакчар тые, сыерчык тые)'dir. İsimlerden de görüldüğü üzere bazı yerde kara kargaların bazı yerlerde de sığırcıkların dönüşü bayram olarak kutlanmaktadır. Bu bayramın temelinde kara kargaların ya da sığırcıkların yere inerken ilkbaharı ve sıcaklığı da beraberlerinde getirdikleri düşüncesi yatmaktadır. Eskiler soğuk karın yeryüzünden kalkmasını da kışın bitip yazın başlamasını da kuşların dönüşü ile ilişkilendirmişlerdir. Güzün birçok kuş sıcak yerlere göç etmektedir. Onlar yeryüzünün canını da kendileriyle birlikte alıp giderler. İlkbahar günü yeryüzünün canını geri getirirler, onlar döndüğünde yeryüzü uyanır.

Bu şekilde söz konusu kuşlar kış ile yaz arasında, mitolojik bakış açısında ise yaşam ile ölüm arasında aracı rolünü üstlenmektedir.

Kargalar gelip kar yerden kalkmaya başlayınca, karga toyunun günü belirlenmektedir. İlkbahar bayramlarının hepsinde olduğu gibi bugün de gençler, delikanlılar evden eve girip lapa pişirmek için çeşitli tahıllar, yağ, yumurta toplarlar.

Bu gençler ilk olarak bayramın gelişini herkese haber verir. Hiç kimse bu etkinliğin dışında kalmamalıdır. Her ev mümkün olduğu kadar bayrama katkıda bulunmaya çalışır. Çocuklar karga gibi kanat çırpıp, gark gark ederek, kargalar gibi hareket ederek gezerler. "Karga toyunu karlar eriyip patikalar ortaya çıkmaya başladığı zaman yaparlar. Kuşlar dönünce yaparlar. Lapa pişirirler, kendileri yerler, çocuklar oynayıp, hoplayıp zıplayıp, türküler söyleyip geri kalan lapaları otlara serperler. Ev ev gezerler." (KK 3). "Karga lapasına kimi süt, kimi yarma getirir. Yağ alıp gelirler. Karga lapasını kargalara da bırakırlar. Kargalar da yesin diyerek yüksek yerlere kaşıkla bırakırlar." (KK 4)

Kara kargalar için de yüksek yerlere (sırıklar, avlunun yüksek yerlerine) lapa koyarlar.

Herhangi bir bayrama hazırlanıyor gibi karga toyuna da özel yiyecekler hazırlanır. Öncelikle kuş şeklinde hamurlu yiyecekler (turgaylar) de pişirirler. Çocuklar turgayları sopalara asıp kaldırarak gezerler. Bu da törenin bir parçasıdır.

Sibiryaya Tatarlarının sığırcık toyu da karga toyundan farklı değildir. Omsk Tatarlarında sığırcıklar gelince “karabakçar (sığırcık) toyu” düzenlenir. Bu bölgeye düzenlenen bilimsel gezi sırasında “karabakçar toyu”nun iki varyantı kaydedilmiştir. Törenin ilk varyantı *avlak öy* (аулак өй) şeklinde geçer, gençlerin eğlenme programı olarak düşünülebilir. Bu bayramı kızlar bir evde düzenler. Bayrama erkekleri de çağırırlar. İkinci varyantta tören lapasını büyükler pişirir. Aynı şekilde krep, helva, yumurta gibi ritüel yiyecekler de hazırlanır. Çocuklar ahır çatılarına çıkıp lapa yer. Kalan yiyecekler kuşlara verilir. Sonra İrtiş boyunda çeşitli oyunlar oynanır. Törenin türlü metinleri de vardır. Şimdi de yüksekliklerin başında yumurta ya da lapa yemeye başlamadan önce şu mısraları okurlar:

Karabakçar tuy, tuy,
Bir atını suyu, suyu.

Karabakçar toy, toy,
Bir atını kes kes. (KK 10)

“Çocukken Karabakçar toyunu yapardık. Annelerimiz lapa pişirirdi, süte un ekleyerek elbe adlı yiyeceği pişirirlerdi. Ahırın çatısına çıkıp karabakçar toyunu yapardık. Krep pişirirdik.” (KK 10).

Sibiryaya Tatarlarının ilkbahar döneminin tamam olması için bir törenden daha bahsedelim. Bu, ilkbaharda karlar eriyip bittiği zaman gerçekleştirilen bir törendir. Tsım, Çım (Цым, Чым) şeklinde adlandırılır. Atalar kültü ile ilişkili olarak bütün ölenlerin anılması ile ilgili bir törendir. Bu tören buzlar eriyince toprağın üstü eriyince Mayıs ayında gerçekleştirilir. Tsım gerçekleştirilmeden yere kürek sokmazlar; ağaç, çiçek dikmezler. Tsım gerçekleştirilmeden çit örmezler. Bu tören hakkında malzeme toplama işi devam etmektedir. İlkbahar törenlerinin son etabı olarak gençlerin oyunlarını almak mümkündür. Su boyunda gençler oyunlar oynar, akordeon çalar. Gençlerin bir hafta on gün devam eden oyunlarını toprak kurumaya başladığında başlar.

Sonuç

Makalede Sibiryaya Tatarlarının ilkbahar takvimine dayalı törenleri ve halk takvimi ile ilişkili inançları üzerinde durduk. İlkbahardaki takvime dayalı törenleri inceledikten sonra şu sonuçlara ulaştık: İnsanın tabiatla ilişkisi, ahenkli bir şekilde yaşaması eski zamanlardan itibaren törenle, ritüeller yardımıyla düzenlenmiştir. Bu törenlerin temel işlevleri tabiata etki etme, ilahların ve iyelerin gönlünü yapma, ritüeller aracılığıyla toplum hayatında süreklilik sağlama, öncelikle halkın güvenliğini ve iyesini temin etmedir. Herhangi bir takvime dayalı bayramın temelinde ekonomi ile ilgili törenler yer alır. Avcılık, hayvancılık, balıkçılık gibi işler ilk önce tabiat şartlarına bağlıdır. İlkbaharın gelişi, karın zamanında erimesi, dolu vurmaması, yağmurun ve karın vaktinde yağması veya gerekmediği zaman yağmaması için onların iyelerinin ya da ilahlarının gönlünün edilmesi ile ilgili istekler takvime dayalı bayramların

temelinde yatmaktadır. Törenler, ritüeller, örf ve âdetler, yani halkın törenlerde şekillenmiş olan karakteri bu halkın dünyaya bakışı hakkında bilgileri muhafaza etmektedir. Takvime dayalı bayramların halk geleneklerinin korunmasında önemi büyüktür. Bu dönemlerde akrabalar, köylüler, insanlar birbirlerine yakınlaşırlar. Genç nesil millî gelenekleri benimser, manevi ilişkiler güçlenir, evrensel değerler oluşturulur.

KAYNAK KİŞİ LİSTESİ

KK 1: Kungulova Zahire Zakir kızı, 1940 doğumlu, Novosibirsk bölgesi Kargat ilçesi Terene köyü

KK 2: Mustafına Orkıya Möhemmetgali kızı, 1938, Tümen bölgesi, Tubıl ilçesi, Tubılura köyü

KK 3: Abaneyeva Emine Zakirovna, 1948, Tomsk bölgesi, Tomsk ilçesi, Umavıl avılı

KK 4: Sadıkova İrina İsmailkızı, 1941. Tümen bölgesi Tubıl ilçesi, Olı Yurşak köyü

KK 5: Murzayev Şiabetdin Tuktason ulı, 1949, Tümen bölgesi, Tubıl rayonu, Açır köyü

KK 6: Şahabetdinova Golcihan Zölkarney kızı, 1928, Novosibirsk bölgesi, Kolıvan ilçesi, Umar Avılı

KK 7: Ayduşlina Möhlise Sibgatulla kızı, 1961, Tümen bölgesi, Tubıl ilçesi, Açır köyü

KK 8: Tuktasimova Mahinur Kalımulla kızı, 1929, Omsk bölgesi, Tabriz ilçesi, Kozgın köyü

KK 9: Niyazova Gölsine Nail kızı, 1959, Omsk bölgesi, Tav köyü

KK 10: Tuktasinova Yekaterina Hafisovna 1930, Omsk bölgesi, Tabriz ilçesi, Kozgın köyü

KK 11: Hamitova Zekiye Eytmöhemmet kızı, 1938, Omsk bölgesi, Ust-İşem ilçesi, Eşevan köyü; Hemidullina Şemsiye Kasıym Kızı, 1925. Omsk bölgesi, Ust-İşem ilçesi, Eşevan köyü

KK 12: Niyazova Gölsine Nail kızı, 1959, Omsk bölgesi, Tabriz ilçesi, Tav köyü

KK 13: Fettahova Asiya Hamidulla kızı, 1937. Omsk bölgesi, Tabriz ilçesi Eyre köyü

KK 14: Hemidullina Şemsiya Kasıym kızı, 1925, Omsk bölgesi, Ust-İşem ilçesi, Eşevan köyü

Kaynaklar

Bayazitova, F. S. (2010), *Sibir arealı tatar dialektlerinde etnokul'tura leksikası (Yola hem mifologiya tekstleri yassılığında)*. Kazan.

Radloff, V.V. (1872), *Obraztsı narodnoy literaturı tyurskih plemen, jıvuşçih v Yujnoy Sibiri i Jungarskoy stepi. Çast IV. Nareçıye barabintsev, tarskih, tobolskih i tyumenskih tatar*. Sankt Peterburg.

Tatar (1980). *Tatar halık ijatı. Yola hem Uyın jırları*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Zakirova, İ.G. (2015). Mengilikke akkan sular bar. *Milli-medeni mirasımız: Omsk ölkesi tatarları*, s. 240-266.

..... (2016). Tomsk tatarları ijatı. *Milli-medeni mirasımız: Tomsk ölkesi tatarları*. s. 291-333.

.....(2017), İl yeşevi jır bilen. *Milli-medeni mirasımız: Kazahstan tatarları*. Semey, Kazan, s. 61-121.

ВЕСЕННИЕ ЦЕРЕМОНИИ СИБИРСКИХ ТАТАР ПО НАРОДНОМУ КАЛЕНДАРЮ (По материалам полевых исследований)

Целью данной статьи является систематизация материалов, связанных с народным календарем сибирских татар (весенний цикл), изучение их как единого календарного обрядового комплекса, реконструкция возможных ритуалов и выявление их функций. В статье используется материал собранный автором (И.З.) во время экспедиции в Омскую (2014), Томскую (2015), Иркутскую (2017), Тюменскую (2002, 2018, 2019) области.

В основе календарных обрядов лежит страх перед нарушением определенной устойчивости в взаимоотношениях между природой и человеком и стремление сохранить хрупкую гармонию. Посредством ритуалов общество определяет стратегию взаимоотношений, контакты с окружающим миром, с духами-хозяевами природных явлений. Обряды и обычаи, поведение людей, воплощенное в обрядах, хранят информацию о мировоззрении народа. Календарные обряды имеют большое значение в сохранении народных традиций, передающихся из поколения в поколение. Каждый обряд является элементом сложного социального поведения, который укрепляет духовные связи, формирует общечеловеческие ценности, через него молодое поколение осваивает национальные традиции,

Проведение большинства весенних календарных обрядов сибирских татар обусловлено пробуждением природы, состоянием времени года, т.е. они не закреплены за определенной датой. Только праздник Амаль (Әмәл), который проводится в день Весеннего Равноденствия, ограничен определенной датой.

Амаль, празднование весны и Нового года, является сибирско-татарским вариантом праздника Навруз. Идентичность праздников подтверждают и обрядовые тексты. Сибирские татары, в настоящее время, как правило только дети, до сих пор ходят “колядовать” – поздравлять с праздником и собирать праздничные угощения. В каждом доме выпекается ритуальное угощение для праздника – тукач и көлчән (дрожжевые и пресные лепешки). Народ старается провести первый день года с большим угощением, с утра двери и ворота открыты для гостей.

В народном календаре встречаются такие явления, которые можно рассматривать как ритуал или обряд лишь условно. Один из таких условных обрядов связан с бураном Корткаяк, который проходит после Амаль, в конце марта. С этой метелью связано множество верований, суть которых сводится к тому, что именно с этой метелью дух зимы начинает отступать, дни склоняются к весне. Из записанных материалов видно, что Корткаяк является духом этой метели, или воспринимается как злой дух, появляющийся во время этого бурана. Ее называют и другими словами: Әямәце/Әйәмәце/ Әләмәце/Әләмәче. В основе ритуалов, связанных с бураном Корткаяк, лежит стремление угодить духам природы, таким образом обеспечивая стабильность, устойчивость, равновесие.

Следующий весенний календарный обряд – Проводы Льда (Су-туй, Пос осату). Считается, что в это время природа является наиболее чувствительной, и хаос в природе может влиять и на жизнь человека. Сформированы определенные верования и обычаи, связанные с проводами льда. Население, чтобы задобрить водяных духов, бросает в воду хлеб и деньги или кладет их на льдины. Сибирские татары, проживающие вдоль больших рек, таким образом, стараются наладить свою жизнь, хозяйскую деятельность.

Праздник, который проводится весной во время прихода птиц – Грачиный праздник (Карга туе/Каргатуй/ Карга боткасы һәм Карабакчар туе/Бакчартуй/Сьерчык туе) тоже является календарным обрядом сибирских татар, основанным на мифологических верованиях. Как видно из названия обряда, в одном регионе празднуют возвращение грачей, в другом – скворцов. Обряд основан на поверье, что весну и тепло на землю приносят грачи или скворцы. Древние связывали очищение земли от холодного снега и начало весны с возвращением птиц.

Весенние молодежные игры можно рассматривать как последний этап весенних обрядов.

Отношения человека с природой, его жизнь в гармонии с природой с древних времен регулируется ритуалами. Основная функция этих ритуалов – влиять на природу, угождать богам и духам-хозяевам, создавать стабильность в жизни общества с помощью ритуалов, прежде всего, для обеспечения благополучия людей.

TATAR YAZAR NURİHAN FETTAH'IN TARİH KONULU ESERLERİ ÜZERİNE

Çulpan ZARİPOVA ÇETİN*

Öz: Tatar edebiyatında 1970'li ve sonraki yıllarda yazılan tarihî romanların arasında Nurihan Fattah'ın yarattığı eserler, her şeyden önce onlarda tarihin en derin devirlerinde kalan devletlerin ve bu devletlerde gerçekleşen tarihî olaylar ile tarihte adı geçen şahısların kaleme alınması açısından önemlidir. II. Dünya Savaşı sonrası yıllarda eski kaynaklardan İdil Boyu Bulgar Devleti dönemini incelemesi sonucunda Nurihan Fattah iki edebî eser yaratır. "İtil Suyı Aka Torur" (İdil Suyu Akıyor) adlı romanında Doğu Avrupa'da oluşan ilk devletlerden biri olan İdil Boyu Bulgar Devleti'nin X. yüzyılda İslam dinini resmî şekilde kabul etmesi anlatılır. "Kul Ali" adlı sahne için yazılan trajedide ise İdil Boyu Bulgar Devleti'nin XIII. yüzyılda Moğol akınlarına karşı verdiği mücadele kaleme alınır. 1980'li yıllarda Nurihan Fattah, meşhur Hun medeniyetini ve III.-IV. yüzyılda Türklerin yaşayışını "Sızgıra Torgan Uklar" (Islık Çalan Oklar) adlı romanında kaleme alır.

Nurihan Fattah, halkının en eski tarihine dokunmaya cesaret eden ilk Tatar yazarı oldu ve bütün yaratıcılığını Tatar halkının tarihiyle besledi. Hem yazar hem bilim adamı hem de tarihçi olan Nurihan Fattah'ın romanları; her şeyden önce halkın tarihî bilincinin yenilenmesi, yerine gelmesi, geçmişin tozlu sayfalarında kalmış olayların ve Tatarların atalarının tarihte gösterdikleri kahramanlıkların, hayat tarzının, geleneklerinin, sosyal ilişkilerin tekrar hatırlanması açısından paha biçilmez değere sahiptir.

Anahtar kelimeler: Tatar, Türk, edebiyat, Nurihan Fattah, tarihî roman.

ABOUT THE HISTORICAL NOVELS OF THE TATAR WRITER NURIKHAN FATTAKH

ABSTRACT: Among the Tatar historical novels written between 1970 and 1980, the novels of Nurikhan Fattakh are of great importance. The main merit of the writer is that he turned to the ancient history of the Turks and Tatars and truthfully reflected both historical figures and historical events of those times. As a result of studying historical sources connected with the Bulgar Khanate, Nurikhan Fattah wrote two works. In the novel "The Volga River Flows", he described the adoption of Islam by the Volga Bulgaria in the Xth century. The tragedy "Kul Gali" describes the events that took place in the Bulgar state during the Mongol invasion in the XIIIth century. In 1980, Nurikhan Fattah wrote the novel "Whistling Arrows", in which he turned to the distant history of the Huns in the IIIrd-IVth centuries. Nurikhan Fattah was one of

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, chulpancetin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3440-9974

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 16.08.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 31.10.2020)

Doi: 10.47089/iuad.781236

the first Tatar writers who dared to write about the ancient history of his people. The works of the writer, scientist and historian Nurikhan Fattakh contributed and still contribute to the revival of the national consciousness of the Tatar people. With the help of his novels, the Tatars began to re-realize their heroic past, the way of life of their ancestors and their ancient traditions. This is why the work of the outstanding Tatar writer of the 20th century is valuable.

Key Words: Tatars, Turks, literature, Nurikhan Fattah, historical novel.

Giriş

Eski Sovyetlerde yer alan diğer halkların edebiyatlarında olduğu gibi Kazan Tatar edebiyatında da 1960-1990'lı yıllar, gayet özel bir dönem oldu. Stalin kültürünü faş etme sonucunda 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren ülkenin içtimai ve ruhi hayatında önemli değişiklikler kaydedildi. Artık yazarlar, hayatla ilgili daha özgür düşünceler sunmaya başladılar ve edebiyatın bu döneme kadar aydınlatılmayan taraflarına ve meselelerine dikkat çektiler. Fakat bu durum kısa sürdü, hakimiyete L. Brejnev'in gelmesiyle beraber edebiyatın üzerinde olan sansür yine arttı. Tataristan Yazarlar Birliği, Parti tarafından yönetilmeye ve denetlenmeye devam edildi. Bu yıllarda yazarlar dikkatini daha çok güncel sorun ve konulara yönlendirdiler. Bu amacı gerçekleştirmek için yazarlar, çeşitli sanayi ve fabrikalara, yeni yapılmaya başlayan ve devlet kapsamında büyük önem taşıyan inşaatlara, köylere gönderildiler. Edebî eserlerin önemli değerlendirme kriterleri, "komünizme doğru yol alan" Sovyet hayatında ve insan bilincinde oluşan değişiklikleri aydınlatma oldu. Böylece, edebiyata ideolojik yön verme, eserlerin konusunu ve karakterlerini de etkiledi. 1960'lı yıllar Tatar edebiyatının göze çarpan en belirgin özelliği, işçiler dünyasını anlatmasıydı. Bu doğrultuda yazılan eserlerin birçoğu petrol çıkarma işleriyle uğraşan işçilerle ilgilidir. Örneğin, Sibgat Hekim'in "Bér Gorurlık Hisé" (Bir Onur Hissi) adlı şiiri, Garif Ahunov'un "Hezine" (Hazine) adlı romanı, Tufan Minnullin'in "Monda Tudık – Monda Üsték" (Burada Doğduk, Burada Yetiştik) adlı dram eseri vb. Bu dönem Tatar edebiyatında aydınların hayatını, ayrıca onların halkın millî bilincini yükseltmede oynadıkları gayet önemli rolü gösteren eserler de yazıldı. Örneğin, Atilla Rasih'in "İké Buydak" (İki Bekar) ve "Sınav" (Sınav), Abdurrahman Apselamov'un "Ak Çiçekler", Medine Malikova'nın "Şefkat" adlı romanları; Ayaz Gıylecev'in "Cırge Tapşırılğan Cérler" (Yere Emanet Edilen Sırlar), Tufan Minnullin'in "Milevşe'nin Doğum Günü" ve "Üzébéz Saylagan Yazmış" (Seçtiğimiz Kader) adlı piyesleri buna en güzel örneklerdir (Zaripova Çetin, 2018: 697).

1960 yılından itibaren edebiyatta güncel köy meseleleri de işlenmeye başladı. Rafael Töhfetullin'in "Yıldızım", Ayaz Gıylecev'in "Bérev" (Birisi), Nurihan Fettah'ın "Artta Kalgan Yullar" (Arkada Kalan Yollar), Ahsen Bayanov'un "Yeşlégémné Ézlim" (Gençliğimi Arıyorum), Muhammet Mehdiyev'in "Béz, Kırık Béréncé Yıl Balaları" (Biz, Kırk Birinci Yıl Çocukları), Vakıyf Nurullin'in "Şinélséz Soldatlar" (Paltosuz Askerler) adlı

öykülerinde II. Dünya Savaşı ve ondan sonraki yıllarda köy gençlerinin zor ve çetrefilli kaderi anlatıldı. Köy hayatı, yazarlar tarafından değişik yönleriyle ele alındı. Ama bu dönemde edebiyatta yaşanan çok önemli bir olay daha vardı; o da 1965-1990'lı yıllar Tatar edebiyatında artık tarihî konuların da işlenmeye başlamasıydı. Sovyet ideolojisi, halkın geçmişte yaşanan şanlı tarihini aydınlatmasına savaş sonrası dönemde uzun yıllar boyu izin vermedi. Ama yine de edebiyatta bu alanda elde edilen kazançlar olmadı değil. Örneğin, Naki İsanbet “Hoca Nasrettin” (1939), “Spartak” (1940), “İdegey” (1941), “Gülcamal” (1943), “Mullanur Vahitov” (1946) ve “Abugalisina” (1959) adlı dram eserleri yarattı. Ayrıca, tarihin yakın döneminde gerçekleşen 1917 Ekim Devrimi, iç savaş, kolhozların kuruluşu ve bunun sonucu ortaya çıkan varlıklı köylülerin faciasını yansıtan eserler de yazıldı. Örneğin, İbrahim Gazi'nin “Onıtılmas Yıllar” (Unutulmaz Yıllar), Fatih Hüsni'nin “Utızınçı Yıl” (Otuzuncu Yıl), Garif Ahunov'un “İdél Kızı” (İdil Kızı) adlı romanları buna en manidar örneklerdir. Aynı zamanda II. Dünya Savaşı da edebî eserlerde konu olarak işlenmeye devam etti. Örneğin, Nebi Devli'nin “Yeşev Bélen Ülem Arasında” (Yaşam ile Ölüm Arasında, 1957) Abdurrahman Apselamov'un “Meñgélék Kéşe” (Ebedî İnsan, 1960) adlı romanı, İldar Yuzeyev'in “Soñğı Sınav” (Son Sınav, 1969) adlı, sahne için yazılan efsanesi ve Emirhan Yeniki'nin “Béz de Soldatlar İdék” (Biz De Askerlerdik, 1971) adlı öyküsünde savaş ve savaşa katılan insanların psikolojisi çeşitli yönleriyle ele alındı. Diğer Tatar yazar Şamil Rakipov'un ise zaten bütün eserleri savaşla ilgili olup hepsi belgesel niteliğinde yazıldı. Onlarda Tatar Türklerinin ya da Tataristan'da doğup büyüyen başka millete mensup olanların savaşta gösterdikleri kahramanlıklar anlatıldı: “Kaydan Sin, Can?” (Neredensin Sen, Can?), “Yıldızlı Töñner” (Yıldızlı Geceler), “Tañlar Haman Matur mı?” (Tanlar Hâlâ Güzel mi?) vb. (Zaripova Çetin, 2018: 699).

Tatar edebiyatında tarihî konuyu aydınlatan ilk roman olarak genelde Alimcan İbrahimov'un XX. yy. başında Kazak bozkırlarında gerçekleşen olayları ele alarak yazdığı “Kazak Kızı” (1923) adlı romanı gösterilir. Yazarın 1920 yılında yazılan ve 1905-1907 yıllarında Rusya'da yaşanmış baskı yıllarını anlatan “Béznég Köñner” (Bizim Günler) adlı romanı da Tatar nesrinde ilk tarihî-inkılabî roman olarak adlandırılır (Hayri, 1979: 170). Tarihî romanlar XX. yy. başından itibaren Tatar edebiyatında çok önemli bir yer almaya başlar. Örneğin, Mahmut Galev'in “Bolgançık Yıllar” (Bulanık Yıllar, 1929) ve “Möhecirler” (Muhacirler), Ömer Beşirov'un “Namus” (Namus), Kavi Necmi'nin “Yazgı Ciller” (Bahar Rüşgârları), İbrahim Gazi'nin “Onıtılmas Yıllar” (Unutulmaz Yıllar), Fatih Hüsni'nin “Ceyevlé Kéşe Sukmagı” (Yaya Patikası), Ahmet Feyzi'nin “Tukay” (Tukay), Şeyhi Mannur'un “Musa” (Musa), Atilla Rasih'in “Yamaşev” (Yamaşev), Garif Ahunov'un “İdél Kızı” (İdil Kızı) vb. Çağdaş Rus bilim adamı A. Pautkin'in yazdığı gibi, 1960'lı yıllarda Sovyet edebiyatında gündeme gelen tarihî roman türü antik dönemden XX. yy. ilk yarısına kadar bütün tarihî devirleri kapsar (Pautkin, 1980: 344). İşte Kazan

Tatarları da bu yıllarda artık en eski tarihlerine de yoğunlaştılar. Bu anlamda Nurihan Fettah'ın yaratıcılığı büyük önem taşır.

Tatar edebiyatında 1970'li ve sonraki yıllarda yazılan bütün tarihî romanların arasında Nurihan Fettah'ın yarattığı eserler, her şeyden önce onlarda tarihin en derin devirlerinde kalan devletlerin ve bu devletlerde gerçekleşen olayların kaleme alınmasıyla öne çıkar. Nurihan Fettah'ın tarih konulu bütün eserlerinde çağdaş Tatar araştırmacı Ramilya Yarullina Yıldırım'ın da yazdığı üzere “kahramanlık kültü, maceralar, büyük romantik aşk, hayal ve gerçeklik çatışmasından doğan trajediler gibi Doğu edebiyatı ruhundaki unsurlar tarihî zeminde anlatılır.” (2016: 170). II. Dünya Savaşı sonrası yıllarda eski kaynaklardan İdil Boyu Bulgar Devleti dönemini incelemesi sonucunda Nurihan Fettah iki edebî eser yaratır. Bunlardan biri “İtil Suyı Aka Torur” (İdil Suyu Akıyor, 1972) adlı roman, diğeri ise sahne için yazılan “Kul Ali” (1973) adlı trajedidir. Daha sonraki yıllarda Nurihan Fettah meşhur Sün (Hun) medeniyetini ve o dönemde (III.-IV. asırlar) Türklerin yaşayışı ve gönül dünyasını anlatan “Sızgıra Torgan Uklar” (Islık Çalan Oklar, 1977-1983) adlı romanını yazar.

Nurihan Fettah; 1979 yılında “Rusya Federasyonu'nun Tanınan Medeniyet Hizmetkari”, 1992 yılında Uluslararası Biyografi Merkezi (Cambridge-İngiltere) tarafından “Yılın Adamı” ödülleriyle layık görülmüştür. 1994 yılında ise “Sızgıra Torgan Uklar” (Islık Çalan Oklar) adlı iki kitaptan oluşan romanı için yazar, Tatar dünyasında en önemli ödül olan “Abdullah Tukay Devlet Ödülü”nü aldı. 1998 yılında Tataristan Cumhurbaşkanı Mintimer Şeymiyev'in kararnamesiyle “Tataristan Cumhuriyetinin Halk Yazarı” unvanını kazandı. 2004 yılında vefatından sonra Nurihan Fettah, Kazan'da Yeni Tatar Mezarlığı'nda Abdullah Tukay'ın mezarı yanına defnedildi.

Tabii ki 1970'li ve 1980'li yıllarda Nurihan Fettah, Tatarların geçmişine yönelik tarihî roman türünde yazan tek yazar değildi. Örneğin, İldar Yuzeyev'in “Meñgélék Bélen Oçraşuv” (Ebediyetle Görüşme, 1982) adlı şiirsel trajedisinde, Möseğıyt Habibullin'in “Kubrat Han” (Kubrat Han, 1984), “Atilla” (Atilla), “İlçege Ülém Yuk” (Elçiye Zeval Yok) adlı tarihî romanlarında, Rinat Haris'in “Ant Suyı” (Ant Suyu, 1985) adlı uzun şiirinde, Gerey Rehim'in “Bolgar-Kazan” (Bulgar-Kazan, 1985) adlı dram eserinde de İdil boyu Bulgar Devleti'nin tarihi kaleme alındı. Ayrıca, 1980'li yılların sonunda Tatarlara artık devlet hakkında farklı fikirleri öne sürme imkânı sunuldu. Tarihi yeniden öğrenme imkânlarının açılması, toplumda Tatar halkının şanlı tarihî geçmişine, devletçiliğine ilginin artması, bunların hepsi daha sonraki yıllarda tarihî romanların yaratılmasına sağlam bir temel oldu. O yıllarda Kazan Hanlığı dönemine ilgi arttı. Her şeyden önce, birçok edibin ve âlimin 1917 Ekim Devrimi'ne kadar veya Sovyet döneminde muhacirlikte Kazan Hanlığı hakkında yazılan eserleri ve hizmetleri yayımlandı. Bu yayınlara örnek olarak Hadi Atlasi, Gabdulla Battal, Zeki Velidi, Rıza Fahretdinov, Ayaz İshaki hizmetleri gösterilebilir. Rus tarihçisi Mihail Hudyakov'un “Kazan Hanlığı Tarihi Hakkında Yazılar” adlı hizmeti Rusçaya ve Türk yazarı İ. Nevruzhan'ın

“Süyümbike” adlı tarihî romanı Tatar Türkçesine çevirildi. O dönemi ve Tatarların millî kahramanı Süyümbike Hanbike’yi anlatan tarihî romanlar yazıldı: Mösegiyt Habibullin “Söyembike Hanbike Hem İvan Groznıy” (Süyümbike Hanbike ve Korkunç İvan), Rabit Batulla’nın “Süyümbike” (Süyümbike). 1980-1990’lı yıllarda yazılan Flüs Latıfyi’nin “Hıyanet” (İhanet), Rinat Möhemmediyev’in “Sirat Küpéré” (Sirat Köprüsü), Zemit Rahimov’un “Batırşa” (Batırşa) adlı romanları ile Vahit İmamov’un “Seit Batır” (Kahraman Seyit) adlı tarihî öyküsü de Tatar edebiyatının tarihî nesir türünde açılan ufukları genişletti.

1. Nurihan Fettah’ın Yaratıcılığının Araştırılma Durumu

2000’li yıllarda Nurihan Fettah’ın hayatı ve eserleri üzerine Nurmuhamet Hisamov, Ferit Hatipov, Liliya Husnutdinova, Elfinur Necipova-Zinnatullina, Rezeda Hayrutdinova gibi Tatar bilim adamları araştırmalar yapar ve önemli sonuçlara varırlar. Örneğin, Rezeda Hayrutdinova’ya göre Nurihan Fettah’ın yarattığı tarihî romanların en belirgin özelliği, halk edebiyatı örnekleri ile tarihte olup biten gerçek olayları bir bütün olarak yoğurup vermesidir (2007: 24-25). Nurihan Fettah’ın hayatı ve yaratıcılığı üzerine yazdığı monografide Elfinur Necipova-Zinnatullina de şöyle yazar: “Tatar yazarlarından ilk olarak eski Türk, Hun ve Bulgar halklarının tarihine girmeyi başaran Nurihan Fettah, sözlü ve yazılı edebiyatların kazançlarını ustaca birleştirdiğinden dolayı okuyucu da onun eserlerini severek okuyor.” (2004: 99). Liliya Husnutdinova da Nurihan Fettah’ın “İtil Suvi Aka Torur” (İdil Suyu Akıyor, 1972) ve “Sızgıra Torgan Uklar” (İslik Çalan Oklar, 1977-1985) adlı romanları üzerine çok değerli düşünce sunar: “Nurihan Fettah’ın mevcut romanları, anlatılan tarihî dönemleri canlandırma açısından tarihî nesir türünde çığır açar.” (2003: 8). Türkiye’de ise Nurihan Fettah’ın hayatı ve yaratıcılığı üzerine 2014 yılında Ahmet Turan Türk tarafından “Nurihan Fettah’ın Sızgıra Torgan Uklar Romanı Üzerine Dil İncelemesi” (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin) başlıklı doktora tezi yazılır. 2019 yılında mezkûr araştırmacının “Nurihan Fettah’ın Dilinde Eski (Arkaik) Sözler” ve “Köklerin Peşinde Bir Tatar Yazar: Nurihan Fettah” adlı araştırma makalesi yayınlanır (Türk, 2019b: 47-57; Türk, 2019a2: 139-155). Türkiye’de Nurihan Fettah hakkındaki bu son araştırma onun hayatı, sanatı ve dili ile ilgili kapsamlı; eserleri, tercümeleleri, makaleleri ve yazıları hakkında genel bilgi vermesi açısından önem taşır.

2. Yazarın İdil Boyu Bulgar Tarihi ile İlgili Eserleri

Nurihan Sadrilman oğlu Fettahov; dram ustası ve çevirmen olmasının yanı sıra tarih ve dil bilgisi alanında birçok bilimsel kitap kaleme almış, ünlü bir Tatar yazardır. Tarihî konuları aydınlatan eserlerini 1970’li yıllardan itibaren yazmaya başlar. Kendisi de belirttiği üzere, tarihî konulara artık hayatı bütün zorluklarıyla tanıyan olgun bir insan ve yazar olarak el atar. Tarihî kaynakları araştırır, Türklerin atalarının yaşadığı birçok bölgeyi ziyaret eder. İlk tarihî eseri, çocuklar için yazdığı ve temelinde Başkurdistan’da yaşayan Tatarların efsane ve

rivayetleri yatan “Tégérmende” (Değirmende) adlı hikayesidir. 1957 yılında Nurihan Fettah Prof. A. P. Smirnov’un yönettiği arkeolojik çalışma grubu ile birlikte eski Bulgar şehri kazısına katılır (Şiriyevdanov, 1978: 165). Yazar, balçık ve toprak altından çıkan “Bulgar dönemine ait çömlek kırıklarını, kerpiçleri, demir parçalarını ellerine alıp bakma mutluluğu yaşar.” (Fettah, 1972: 175). Bu dönemde arkeoloji çalışmalarının yanı sıra Bulgar Devleti dönemi hakkında bilgilerin bulunduğu İbni Fadlan’a ait “Seyahatnamesi” Usama ibni Munkız’a ait “Kitâbu’l-İ’tibâr”, “Kabusname” gibi birincil kaynakları da incelemeye başlar (Hatipov, 1985: 184). Uzun yıllar boyunca yaptığı araştırma ve incelemeler sonucunda 1970 yılında ilk tarihî romanı olan “İtil Suyı Ağa Torur” (“İdil Suyu Akıyor”) adlı eserini yazar. Nurihan Fettah mevcut eserinin giriş kısmında İdil boyunda Bulgar Devleti’nin doğuş ve kuruluş dönemini işlediğini ifade eder (Türk 2019: 146).

Eserde Doğu Avrupa’da oluşan en erken devletlerden biri olan Kiyev Rusyası, Batı Avrupa, Orta Asya ve Arap ülkelerinde saygıyla anılan İdil Boyu Bulgar Devleti’nin X. yüzyılda -920’li yıllarda- İslam dinini resmî şekilde kabul etmesi anlatılır. Arap halifesinden gelen elçilerin sayesinde İslam dininin kabul edilmesi, Bulgar Devleti’nin güçlenmesini sağlar. Yazar, elinde olan çok az tarihî gerçeğe dayanarak dağınık kavimleri birleştirmeye yönelik seferler düzenleyen Bulgar hükümdarı Almış Han döneminin siyasi durumunu, o devirde gerçekleşen savaşları, toplumun hayat tarzını, halkın gelenek ve âdetlerini ortaya koyar. Ülkenin ekonomisini güçlendiren, diğer halklarla olan ilişkilerini geliştiren ticaret üzerinde de durur. Bulgar Devleti; Tacik, Arap, Ermeni, Hazar, Yahudi, Rum ve Rus tüccarları ile alışverişte bulunur ve bu alışverişten bütün halklar kazanç elde eder. Eserde Nurihan Fettah ülkenin barış içinde ticaretle uğraşarak bereket içinde yaşadığı yılları, sürekli ülkeyi yakıp yıkan savaş yılları ile kıyaslar. Eser, Akbüre kavminin başkanı Küren Biy’e komşu Kazayak kavminin başında duran Yamgurçi Biy’in daha da kuvvetlenip Bulgar Hanı Almış’ın üzerine yürümek ve onun boyunduruğundan çıkmak arzusuyla birleşme teklifi yapmak için gelmesiyle başlar. Akbüre kavminin başında duran Küren Biy ile şaman Uttaş-Kam arasında oluşan fikir ayrılığını açıklamak için putperest bayramı “Yolık Tuyı” düzenlenir. Uttaş-Kam dinî inançların uğruna Küren-Biy’i, Totış adlı oğlunun çok sevdiği atı kurban etmeye zorlar. Bundan sonra Biy ile Kam’ın arası açılır. Totış ise atının kurban edilmesine öfkelenip bunu yapan insanlara ceza verme amaçlı Türk boylarının saydığı kurtları öldürür. Nurihan Fettah burada mitoloji yardımıyla geçmiş ile yaşanan zaman arasında bir bağ kurmaya çalışır. Türklerde en eski dönemlerden beri at kutsal hayvan sayılır. Atını öldüren insanların gaddarlığı ve insan dışı davranışları Totış’ın onlar için çeşitli cezalar uydurmasına yol açar. Ünlü Tatar halk edebiyatı uzmanı Naki İsanbet’in Tatar atasözleri ile ilgili hizmetinde Türk boylarının atalarını düşman kavimlerin yok etmesinden kurtaran ak büre (ak kurt) ile ilgili masal-efsane yer alır. Türklerin kurtarıcı olarak bilinen kurdun öldürülmesini ve yine Türklerin ahlakî yüzünü belirleyen atın kurban edilmesini yazar, kendi halkını ruhi mirasından yoksun bırakma olarak anlatır. Bu yüzden

Almış Han, Uttaş-Kam ve Totış'ın yaptıkları kötülükler romanda mutlaka cezalandırılır. Eserde tarihî şahıs olan Almış Han, yazar tarafından şefkatten yoksul gaddar bir han olarak anlatılır. O, doğruları söylemekten çekinmeyen ozanın (çeçen) dilini kestirir, diğer kavimlerin malına göz dikerek onlardan sürekli vergi toplar. Böylece Nurihan Fettah mevcut romanında sosyal eşitsizlik, halkın menfaatlerini göz ardı etme, devlet başında duranların merhametsizliği gibi konuları da bütün ciddiyeti ile aydınlatmaya çalışır. Fakat Almış Han diğer taraftan zeki bir devlet adamı olarak da anlatılır. Örneğin, bitmek bilmeyen kavimler arası sürtüşmelerin Bulgar Devleti'nin siyasî yapısına zarar getirdiğini ve bu durumu güneyde ve kuzeyde olan kavimlerin kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmasını kavrayan Almış Han, vatani ve halkı karşısında yerine getirmesi gereken sorumlulukları hatırlar ve toprak bütünlüğünü koruyabilmek için bu topraklarda artık tek bir devletin kurulması gerektiğini anlar. Romanda Almış Han önceleri Bulgar topraklarında yaşayan çeşitli kavimleri kılıcının gücüyle bir araya getirmeye çalışır. Fakat bir süre sonra bu yöntemin işlemediğini görür ve daha değişik bir yola başvurur. O, birbirleriyle savaşan kavimleri bir araya getirecek daha etkili bir gücün olduğunu düşünerek 922 yılında Bulgar Devleti'nin İslam dinini kabul etmesini sağlar. Böylece Bulgar Devleti, Doğu Avrupa'nın en gelişen ve diğer devletler tarafından sayılan bir devleti olmayı başarır. Mevcut olayı anlatırken Nurihan Fettah, Bulgar topraklarında yaşayan insanların ahlaki ve ruhi değerlerini de göstermeye çalışır. Romanda bütün olaylar, duygular ve keskin çelişkiler başkahraman Totış'ın kalbinden geçer. Masal ve destan kahramanlarını andıran Totış, ince ruh ve derin duygulara sahiptir. Aynı zamanda hemen parlayıveren, belirsiz hayallerin peşinde koşan, düşüncesizce kararlar alan, aslında çok gayretli ama herkese kafa tutan bir oğlandır.

Nurihan Fettah, usta kaleminin yardımıyla kahramanların doğaya ve bütün canlılara olan duygularını ve sosyal ilişkilerini de açar. Örneğin, Akbüre kavminin başında duran Küren Biy'in eşi Koytım-Bike ve onun gelini Tenke'nin kaderleri misalinde bir vatandaş ve bir anne olarak yerine getirilmesi gereken sorumluluklar, toplumdaki ahlaki değerler, aile içi ilişkiler, aşk, özgür şahsın eğitimi gibi sorunları ele alır. Örneğin, Koytım-Bike her ne kadar eskiden ailesine ve kendisine Almış Han'ın babası ve Almış Han tarafından yapılan kötülükleri unutmaya da herkesten daha iyi bilir ki eski düzen yıkılmakta ve kavmi kurtarmak için tek çare, Almış Han ile birlik olmak. Bu yüzden o kendi kavminin iyiliği için Han'a boyun eğer ve İslam dinini kabul eder. Romanda Totış ile Appak'ın acıklı kaderi de anlatılır. Onlar, kendi kararlarını özgürce verebilme isteğiyle toplumda kök salan eski düzene karşı başkaldırır. Hiçbir sosyal statünün, makamın genç yürekte parlayan pak duygulardan daha önemli olmadığını inanan Totış, aşkına sadık kalmayı tercih eder.

Fakat eserin başkahramanı, şüphesiz birçok tarihî olaya tanıklık eden büyük nehir İtil'dir (İdil). Eserde yer alan bütün olaylar, bu nehrin etrafında gerçekleşir. Nehir ise kıyısında gerçekleşen bütün bu olaylara tarafsız kalarak

sularını ebediyete götürmeye devam eder. Romanı okurken okuyucu, yazarın usta kalem ile çizilen uçsuz bucaksız İtil Nehri'ni, korku nedir bilmez bahadurların güreş ve savaşlarını, zengin han çadırları ve İtil kıyısına kurulan gürültülü rengârenk çarşı panayırklarını görmüş gibi olur. Nurihan Fettah “İtil Suyı Aka Torur” (İdil Suyu Akıyor) adlı romanını yazarken tarihî dönemin özelliklerini yansıtabilmek için Bulgar Devleti'nin bayrağını, günlük hayatını, Şamanizm döneminde yer alan gelenekleri, ayinleri ve eski Türk dilinde olan kelimeleri inceler (Nazipova, 2012: 282-289). Böylece, Nurihan Fettah ile birlikte okuyucu Kazan Tatarlarının asırlarca toza toprağa gömülü kalan şanlı tarihinin perdesini aralar.

1972 yılında sahne için yazdığı üç perdelik “Kul Ğali” (Kul Ali) adlı trajedisinde Nurihan Fettah, İdil Boyu Bulgar Devleti'nin tarihinin en gergin, en keskin döneminde -Bulgar Devleti'nin Moğol akınlarına karşı 1220'li ve 1230'lu yıllarda verdiği mücadele sırasında- gerçekleşen olayları kaleme almayı başarır. Mevcut trajedide “Kıssayı Yusuf” adlı eseriyle tarihe geçen şair ve savaşçı Kul Ali, Moğol istilası yaklaşmak üzereyken zeki bir serasker olarak milletperverliğini ortaya koyar ve istila zamanında Bulgar halkını komşu olan Kıpçak, Rus vb. diğer halklarla birleşmeye çağırarak şehit düşer (Hisamov, 2004: 389). Eserde büyüklük ile alçaklık, aşk ve nefret, sadakat ve ihanet, namus ve şerefsizlik gibi zıt kavramlar işlenir. Kul Gali ise büyüklüğü, sadakati ve namusu temsil eder. O; usta şair, zeki şahıs, bilge ve kahraman savaşçıdır. O, her durumda vatanını ve halkını düşünerek hareket eder. Eserde Kul Ali'ye zıt karakter, ülke en zor durumda olduğunda da kendi menfaatlerini güden sinsi Hacı Bek'tir. Aktay vezir de zıt kişiliğe sahip bir karakter olarak anlatılır. Onların hepsi -Hacı Bek, Aktay vezir, İnci-Bike- alçaklığı, ihaneti, merhametsizliği ve şahsi menfaati temsil ederler. Eserin sonunda yazar birliğin olmamasını, entrikaların getirdiği trajik sonucu vurgular. “Kul Ali” adlı trajedi, 1974 yılında ilk kez Kazan'da Tatar Devlet Akademi Tiyatrosu sahnesinde gösterilir (Hatipov, 2001: 181-182).

3. Nurihan Fettah'ın “Sızgıra Torgan Uklar” (Işık Çalan Oklar) Adlı Romanı

Nurihan Fettah'ın tarihe olan ilgisi yıldan yıla artar. O, tarihin en derin dönemlerine merak sarar ve neticede “Sızgıra Torgan Uklar” (Işık Çalan Oklar) adlı romanını yazar. Edibin meşhur Sün (Hun) medeniyetini ve o dönemde (III.-IV. asırlar) Türklerin yaşayışı ve gönül dünyasını anlatan mevcut eseri 1984 ve 1988 yıllarında yayımlanır. Eski Türklerin -Sünlerin- tarihi üzerine roman yazmayı düşündükten sonra Nurihan Fettah önce Kazak bozkırlarına gider. 1974 yılında ise Moğolistan'a giderek bu ülkenin coğrafik özelliğini öğrenir, bozkırlarını görür ve Bilge Tonyukuk'un mezarını ziyaret eder. Kendisi bu hususta şöyle yazar: “Kitabı tamamladım fakat bir şeylerin eksik kaldığını hissettim. Ancak Maya uygarlığına ilginin artmaya başladığı 1970-1980'li yıllarda anladım ki Tatarların köklerini Doğu'da değil Batı'da aramak gerekir. Böylece Atlantis'e merak sardım. Daha sonra elime “Phaistos diskisi” olarak

adlandırılan ve deşifre edilemeyen üzerinde birçok yazı bulunan taş bir disk ulaştı. Orada yer alan yazıları ben Türk dili üzerinden okumaya çalıştım. Şimdi eminim ki Tatarlar; kökleri Sümer, Elam ve Mısır uygarlıklarına kadar uzanan çok eski yerleşik bir halk.” (Minvaleev, 2004).

Nurihan Fettah'ın en önemli tarihî eseri olan “Sızgıra Torgan Uklar” (Islık Çalan Oklar”, 1977-1985) adlı romanını yazmadan önce ona ne kadar ciddi bir şekilde hazırlandığı, 1976 yılında “Kazan Utları” adlı dergide (№9-11) Tatar Türklerinin eski tarihini, Hun ve Sön halklarının tek bir halk olma ihtimalini araştırmaya yönelik “Yırak Yıllar Avazı” (Uzak Yılların Avazı) adlı bir dizi makalesinden de anlaşılır. Daha sonra 1990 yılında yazar bu makaleleri “Şecere” adlı kitabında da yayımlar. Nurihan Fettah bir süre arşivlerde çalışır, “tarihin babası” Herodot, Strabon gibi antik tarihçilerin ve N. Biçurin, L. Gumilyov, V. Taskin gibi XX. yy. Rus tarihçilerinin çalışmalarını araştırır. Aynı zamanda İbn Rüşd (X. Yy.), Garnati (XI. Yy.), İbn Fadlan (X. Yy.), Mahmut Kaşgari (XI. Yy.) gibi seyyah ve âlimlerin yazılarını da inceler. Böylece, iki kitaptan oluşan eserini Nurihan Fettah; artık tarih alanında birçok araştırma yapan bilim adamı olarak yazar ve ortaya koyduğu romanda Hunların günlük hayatını, örf âdet ve geleneklerini tasvir etmekle beraber o dönemin önemli meselelerine de değinir. Romanda tarihî şahıs, Hun devletinin yöneticisi Tuman Kağan, onun büyük eşi Küréklé bike, büyük oğulları Albuga, serasker Tungak Alp vb. birçok kabile önderleri ve sıradan köleler tasvir edilir. Ülkenin, halkın hayatında yer alan büyük önemli olaylar ise Albuga'nın kaderiyle sıkı bir bağlantıda verilir. “Islık Çalan Oklar” adlı romanda yazar, ülke ve halkın hayatını, sosyal yapısını, ekonomisini, ruhunu, ahlaki kazançlarını, yaşanan ibretli olayları canlı ve ilgi çekici bir şekilde gözlerin önüne serer.

“Islık Çalan Oklar” adlı romanın sadece yazılma tarihçesi değil, aslında bütün 1980'li yıllar edebiyatına özgü olan yayımlanma süreci de ilginçtir. O yıllarda edebiyat henüz Sovyet ideolojisinden arınmış değildi. Millî ve tarihî konuları kaleme alan yazarları ürküten sansür de uygulanmaya devam etmekteydi. Bu yüzden roman, Kazan Utları dergisi neşriyatında 2 yıl boyunca cevapsız kalır. Şahıs kültü döneminden kalan korku ve o yıllarda Rusya'nın Çin sınırlarında oluşan gerginlik Nurihan Fettah'ın romanının hemen yayımlanmasına engel olur. Sonuçta romanda Çin ile tarihte olup biten ilişkiler söz konusu idi. Ancak Nurihan Fettah'ın Tataristan Yazarlar Birliği'nden eseriyle ilgili bir cevap verilmesini ve sonuca varılmasını talep ettiği mektubundan sonra yazarlar bir araya gelir. Ünlü Tatar yazar ve şairler Tufan Minnullin, Muhammet Mehdiyev, İldar Yuzeyev, Ravil Feyzullin ve bilim adamı Nil Yuzeyev Nurihan Fettah'ı savunurlar ve romanın yayımlanması için onay verirler. Yazar Atilla Rasih ise şöyle bir soru verir: “Tarihi yazan, sıradan halktır. Neden Nurihan Fettah hanların hayatına meraklı? Romanın kahramanı, sıradan halk olmalı.” 1990'lı yıllarda kendisi de tarihî romanlar yazacak olan diğer yazar Möseğıyt Habibullin ise Atilla Rasih'in fikrine karşı hanları ele almadan tarihî romanın yazılmadığını, Nurihan Fettah'ın da tarihî gerçeğe

sadık kaldığını savunur. Robert Minnullin, Ehsen Bayanov, Koyaş Timbikova, Fervez Minnullin gibi ileri görüşlü yazarlar da bu tartışmada Nurihan Fettah'ı savunurlar. Nurihan Fettah söz alarak, romanda anlatılanların bir uydurma değil, 30 yıl boyunca tarihî kaynaklardan araştırdığı bir gerçek olduğunu söyler. Sonuçta Tataristan Yazarlar Birliği Reisi Garif Ahunov, Nurihan Fettah'ı kazandığı zaferle kutlar ve 8 ay sonra 1982 yılında “Islık Çalan Oklar” adlı roman Kazan Utları dergisinde yayınlanır. 1984 yılında romanın ilk cildi, 1988 yılında da ikinci cildi ayrı bir kitap olarak yayımlanır (Fettahova, 2004: 168-172).

Romanın ikinci baskısı 1991 yılında çıkar. Tatar eleştirmenleri bir düşüncede hemfikirdir: “Son yıllarda yazılan bütün romanları göz önünde bulundurmak gerekirse “Islık Çalan Oklar”, tasvir edilen olayların genişliği ve diğer toprakların, halkın, devrin özelliklerini ustaca kaleme almasıyla en iyi Tatar romanı sayılabilir.” (Minvaleev, 2004).

Tatar araştırmacı Liliya Husnutdinova, Nurihan Fettah'ın “Islık Çalan Oklar” adlı eserinin en büyük kazancını, yazarın tarihte şahsın oynadığı rolü, hakimiyetin ve aklın gücünü vurgulamasında görür ve genel olarak bütün tarihî romanların ebedî değerleri ele alması ile değerli olduklarını vurgular (Husnutdinova, 2003: 16). Tatar bilim adamı Nurmuhammet Hisamov adı geçen romanı değerlendiren yazısını boşuna “Halkın Hatırını Beklerken” diye adlandırmıyor (Hisamov, 2004).

Nurihan Fettah'ın “Islık Çalan Oklar” adlı romanında tarihî gerçekleri araştıran Rezeda Hayrutdinova, Nurihan Fettah'ın tarihî ve coğrafi gerçeklere sadık kalarak yazdığını vurgular. Örneğin, romanda anlatılan Hunların Çin ile olan ilişkileri, nehirlerin adları, çorak Moğol bozkırları, Ordos, Tuman, Şi-Huandi, Gaodi ve Li Sı gibi şahıslar, Hunlar ile Çin İmparatorluğu arasında olup biten savaşların tasviri, özellikle de ıslık çalan oklar gibi yeni tür okların Hunların düşmanlarına galip gelmesinde oynadığı rol, bunların hepsi tarihî gerçeklerdir. Ama tabii ki yazar savaşın olmadığı zamanlar Hunların yaşadıkları günlük hayatı, onlara özgü gelenek ve görenekleri anlatırken edebî eserin ayrılmaz bir parçası olan kurguya da ustaca başvurur. Nurihan Fettah, insan psikolojisine her dönemde özgü vatanseverlik, aşk, kazanma sevinci, kaybetme acısı gibi duygulara da romanında önemli yer ayırır. Romanda yer alan karakterlere gelince, onları yazar daha çok zıtlık kavramından yola çıkarak yaratır. Örneğin, Tuman Kağan ülkesinin gelişimine engel olan bir hükümdar olarak tasvir edilir. Oğlu Albuga-Tegin (tarihte Mode) ise halkını kalkındırmak isteyen, topraklarını düşmanlardan savunarak devletin bütünlüğünü korumaya çalışan olumlu bir karakterdir. Romanda diğer bir karakter Tungak (Bulgak) Alp ise aynı Türk destanlarında anlatılan kahramanlar gibi güçlü ve cesur olmakla beraber kendisini büyütüp eğiten Albuga'ya sadık vatanperver bir kahramandır. Hunlara çocukken esir düşen fakat zekâsı ve kabiliyeti sonucunda Tuman Kağan'ın özel korumasının başına geçmeyi başaran Tungak Alp, ülkenin geleceğini Albuga'da görür ve onu birkaç defa ölümden kurtarır. Hunların

düşmanlara galip gelmelerini sağlayan ıslık çalan okları da o icat eder. Böylece, tamamen yazarın hayal gücüyle yaratılan Tungak Alp, romanda Hunların hayatında belirleyici rol oynar. Eserde ilgi çeken diğer şahıs İsentey ise baştan ayağa olumsuz bir karakterdir. Sinsi, kendi menfaatini güden, hırslı, altın ve iktidar arzusuyla yanıp tutuşan İsentey, Çinlilere Hunların sırrını verir. Onun yüzünden Tuman Kağan ve ordusu savaşı kaybeder, birçok asker şehit olur, ülkede yaşayan halk kılıçtan geçirilir. Olumsuz karakter olarak İsentey romanda yalnız değildir. Hunların düşmanları olan Çinlileri yazar zıt duygular besleyerek yazar. Sıradan halka anlayış ve acıma duygusu ile bakar. Örneğin, hekim Huçi'yi adaletli ve bilge bir karakter olarak yaratır. Yazar, kendisine özgü ve vurgulamak istediği insani düşünceleri romanda bu karakter üzerinden verir. Fakat Çin yönetiminin başında olanları - özellikle de kendi halkına zulmeden Şihuandi'yi - Nurihan Fettah büyük nefretle tasvir eder ve tamamen olumsuz karakter olarak gösterir. Erkek karakterler yanında eserde kadın karakterler de kayda değerdir. Örneğin, Kağan'ın eşi Küréklé, güzel zeki bir kadın ve oğlu Albuga Tegin'i olumlu etkileyen bir anne olarak tasvir edilir. Kağan'ın annesi Kortkabike ise değişken bir kişiliğe sahiptir. O; kurnaz, sinsi, hırslı bir kadın olmakla beraber aynı zamanda okuyucunun karşısına soyunu ve ülkesini koruyan güçlü bir şahıs olarak da çıkar. Her iki karakter tarihte var olan güçlü Türk kadınlarını andırır. Türk kadınları tarihten bilindiği üzere özgür ve zeki idiler, eşleri ve oğulları tarafından saygı görürlerdi. İşte Nurihan Fettah da tarihî gerçeklere dayanarak romanda kadın başkahramanları tasvir ederken bu gibi karakterler yaratmaya çalışır. Fakat eserde tamamen hayal gücü ile yaratılan kadın karakterler de yer alır. Örneğin, Tungak Alp'in iyileşmesini sağlayan Tabıldık ya da Hunlara karşı entrikalar ören Çinli güzel Söyénéç. Romanı okuyucular için daha canlı ve büyüleyici, halka daha yakın yapmak için yazar Türk boylarına özgü gelenek görenekleri, örf âdetleri, inançları, mitolojiyi ve etnik detayları da bol kullanır (Örneğin, Tengri, gayb erenler, suya, ateşe, toprağa, göğe ve Tengri'ye kurban sunma, kağanı beyaz keçe üzerinde tahta çıkarma, Çin elçisi ispiyoncu Çensi'yi ateşten geçirme, rüya motifi vb.). Nurihan Fettah romanda düğün ve cenaze geleneklerini de ustaca tasvir eder.

Araştırmacı Rezeda Hayrutdinova'nın da bildirdiği üzere "Islık Çalan Oklar", Tatarların millî nesrinde tarihî romanın en klasik örneği olmayı ve yayımlandıktan sonra edebiyat uzmanları, yazar ve eleştirmenleri kendi etrafında toplamayı başardı. Daha fazlası, Tatar edebiyatında yeni tarihî romanların yazılmasına da vesile oldu (2007, s. 7, 24-25).

Nurihan Fettah'ın tarihî romanları yanında "Sarmat Kızı Serine" (1986) adında çok eski dönemlerde -2200 yıl öncesi- Karadeniz kıyılarında bozkırda yaşayan göçebe kavimlerin hayatını anlatan bir tiyatro eseri de vardır. Ayrıca, yazarın tarih ve dilbilgisi üzerine yazdığı "Yırak Gasırlar Avazı" (Uzak Asırlar Avazı, 1976), "Fest Disbesénéj Séré" (Phaistos Diskinin Sırrı, 1986) adlı çalışmaları ve "Şecere" (1991) adlı kitabı da dikkate değerdir. "Fest Disbesénéj Séré" (Phaistos Diskinin Sırrı, 1986) ve "Şecere" (1991) adlı kitaplarında

Nurihan Fettah eski Mısırlılar ve Yunan halkının eski Türklerle akraba olduklarını vurgular (Hatipov, 2001, s. 172-184). Şecere adlı eseri ise 1991 yılında “Yazık Bogov i Faraonov” adıyla Rusçaya ve Rusça tercümesinden de “Tanruların ve Firavunların Dili” adıyla Türkçeye çevrilmiş ve 2004 yılında İstanbul’da Selenge Yayınevinde yayımlanmıştır. Fakat Nurihan Fettah yine de Tatar edebiyatında her şeyden önce tarihî romanlar konusunda ciddi eserler yaratan, uzak devirlerin bugün ile olan bağlantısını anlatmaya çalışan ve eserlerinde her zaman Tatar Türklerinin tarihten çıkarması gereken dersleri vurgulayan bir yazar olarak kalır. Gelecekte onun romanlarının Türkiye Türkçesine çevirilip yayınlanması bir taraftan Türkleri Tatarların şanlı tarihiyle buluştururken diğer taraftan da bütün Türk boyları için ortak olan geçmişi - Hun uygarlığı dönemini - de edebî eser örneğinde tanıma imkânı sağlar.

Sonuç

Nurihan Fettah, halkının en eski tarihine dokunmaya cesaret eden ilk Tatar yazar oldu ve bütün yaratıcılığını Tatar halkının tarihiyle besledi. Hem yazar hem bilim adamı hem de tarihçi olan Nurihan Fettah’ın romanları her şeyden önce halkın tarihî bilincinin yenilenmesi, yerine gelmesi, önceden olup biten olayların ve Tatarların atalarının tarihte gösterdikleri kahramanlıkların, hayat tarzının, geleneklerinin, sosyal ilişkilerin tekrar hatırlanması açısından pahası biçilmez değere sahiptir. O, kendi halkının tarihinin derinliklerine inip, o tarihî zenginliği edebî yaratıcılığıyla yoğurup kendi halkına iade etmeyi başardı.

Kaynakça:

- Fettah, Nurihan (1980). İtêl Suvı Ağa Torır. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Fettah, Nurihan (1972). Tarih Bitlerén Aktarganda. *Kazan Utları*, S. 3, s. 175.
- Fettahova, R. (2004). “Bér Esernéş Basılı Tarihi.” *Kazan Utları*, S. 9, s. 168-172.
- Hatipov, Ferit (1985). “Ütkenner Aşa-Kileçekke.” *Kazan Utları*, S. 11, s. 180-188.
- Hatipov, Ferit (2001). “Nurihan Fettah.” *Tatar Edebiyatı Tarihi. Altı Tomda. 6 Tom. 1960-1990 Yıllar Edebiyatı*. Kazan: Rannur Neşriyatı, s. 172-184.
- Hayri, Hesên. (1979). “Yazuçı Hem Tormış.” *Edebiyat Teorijasé, Edebî Hereket Meseleleré*. Kazan: Tatkitneş.
- Hayrutdinova, Rezeda Rafailevna (2004). *Sootnoşeniye İstoriçeskogo i Hudojestvennogo v Romane Nurihana Fattaha “Svistyaşiye Strelı”*. Avtoferat Dissertatsii na Soiskaniye Nauçnoy Stepeni Kandidata Filologičeskih Nauk. Kazan.
- Hisamov, Nurmuhammet. (2004). *Hetér Sagında*. Kazan: Megarif.
- Husnutdinova, Liliya. (2003). *Sovremenny Tatarskiy İstoriçeskiy Roman (Problemi Poetiki)*. Avtoferat. Diss. Kand. Filol. Nauk. Kazan: Kazanskiy Gos. Un-t.
- Minvaleev, Arslan (2004). “Svetly Han. V Sredu Skonçalsya Korol Tatarskogo İstoriçeskogo Romana” *Vostoçnyy Ekspres*, 20 Fevralya, S. 7 (161).
- Musin, Flün. (2001). “Proza.” *Tatar Edebiyatı Tarihi. Altı Tomda. 6 Tom. 60-90 Yıllar Edebiyatı*. Kazan: Rannur Neşriyatı, s. 49-96.

Nazipova, Elfinur (2012). “İstorizm v Tvorçestve Nurihana Fettaha.” *Vestnik ÇGPU*, S. 7, s. 282-289.

Necipova-Zinnatullina, Elfinur. (2004). *Nurihan Fettah: Tormışı Hem Êşçenlégé*. Kazan: Tatkitneşr.

Pautkin, A. İ. (1980). “İstoriceskiy Roman 60-70 gg.” *Russkiy Sovetskiy Roman*. Moskova: Sovremennik.

Şiriyezdano, R. (1978). “Anıñ Dertë, Dermanı Bëlen...” *Kazan Utları*, S. 10, s. 162-170.

Türk, Ahmet Turan (2019a). “Köklerin Peşinde Bir Tatar Yazar: Nurihan Fettah” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Turkish World Journal of Language and Literature*, Sayı/Issue: 48, (Güz-Autumn), s. 139-155.

Türk, Ahmet Turan (2019b). “Nurihan Fettah’ın Dilinde Eski (Arkaik) Sözlér.” *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, S. 1 (1), s. 47-57.

Yarullina Yıldırım, Ramilya (2016). *Tatar Nesri ve Romantizm Estetiği*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Zaripova Çetin, Çulpan (2018). “XX. Yüzyıl Kazan Tatar Edebiyatı.” *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları, s. 569-824.

ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ ТАТАРСКОГО ПИСАТЕЛЯ НУРИХАНА ФАТТАХА

АННОТАЦИЯ

Жанр исторического романа в татарской литературе появился в начале XX века. Однако после Великой Отечественной войны советская идеология на многие годы запретила освещение героического прошлого татарского народа. И всё же к данной теме татарские писатели хоть и редко, но продолжали обращаться.

1960-1990 годы в татарской литературе, как впрочем и в литературе других народов в составе Советского Союза, стали особым периодом. В результате развенчания культа личности в конце 1950 годов произошли серьёзные изменения в общественной и духовной жизни страны. Писатели уже имели возможность озвучить самые сокровенные мысли и обратиться в своих произведениях к темам, доселе нераскрытым или запрещённым в силу тех или иных обстоятельств. Поэтому неудивительно, что в татарской литературе в 1965-1990 годы писатели стали обращаться и к древней истории своего народа.

Нурихан Садрильманович Фаттахов (Нурихан Фаттах) – известный татарский писатель, драматург, переводчик, автор ряда научных статей, связанных с историей и языком древних тюрков и татар. Произведения на исторические темы Нурихан Фаттах начал писать с 1970 года уже будучи зрелой личностью и известным писателем. Среди татарских исторических романов, написанных в 1970-1980 годы, его произведения занимают особое место. Главная заслуга писателя в том, что он обратился к древней истории

тюрков и татар и правдиво отобразил как исторические личности, так и исторические события давно минувших времён. Так, в результате изучения исторических источников, связанных с Булгарским ханством, и участия при раскопках на территории Древних Булгар, Нурихан Фаттах написал два произведения. В романе «Итиль-река течёт» он описал самое важное событие в истории Волжской Булгарии в X веке - принятие ислама. Несмотря на то, что о данном периоде сохранилось очень мало исторических сведений, писатель смог достоверно описать политическое положение при Алмыш хане, сумевшем объединить разрозненные племена в одно целое могучее государство. В романе также уделено большое внимание жизненному укладу, традициям и поверьям Волжских булгар. В другом произведении - трагедии "Кул Гали" - описаны события, происходившие в Булгарском государстве в XIII веке, во времена монгольского нашествия. В центре произведения – личность талантливого поэта-классика татарской литературы Кул Гали, призывавшего соседние народы к объединению против монгольского ига и погибшего, защищая родину и свой народ.

В 1980 году Нурихан Фаттах написал роман-дилогию "Свистящие стрелы", в котором обратился к далёкой истории гуннов в III-IV веках. В данном произведении Нурихан Фаттах смог талантливо воссоздать дух времени и историю гунской цивилизации, описать политику ханов, быт простого народа, их традиции, жизненный уклад и привычки. А события, сыгравшие ведущую роль в жизни страны и народа, показаны писателем в тесной связи с образом и действиями Албуга хана. Нурихан Фаттах своим пером так мастерски описал политическую и общественную жизнь в гунском государстве, его экономику и нравственные устои, что после издания книги о нём заговорили и писатели, и учёные, и критики. На сегодняшний день роман «Свистящие стрелы» смело можно назвать классическим образцом исторического романа в татарской прозе. Более того, в последующие годы роман вдохновил татарских писателей на создание новых произведений о славном прошлом своего народа.

Главная заслуга Нурихана Фаттаха в том, что он одним из первых среди татарских писателей осмелился написать о древней истории татар. Его произведения способствовали и до сих пор продолжают способствовать пробуждению национального самосознания татарского народа. С помощью его романов татары начали заново осознавать своё героическое прошлое, жизненный уклад, древние традиции и духовные ценности своих предков.

Ключевые слова: татарская литература, Нурихан Фаттах, исторический роман, Волжская Булгария, гунны.

ÇUVAŞ EDEBİYATI*

JOHANNES BENZİNG^[**]
(ÇEVİREN: OĞUZHAN DURMUŞ^[***])

I. Temeller

1. Genel Bilgiler

1959 yılındaki son resmî sayıma göre yaklaşık 1.470.000 kişi olan Çuvaşlar, (PhTF'nin I. cildinin ekindeki) "Türk Dil Bölgeleri Haritası"nda Moskova'nın doğusunda, İdil kıvrımında, açık mavi ile gösterilmiş alanda yerleşiklerdir. Esasında burası, Çuvaş Otonom Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin topraklarıdır¹. Çuvaşların hemen hemen yarısı Çuvaş SSC dışında; irili ufaklı gruplar hâlinde Tataristan ve Başkurdistan Sovyet Cumhuriyetlerinde, Orta İdil bölgesinde Ulyanovsk (eski Simbir), Kuybişev (eski Samara) ve Saratov'da, ayrıca Altay dağlarına kadar Batı Sibirya'da ayrı koloni köylerinde yaşamaktadırlar.

Çuvaşların ataları İdil Bulgarlarında, çok yaygın olmasa da okuma yazmanın mevcut olması gerekirdi. Bulgar-Eski Çuvaş zamanından kalan yegâne metinler, Arapça İslami kalıpların yanında Bulgarca sadece birkaç kelime içeren mezar taşlarıdır². Bulgar kökenli İslam bilginlerinin bazıları hakkında ilk olarak Tatar tarihçi Şehabettin Mercani'nin³ derlediği çeşitli kaynaklardan bilgi edinilebilmektedir⁴. Bulgar din adamları arasından Bolgar tarihi yazmış olan

* Çuvaş edebî dili, başlangıcından itibaren Kiril (Rus) yazısıyla yazılmıştır. Bu nedenle transkripsiyonda mutlak Rusça gelenekten mümkün oldukça az ayrılmak bana daha kullanışlı görünüyor.

** Yazının Almanca aslının künyesi şu şekildedir: Benzing, J. (1964). Die tschuwaschische Literatur. L. Bazin, A. Bombaci, J. Deny, T. Gökbilgin, F. İz ve H. Scheel (Ed.), *Philologiae Turcicae Fundamenta* içinde (ss. 841-861). Wiesbaden: Franz Steiner.

[***] Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: oguzdur@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2327-703X

¹ Çıvaş Avtonomillî Sovetlî Sotsializmlî Respubliki, 26.6.1920'de "Otonom Çuvaş Bölgesi" olarak oluşturuldu. 21.4.1925'te otonom bir cumhuriyete döndürüldü. Nüfusu 1095000 (1956)'dir. Bunun yaklaşık %75'i Çuvaş, %20'si Rus'tur. Başkenti Çeboksarı'dır. (Çuv. *Şupaşkar*)

² Bununla ilgili krş. PhTF I, s. 691'i takip eden sayfalar; s. 698. - Yusupov, G. V. *Vvedenie v Bulgaro-Tatarskuyu Epigrafiku*. Moskva-Leningrad, 1960.

³ 1815-1889.

⁴ Kendisinin 1853'te çıkan *Müstefädü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar* [Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Haberler] adlı eserinde; bunun hakkında daha ayrıntılı bilgiler M. M. Remzi (1908), *Telfiku'l-Ahbâr ve Telkîhu'l-Âsâr fi Vekâ'i-i Kazan ve Bulgar ve*

Bolgar Kadısı Yakub ibn el-Numan'dan (12. yüzyılın ilk yarısı) özellikle söz etmek gerekmektedir. Ancak bu eser kayıptır. Her durumda, Bulgar dilinin edebî eserlerde kullanımının hiçbir yerde kanıtlanmadığı ve herhangi bir Bolgar edebiyatı varsa bile, okuma ve yazma bilgisinin daha sonra tamamen unutulduğu kesindir⁵. Bu konuda Bolgarların İslam'ı kabul etmeleriyle (bilinen, 922'den itibaren) dil olarak bugünkü Tatarlar olan Kıpçaklarla benzeştikleri, bugünkü Çuvaşların ataları olan pagan olarak kalmış orman halkının ise eski zamanlarda da okuyup yazamamış olmaları da mümkün olabilir. *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs* (St. Petersburg 1776) adlı kitabında Georgi, Çuvaşların alfabe ve yazılarının olmadığını açık bir şekilde tespit etmiştir (s. 38). 19. yüzyılın ortalarında Çuvaşların ifadeleri de buna uymaktadır.

2. Yazı Dilinin Başlangıcı

İdil Bulgar Devleti 1237'de Batu yönetimindeki Moğolların saldırısında yenildi. Bugünkü Çuvaşların ataları sonrasında Altın Orda Devleti ve bu devletten çıkan Kazan Hanlığı halkına dâhildi. Rus kaynakları bu ad ile Çuvaşlardan ilk kez 1521'de söz etmiştir. 1552'de Kazan'ın işgali ile Orta İdil bölgesindeki diğer halklarla birlikte Çuvaşlar da Çarlık yönetimine dâhil edildi. Çuvaşlar, iki yüzyıl daha dinî görüşlerinde ve ulusal karakterlerinde nispeten rahatsız edilmeden kaldılar; 1740'lardan itibaren kimi zaman az kimi zamansa çok büyük baskı altında Rus Ortodoks Hristiyanlığa dönüştürüldüler. Halkın sadece küçük bir kısmı pagan kalmakta direndi. Bugün de ataları hiç Hristiyan olmamış Çuvaşlar vardır. Çuvaşların Hristiyanlaştırılması çabası kilise yetkililerine inancın temel bilgilerini halka ana dilinde edindirmek görevini verdi. Bu nedenle Çuvaş edebiyatının başlangıcının misyonerlikle bağlantılı olması ve ilk Çuvaşça dil bilgisinin misyonerlik faaliyetinin büyük ölçüde yoğunlaşmasından yaklaşık 25 yıl sonra ortaya çıkabilmesi tesadüf değildir⁶. Bilinen en eski basılı Çuvaşça yayınlar, 1804'den 1832'ye kadar çeşitli misyoner yayınlardır (bk. PhTF I 699). Kilisenin ve Çarlık yönetiminin bütün hususi gayretlerine rağmen dili ses olarak düzenlemede görülen zorluklar bağımsız bir yazı dilini meydana getirmenin önüne geçmiştir. Nikolay İvanoviç İliminskiy⁷ ve aynı şekilde Nikolay İvanoviç

Mülûki't-Tatar – I [Tatar, Bulgar ve Kazan Hanlarının Tarihine Dair Kitapların Birleştirilmesi ve Haberlerin Toplanması], Orenburg, (özellikle s. 315-332). İsimler (kısmen çok hatalarla) Türkçe tarih eserlerinde deruhte edilmiştir (Örn. Necib Asım Bey. *Türk Tarihi*. İstanbul, 1914., Rıza Nur. *Türk Tarihi*. İstanbul, 1924, s. 353).

⁵ krş. (Kırkbayırdan kinaye ile) Bir Çuvaş atasözü: Чăваш кĕнекине ĕне çĕнĕ. [Çıvaş kĕnekine ĭne ŝĭnĭ.] = *Çuvaşların kitabını inek yemiş.*

⁶ Soçineniya, Prinadlejaŝiya k Grammatike Çuvaşskogo Yazıka (Çuvaş Dilinin Grameri Üzerine Yazılar), Moskova'da Sinod Basımevi'nde basılmıştır. 1769, 69 s. – Almanya'da henüz 1770'da Göttingen Anzeigen von Gelehrten Sachen (I, 419-420) bu esere dikkat çekmişti. krş. PhTF I 696-697.

⁷ 1822-1891; 1861'den itibaren Kazan Üniversitesi Türk-Tatar dilleri profesörü. – krş. BSE 17 (1952), s. 551.

Zolotnitskiy⁸ Rus yazısına dayanan uygun bir Çuvaşça yazım bulmaya çalıştılar ancak yazı sistemleri çok karışık ve Zolotnitskiy'in Çuvaşça ilk kılavuz kitabı⁹ ve yıllıklarının¹⁰ devamı gelmedi. İvan Yakovleviç Yakovlev¹¹ tarafından (fonetik yazı yerine) ses birimsel yazım ile dâhice basitleştirilmiş yazı sistemi Çuvaş yazı dilini oluşturmada ön koşuldü. Yakovlev'in okuma kitaplarında halkın sözlü hazinesinden anlatıların okuma parçası olarak seçilmesi de buna katkıda bulunmuştur¹².

II. Çuvaş Edebiyatının Başlangıcı

1. Misyon Yazıları

Yeni oluşturulan Çuvaş yazı dili başlangıçta kilisenin misyonerlik çalışmalarına yararlı olmuştur. İlmihaller, dua kitapları, azizlerin hikâyeleri ve İncil parçalarının tercümelemleri devamlı yeni baskılar yaptı. Ekim Devrimi'ne kadar basılan 564 Çuvaşça kitabın yarısından fazlası dinî yayınlardır. Bunların sadece birkaçı erişebildiğimiz kütüphanelere ulaştı ve tanındı¹³. Onlar özellikle halka uygun fiyatla okuma imkânı sunması ve okumaya alışkanlık kazandırması, böylece de bağımsız bir edebiyata yol açmaları açısından önemlidir.

2. Halk Edebiyatı

Çuvaş bağımsız edebiyatı bir yandan uzun süre yakından bağlı olduğu halk edebiyatına dayanır, diğer yandan Rus üst eğitim kurumlarındaki (öğretmen seminerleri vb.) öğretmenler aracılığıyla bilinen hâle gelen Rus edebiyatındaki hızlı tanışıklığın etkisini de görmek zorundayız.

Çuvaş halk edebiyatı şarkılar yönünden çok zengindir (Çuvaşların kendi aralarında şarkı söylemeyi çok seven bir halk olmaları ve melodilerinden dolayı yabancılar tarafından alay edilmekten çekinmemelerinden görüldüğü gibi). Masallar, atasözleri ve bilmeceler bakımından da mevcudiyet aynı şekilde oldukça zengindir. Destansı şiirlerin neredeyse tamamen yok gibi görünmesi daha fazla dikkat çekmelidir. Bu daha 1859'da Fin dil araştırmacısı August Ahlquist'in (1826-1899) dikkatini çekmişti ve *Nachrichten über Tschuwaschen und*

⁸ 1829-1880; Çuvaş okulları müfettişi. – bk. Kaynakça IIb.

⁹ *Çuvaşkaya Kniga* (Rus.) (Çuvaş Kitabı), 1867.

¹⁰ *Soldaluk Knege* (Bugünkü yazıma göre: *Şıltalık Kñeke*) = 'Yıllık', Kazan 1876.

¹¹ 1848-1930. – krş. PhTF I 700-702; BSE 49 (1957) s. 530-1. – Petrov, F. İ. (vd.). *İvan Yakovleviç Yakovlev. 1848-1930 g.* Çeboksarı, 1948. – Makarov, M. P. *Çuvaşskiy Pedagog İ. Ya. Yakovlev.* (Çuvaş Pegagog İ. Ya. Yakovlev.) ("Sovetskaya Pedagogika" 1953, Nu: 6).

¹² Yakovlev tarafından şu efsaneler vd. hazırlanarak yayımlanmıştır: *Laşa Şırani* (1873), *Vırımtunasempe Starik* (1873), *Şırkunne* (1874), *Süsımen Hakı* (1876), *Arman Tunı*. Ayrıca masallar (Örn. *Sarmanteyi* 1874) ve halk şarkıları (Örn. *Hura Hurlıhan*, 1886) kendisinin okuma kitaplarında yer alıyor.

¹³ krş. Kaynakça III.

Tscheremissen [Çuvaşlar ve Çeremisler Hakkında Haberler] adlı eserinde şunları söylüyordu: “Çuvaş nazmına gelince, o ne çok zengin ne de özellikle güzeldir. Ben onlarda epik şarkılar keşfedemedim ve yumuşlar çeşitli vesilelerle büyüleri dile getirmiş olmalıysalar da büyü şarkıları da mevcut değildir. Sadece sıradan şarkılar bulunabilir...”¹⁴. Ahlquist’in bu bilgileri ve halk edebiyatı türü olarak epik şiirlerin hiç mevcut olmaması nedeniyle, Tatarlarda uzun zaman önce basılıp gün yüzüne çıkan bu konunun,¹⁵ N. İ. Uş tarafından 1908’de esasen kendi şiirsel bir düzenlemesi olarak yayımlanan “Timur’un Biler Şehrini Alması Hakkında” adlı uzun destanı tartışmalıdır.

Çuvaş halk edebiyatından malzemelerin ilk olarak yayınlanmasını¹⁶ Alexandra A. Fuks’a (1840) borçluyuz. Onu V. Sbojev (1851), Çuvaş bilginleri Spiridon M. Mihaylov ve N. İ. Zolotnitskiy izlemiştir. Bu yayınlardan sonra böyle malzemelerin hazırlanması ve yayımlanmasında belirli bir duraksama vuku buldu. Ancak sonraki yüzyılın başına doğru Çuvaşların kendilerinin giderek daha büyük katkı sağladıkları yayımlar tekrar başladı. Özellikle N. İ. Aşmarin (1892, 1900), Çuvaş olan N. Yurkin (1898) ve G. Timofeyev’i (1896, 1901) anmak gereklidir. Çuvaş SSC Bakanlar Kurulu bünyesindeki Dil, Edebiyat, Tarih ve Ekonomi Araştırma Enstitüsünde el yazması olarak çok sayıda folklorik malzeme bulunmaktadır. Ancak çeşitli yerlerdeki derlemeciler ya da kaynak kişilerden malzeme derlenmesi, bağımsız bir edebiyatı teşvik ettiği varsayılsa da bu şimdilik kanıtlanamaz¹⁷. Fin Heikki Paasonen (1900) ve Macar Gyula Mészáros (1906) tarafından derlenen metinler Çuvaşlarca bilinmediğinden onların o zamandan bu yana ortaya çıkan millî edebiyat üzerine herhangi bir etkisi olması beklenemez.

3. Birinci Dünya Savaşı Sonuna Kadar Rus Edebiyatı Çevirileri

İ. Y. Yakovlev ve öğrencileri Rus edebiyatının bir kısım eserlerini Çuvaşçaya çevirmişlerdir. A. S. Puşkin (1799-1837), L. N. Tolstoy (1828-1910), M. Y. Lermontov (1814-1841) ve N. A. Nekrasov’un (1821-1877) şiirleri; İ. A. Kırlov’un (1769-1844) fablları, S. T. Aksakov’un (1791-1859) anlatıları, Andersen masalları ve Rus pedagog K. D. Uşinskiy’in (1824-1870) okullar için hazırladığı okuma kitapları ilk sıralardadır. Yakovlev tarafından yayımlanan bu okul ve okuma kitapları tercümelerinin çıkmasının genç Çuvaş edebiyatı için oldukça büyük bir önemi olmuştur.

¹⁴ Ermans Archiv 18 (1859), s. 39-64, özellikle s. 53.

¹⁵ Ehvel-i Çingizhan ve Aksak Timer (Jizn’ Djingiz-hana i Aksak-Timura), İbrahim Halfin, Kazan 1822.

¹⁶ Bu konuda daha fazla bilgi için krş. Kaynakça, II. Bölüm

¹⁷ Yukarıda adı geçen Spiridon M. Mihaylov’un, Rus dilinde olsa da, bazı hikâyeler yazdığı söylenmektedir (1859: *Razgovor na Postoyalom Dvore* [Han sohbetleri]; 1860: *Zlopoluçnyy Sin* [Talihsiz Oğlan]). Bu el yazmaları Leningrad Bilimler Akademisinde bulunmaktadır.

İlk Rus Devrimi'nden sonra (1905) edebî eserlerin tercümelerinin sayısı hızla arttı¹⁸, böylece 1917'ye kadar bir kısım Rus yazarları ve bazı Batı Avrupalı şair ve yazarlar en azından örnek metin ve özet hâlinde Çuvaşlarca bilinir hâle geldi.

III. Çarlık Döneminde Edebiyat

1. Çuvaş Edebiyatının* Başlangıçları

İdil bölgesindeki politik olaylarla bağlantılı olarak sosyal ve politik durumlarla ilgili olan ancak sadece anonim sözlü geleneklerden bilinen (Örn. Pugaçev'in Ölümü Üzerine Bir Türkü) ve bu nedenle halk edebiyatına ait görülmesi gereken şiirler tekrar tekrar ortaya çıkmıştır. Ancak daha 1769'da belirli bir olay vesilesiyle yaratılan bir Çuvaşça şiir yayımlandı¹⁹. 1852'de Lebedev tarafından, bağımsız şiirdeki ilk deneme olarak kabul edilebilecek olan, Çuvaşlar ve onların hayatı hakkında, "Genç Çuvaş Edebiyatı" örneği niteliğinde bir şiir yayımlandı²⁰. Bunun sonraki herhangi bir etkisi tespit edilememektedir. Aynı şey, 19. yüzyılın 70'li yıllarında Çuvaş köy öğretmeni İ. İvanov tarafından yayımlanan halk hayatından hikâyeler için de geçerlidir²¹.

1879-80 civarında Mihail Federoviç Federov²² tarafından kaleme alınan, kopya ve sözlü olarak oldukça yayılmış olan *Arşuri* manzumesi Çuvaş edebiyatının gerçek başlangıcı olarak görülmelidir²³. Puşkin'in *Besi* [Şeytan] ve *Utoplenik* [Suda Boğulmuş Adam] eserlerini Çuvaşçaya çevirme girişimleri bu

¹⁸ Tercüme yapılan yazarlar: Garin, Kol'tsov, Korolenko, Ogarev, Satikov, Teleşov. – krş. Kaynakça IV d.

* [ÇN] Metnin orijinalinde "Schöne Literatur" şeklinde olan, Rusçada "Hudojestvennaya Liteatura", Çuvaşçada ise "İlemlî Literatura" olarak kullanılan ve kelimesi kelimesine "Güzel Edebiyat" şeklinde çevirebileceğimiz bu ifadenin Türkçede terminolojik bir karşılığını bulamadığımızdan söz konusu ifadeyi "edebiyat" terimiyle çevirmek zorunda kaldık.

¹⁹ "Duhovnaya Tseremoniya Proizvodivşayasya vo Vremya Vsevojdelenneyşago Prisudstviya Eya İmperatorskao Veliçestva Velikiya Gosudarini Premudreyşiya Monarhini i Popeçitel'neşiya Materi Ekaterini Vtoraya v Kazane" adlı yayım içindeki Çariçe II. Katerina'ya methiye şiiri.

²⁰ Lebedev, V. İ. "O Çuvaşskom Yazıke". *Jurnal Ministerstvo Vnutrennih Del*, S. 40 (1852): 79-117. Çuvaşça şiirin Almanca tercümesi: Ermans Archiv 13 (1854) s. 52-53.

²¹ Attuna Tihîn Ta, Şıpatana Ta Kılarsa An Pırah [Çizmeni Giyin Ama Şıpatayı Çıkarıp Atma], Şınna Yeple Tivîn, Hu Ta Şavna Kurîn [Başkasına Nasıl Davranırsan Sen de Onu Görürsün]

²² 1848-1904; 1873'te Samara Öğretmen Semineri'nden mezun oldu. 1876'da *İzvestiya po Kazanskiy Eparhii*'de "Predaniya Çuvaş Biçurinskogo Prihoda Çeboksarskogo Uyezda i Sposobi Leçeniya u Nih Bolezney" etnografik bir yazı yayımladı. Burada (1876, S. 21) halkbilimi araştırmacısı Magnitskiy'in aracılığıyla "Strarinnie Lyudi" [Eski İnsanlar], "Kurgani" [Kurganlar], "Yomzya Topay" [Yomza Topay] "Derevnya İtyakova" [İtyakov Köyü] hakkında yazılar yayımlandı. – Onun hakkında krş. BSE 44 (1956) s. 575; Sirotkin, M. Ya. *M. F. Fedorov (Oçerk Jizni i Tvorçestva)*. Çeboksarı, 1947.

²³ İlk kez 1908'de "Çıvaş Hallapışem" içinde basılmıştır (bk. s. 362-363)

şiire ilham vermiştir²⁴. Fedorov, orman ruhunun dolaştığı geçitlerde beygiriyle yolunu şaşırarak Çuvaş Hiveter'in (=Fedor) sefil durumunu tasvir etmektedir. Atı zayıf, vergiler ağır, karısı hastadır ve o İşek (Rus. İşaki) köyüne orada yaşayan mucizevi Mikul-turi'ya (= Nikolay Çudotvoret) karısını tedavi etmesini rica etmeye gidiyor. Sonunda kendini zengin adamın değirmeninin altındaki nehre atar. Bütün şiir daha detaylı olarak incelenmesi gereken pagan-Çuvaş tasavvurlarına mistik imalarla doludur. Her hâlükârda Çuvaş edebî yazınının ortaya çıktığı üç kaynak burada açıkça görülebilir: Folklor ve mitoloji ile iştigal, Rus edebî eserlerinin çevirileri ve ayrıca dilin ilk düzenlenmesinin borçlu olduğu Hristiyan misyonerlik çalışması.

Görünüşe göre Fedorov, Arşuri'den sonra edebiyatla daha fazla meşgul olmuyor. 80'li yıllarda İ. N. Yurkin (1848-1943) Çuvaş köy hayatından kısa öyküler yazmaya başladı. Bunların içinde *Etem Piri Tuı Ta Kuşı Vış* [İnsanın Boğazı Tok Ama Gözü Aç] ve *Mul* [Servet] ilk önce anılması gerekenlerdir. Burada ilk kez sosyal olarak eleştirel bir ses duyulabilir bir hâle gelir ve bu Çuvaş edebiyatının takip eden eserlerinin hemen hepsindeki konuyu meydana getirir.

2. Çuvaş Gazetesi 'Hıpar' ve Onun Edebiyat Yayınları

1905 devrimi ile kazanılan sivil özgürlüklerle bağlantılı olarak 1905 yılının sonuna doğru Kazan'da liberal Çuvaş çevreleri tarafından desteklenen ve ayrıca genç şairlere eserlerini yayımlama imkânı veren haftalık *Hıpar* [Haber] gazetesi çıktı. 1907 yazında açıkça toplumsal devrimci eğilimler gösterdiği için 2. Duma'nın dağılmasından sonra yasaklandı. Gazete görece dar bir çevreye yayılmasına rağmen teşekkül eden millî edebiyat için büyük önem taşıyordu²⁵.

Eski nesil Çuvaş yazarlarının hemen hepsi kısmi ya da daimî olarak bu gazetenin çalışanıydı²⁶. Onların edebî yayınlarından söz etmeye değer olanlar şunlardır: Çuvaşların ataerkil aile hayatlarını konu edinen Ya. Turhan'ın *Varuşı* (1905) adlı şiiri; T. Kirillov'un oğullarının iyi bir ailenin kızıyla evlenen bir krallık ailesini tasvir ettiği *Tiri Pulni Şul* [Ekin Olduğu Yıl] adlı (yazılışı 1903) manzum anlatısı; aynı yazarın *Tiri Tirişakana Yuratat*, *Tirişakan İri Kurat* [Tanrı Çabalayana Yardım Eder, Çabalayan İyilik Görür] adlı öksüz bir oğlanın kendi becerisiyle zengin bir kadına sahip olması ve sonunda bölgesel idari yönetici olmasını içeren anlatısı. Bu pastoral ve duygusal şiirler, en azından daha

²⁴ Çuvaşlardan edindiğim bilgilere göre, Fedorov Çuvaş mitolojisinden öğelere yer verdiği bu şiirinde Fin destanı Kalevela'dan esinlenmiş olmalıdır. Kalevela Rusya'da 1848'den beri bilinmekteydi (krş. Setälä, E. "Die Übersetzungen und Übersetzer der Kalevalas", *Finnisch-Ugrische Forschungen*, C. 10, S. 1-3, s. 1-52, 1910 [Rusça bölümü: s. 33-38].)

²⁵ Gazeteye ulaşmak mümkün değildir. Onunla ilgili tüm bilgiler ikinci ya da üçüncü elden gelmektedir ve bunlar sıklıkla birbirleriyle çelişmektedir.

²⁶ Örneğin, T. Abramov, M. Akimov (krş. 29. dipnot), D. Demidov, T. Kirillov, G. Komissarov, G. Koren'kov, F. Nikolaev, N. Polorussov (krş. s. 362), T. Semenov, Ya. Turhan, Vander, A. Vasil'eva.

temel biçimde G. Koren'kov, F. Nikolaev, S. Sorokin ve A. Vasil'eva'da mevcut bulunan sosyal eleştiriden uzaktırlar²⁷. O. Romanov'un *Konstantinopol'ti Çıvaşsem* [İstanbul'daki Çuvaşlar] adlı denemesi, ruhani baskının yok edilmesiyle Çuvaşların hayatlarının özgür bir halk olarak gelişiminin gerçekleşeceği umudunu ifade etmek istiyor gibi görünüyor. N. Kuz'min kendisinin "Gezi Gözlemlerinde" (1906) Tatar ve Çuvaş kültürlerini karşılaştırır ve Çuvaşları Tatar komşuları gibi endüstriyel ve ticari gelişime çağırır. Genel olarak bu dönemin şiiri kısmen satirik kısmense kötümser ifade biçimleriyle halk edebiyatı aracılığıyla sosyal düzensizlikleri ifade etmekle sınırlıdır²⁸. Yazarlar sosyal sorunlara devrimsel çözümler düşündükleri ölçüde basım faaliyetlerinin izlenmesi nedeniyle bu fikirleri edebiyatta her durumda açıkça ifade edememişlerdir. Bu durum Çuvaş edebiyatına birkaç yeni türü tanıtan Mihail Fedoroviç Akimov'da²⁹, satirik öyküsü *Şüt Tunı* [Şaka] (1906), dramatik piyesi *Yalti Purniş* [Köy Hayatı] (1907) ve pamfleti *Tilmmelle* [Şaşıрма] (1906) ile kabul edilebilir. O son anılan eserinde şöyle diyor:

Taşları kayalardan kırmasaydım, baltam işlemeseydi ve testerem kesmeseydi... kiliseler ve saraylar olmazdı.

Etrafına bak! Patronların, din adamlarının, tüccarların evleri şato gibi duruyorlar. Yalnızca benim meskenim küçük, fakir ve zavallı. Hayret!

Keten ve kenevirimi kendim ekiyorum..., koyunları kendim kesiyorum, eğiren ve dokuyan benim.

Etrafına bak, zenginlerin kıyafetleri ışıltıyor, din adamları daima esvaplarıyla dolaşiyor, tüccarlar değerli kumaşlar giyiyor. Ama yalnızca elbisesiz ve çizmesiz benim... Hayret!

Benzer tonlar T. S. Semenov'da da (= Tayır Timkki, 1887-1916) işitilir. O, sadece gerici toprak ağalarının değil, aynı zamanda şehirli liberallerin de halkın kasıtlı sahtekârları olarak betimlendiği *Şutta Tuhaşçı* [Aydınlığa Çıkalm] (1906) adlı hikâyenin yazarıdır. Şiirlerinde "Yüzyıllardır insanların zoraki sahip olduğu zincirler düşebilir."³⁰ ve "Bundan sonra onlardan bağımsız bir şekilde yaşamak için bütün parazitleri omuzlarımızdan atmak istiyoruz."³¹ gibi pasajlar

²⁷ Metinlerin tercümelerine ya da içerik bilgilerine ulaşmak mümkün değildi.

²⁸ Örneğin, T. Abramov (Pir'in Yalta Pur Puyan [Bizim Köyde Zengin Var] , Demidov ve kimi diğerlerinde.

²⁹ 1884-1914, Simbirsk Çuvaş Öğretmen Okulu mezunu, *Hıpar* gazetesinin önde gelen çalışanlarından. – krş. BSE 1 (1949) s. 590-591; ayrıca bk. s. 369

³⁰ *Hıpar* 1906, Nu. 25. [ÇN: Pir'in kivi yırkese / Kuntan urih an pulççir, / Haliççen pire titakan / Timir sînçir tatiltir.]

³¹ *Hıpar* 1906, Nu. 46 ya da 1907, Nu. 1. [ÇN: Şiti pire tertlenme! / Purte pîrle puhînar. / Tîrli haram pîrsene / İnse şinçen pîrahar.]

bulunmaktadır. Yazar tutuklandı ve 1908’de hayatını kaybettiği Sibirya’ya sürüldü³².

Şair Nikolay İvanoviç Polorussov³³ (= Şelepi / Rus. Şelebi, aynı zamanda N. Uş., 1881-1945) Çarlık bürokrasisini, polislerin keyfî davranışlarını ve ruhbanların halka karşı haksız uygulamalarını *Raşşey* [Rusya] (yazılışı 1905) adlı satirik şiiriyle gözler önünde ermektedir. Aynı şekilde -Maksim Gorki’nin “Fırtına Kuşu” ve “Şahin’in Şarkısı” adlı şiirlerinin etkisi altında- *Şilen* [Yılan] (yazılışı 1906) şiiriyle sosyal karanlığa ve aldatmaca yılanına karşı parlak özgürlük kuşunun zaferini nağmelendirir.

3. “Çuvaşların Masalları ve Gelenekleri” (1908)

İçişleri Bakanı P. A. Stolpin tarafından alınan önlemler çerçevesinde 1905’te kazanılan özgürlüklerin baskı altına alınmasıyla *Hıpar* gazetesi 1907 yazında yasaklandı ve kitap basımı sıkı takip altına alındı. Hıpar’daki yayınları ile bilinenler (Örn. Polorussov) ve bazı genç şairler resmî makamları yanılmak amacıyla “Çıvaş Halapsem = Çuvaş Masalları” adı altında bir şiir derlemesi yayımladılar³⁴. Bu eserlerin bazılarının Çuvaş edebiyatı üzerine uzun süren bir etkisi olmuştur.

Burada ilk sırada Konstantin Vasil’evič İvanov’un³⁵ *Narspi* adlı eseri anılmalıdır. “Çuvaş Edebiyatının Klasığı” olan bu eser, kendi isteği hilafına komşu köyün bir zenginine verilen büyük bir çiftçinin kızı güzel Narspi’nin talihsiz sevgisini tasvir ediyordu. Yetim bir genç olan Setner’i seven Narspi uzun süre kaderine karşı koyar. Sonunda kocasını zehirler ve Setner’le birlikte olarak evini ona açar. Babanın bedduası, sonunda bu aileyi mahveder. Şiir Narspi ve yakınlarının kaçınılmaz olarak gelişen kaderlerinin betimlemesini ve bugün Çuvaş edebiyatında hâlâ eşsiz olan birçok yaşam ve manzara resimlerini içerir. Bu ilk başyapıtın Çuvaşların edebiyatındaki başarısı çok büyük olmalı ki³⁶ eser, daha sonra V. Alager tarafından Çuvaş tiyatrosu için sahneye uyarlandı³⁷.

³² 1953-1956 arasında Çeboksarı’daki yayınlar tamamen farklı sürgün yerlerini belirtiyorlar (Yakutsk civarı ya da Narım [Ob]).

³³ krş. BSE 47 (1957) s. 648. – Sirotkin, M. Ya. “Tvorçesto Nikolaya Şelebi”, *Oçerk İstorii Çuvaşskoy Sovyetskoy Literaturı*, Çeboksarı 1956, s. 137-162.

³⁴ Skazki i Predaniya Çuvaş [Çuvaş Masalları ve Efsaneleri], Simbirsk 1908.

³⁵ 1890-1915, Simbirsk Çuvaş Öğretmen Okulunun öğrencisi, daha sonra aynı yerde öğretmen; veremden ölmüştür. Onun hakkında krş. BSE 17 (1952), s. 278.- Danilov, D. D. *K. V. İvanov. Jizn’ i Tvorçestvo*. Çeboksarı, 1940.; Danilov, D. D. *Jizn’ i Tvorçestvo Konstantina Vasil’yeviça İvanova*. Çeboksarı, 1940.; Sutyagin, İ. N. *K. V. İvanov - Osnovopolohnik i Klassik Çuvaşskoy Literaturı*. Çeboksarı, 1940.

³⁶ Halkın bu şiiri okuma coşkusu örn. Aleksey Talvir’in *Na Buinskom Trakte* eserinde *Narspi* bölümünde betimlenmiştir (Rus. tercümesi, Moskova 1956, s. 90-99; bk. s. 368

³⁷ Bu eserden 1953’te Leningrad’dan besteci J. Pustil’nik *Narspi Operası* besteledi (*Teatr* 1953, S. 9, s. 184).

İvanov'un diğer eserleri şunlardır: “*İki Kız*” [İki Kız] (1908 masal şiiri), “*Timir Tili*” [Demir Tokmak] (1908, ballad), “*Tilih Arım*” [Dul Kadın] (1908, ballad) ve bir trajedi denemesi “*Şuyttan Çuri*” [Şeytan'ın Uşağı] (1907/8)³⁸.

İkinci sırada, 1930'da ilk Çuvaş edebiyatını yayımlayan şair ve edebiyat tarihçisi Nikolay Vasil'eviç Vasil'ev (= Şupuşşını / Rusça Şubossinni)³⁹ anılmalıdır⁴⁰. “Çuvaş Halapsem” onun iki şiirini içerir*. *Viri Şilen*'de⁴¹ [Kızgın Yılan] bir köy gençliği görüntüsünde hırsın kötü ruhunun yalnız bir kıza nasıl geldiğini tasvir eder. Şairin en önemli eseri, ortak arazileri ve meraları elde etmek için büyük çiftçi Yantrak'ın entrikalarını konu edinen “Yantrak Yantravı”dır.

Bu derlemedeki metinler arasında M. Fedorov'un ilk kez burada basılmış olan (bk. s. 359-360) “Arşuri” adlı eseri de zikredilmelidir.

4. 1909'dan 1917'ye Kadarki Edebiyat

Edebî eserleri yayımlamaktaki artan zorluklar ilk planda Çuvaş edebiyatının daha da gelişmesini engelledi. Vasil'ev-Şubossinni 1911 yılında, muhtemelen sansürü yanılmak için adını *Bros'te Pit' Vodku i Kurit' Tabak* [Votka İçmeyi ve Tütün İçmeyi Bırakın] verdiği^{7**} küçük bir derleme yayımladı⁴². Başlık, tütün içenlere sık sık ihmalleri sonucu büyük yangınların çıkması dolayısıyla saldırmaktadır. Tütün içenlerin eleştirildiği *Çilim* [Sigara] adlı şiiri, Algeşevo köyünde bu şekilde çıkan büyük bir yangından sonra yazılması ile haklılık kazanmaktadır. Bu derlemedeki diğer şiirler (Şamrik Kunsem [Genç Günler], Pıtelmey, Tilih [Dul], Pirin Yurı [Bizim Yurı], Pıççen [Yalnız]) liberal ve bireysel tonları yüzünden Bolşeviklik zamanında unutulmuştur⁴³.

T. Kirillov 1911'de müstakil olarak daha önce Hıpar'da çıkan *Tiri Pulni Şul* ve 1912'de *Hreşçen Hiy İşi Şinçen Hivni Yurısem* [Köylülerin İşleri Hakkında Söylenmiş Türküler] adlı eserlerini yayımlar. Bunlar hakkında yakından bilgiye sahip değilim. Efimov (= Tihti), Koren'kov ve Yurkin bu dönemin yıllıklarında

³⁸ Bu eserlerin nerede ve ne zaman basıldığını tespit edemedim.

³⁹ 1889-1943, krş. BSE 62 (1930) s. 739-740.

⁴⁰ Daha yeni Sovyet yayınlarında onun adı henüz anılmamaktadır.

* [ÇN] Bu bilgi düzeltilmelidir. Kitapta N. Vasil'ev'in “Аслă Суйеççё”, “Хитре Чикеç”, “Хунар Çутти”, “Янтрак Янтравё” ve “Вёри Çёлен” olmak üzere beş eseri vardır.

⁴¹ Bu şiir (de) *Suntal* dergisinde yayımlanmış olmalıdır (bk. 52. dipnot).

** [ÇN] derleme 6 şiirden oluşmaktadır.

⁴² Sirotkin, M. Ya. *Oçerk İstorii Çuvaşskoy Sovyetskoy Literaturı*. Çeboksarı, 1956, s. 40, 1. dipnot.

⁴³ Pıtelmey adı anılsa da hiçbir yerde basılmamıştır. Bu şiirde zengin köy değirmencisi ve bedenen çalışmayı kendine yakıştıramayan Gimnazyum öğrencisi oğlu Filius hicvedilmektedir.

(Örn. Kalendar 1910, 1911) yer alan bazı eserler yazmış olmalıdır. Bu küçük edebî yayınların, tıpkı o yılların dinî ve dünyevi çeviri edebiyatı gibi, Çuvaş edebiyatı üzerinde etkisi olmamıştır. Aynı şey Polurussov'un (= Şelebi) halk ağzından yaratılmış *Şarımşanpa Hıntırşa* ve *Konstantinopol' Huline Tuni Şinçen Çıvaş Vattisem Kalani* [İstanbul Şehrinin Kuruluşu Hakkında Çuvaş Yaşlılarının Anlatıları] (1915) adlı iki eseri için de geçerlidir. Nikol'skiy'in etnografik notları (1911) ve Pazuhin'in halk şarkısı derlemesi (1912), bu dönemde Çuvaşlara erişebilen yegâne folklorik yayınlar gibi görünmektedir.

IV. Geçiş Ve Bolşevik Dönemi Edebiyat

1. Devrim ve İç Savaş Dönemi (1917-1920)

Kerenskiy hükûmeti tarafından ilan edilen ve 25 Kasım 1917'de yapılan Kurucu Ulusal Meclis seçimlerinde beş Çuvaş milletvekili seçildi⁴⁴. Ancak hemen 10 Aralık 1917'de kanlı bir çatışmadan sonra Kazan'daki Kerenskiy yönetimi ortadan kaldırıldı. Ocak 1918'de Merkez Askerî Çuvaş Sovyetini seçen "Bütün Rusya Çuvaş Askerî Konseyleri Kongresi" toplandı. 1918 yaz sonundan 1919'un sonuna kadar Çuvaş yerleşim alanları, Amiral Kolçak'ın birlikleri ve (8 Ağustos 1918'de Kazan'ı alan) ona bağlı Çek birlikleri ile galip gelen Bolşevik birlikleri arasında değişik çarpışmalarda korkunç bir iç savaş sahnesiydi⁴⁵. 4 Şubat 1920'de Kazan'da özerk bir Çuvaş bölgesi kurmaya karar veren "Çuvaş Komünistlerinin Bütün Çuvaş Kongresi" düzenlendi.

Böylesi karışık bir dönemde edebî faaliyetler için çok az imkân vardı ve edebî eserlerin yayımlanması ilk planda sadece gazetelerde mümkün oldu. Şubat Devrimi'nden hemen sonra liberal çevreler Çuvaş gazetelerini yayımlamaya çalıştı ve Nisan 1917'de, daha önce 1907'de kapanan gazetenin devamı olarak *Hıpar* gazetesi tekrar ortaya çıkabildi. Burada Mihail Federoviç Akimov'un⁴⁶ *Vihitsir Vilim* [Vakitsiz Ölüm] ve *İl'yuk* (1919) adlı iki draması ve ilk Çuvaş komedisi *Sutra* [Mahkemede] yayımlandı⁴⁷. Bu eserin yazarı Fedor Pavloviç Pavlov (1892-1932) özellikle halk şarkısı derlemecisi ve bestekâr olarak ön plana çıkmıştır⁴⁸. *Sutra* ve 1922'de yayımlanan *Yalta* [Köyde] draması, 1934'te Çeboksarı'da yeniden yayımlandı. Hıpar'da Efremov'un *Puyan Karuk* [Zengin

⁴⁴ Hepsi yüksek öğrenim görmüştü!

⁴⁵ Bu mücadeleler Çuvaş edebiyatına sıklıkla konu edilmiştir: M. Danilov-Çaldun, *İki Vıy*; İ. Efimov (= Tihti), *Kolçak*, (Kazan 1919); V. İ. Krasnov, *Şurrisempe Şapışni*; A. Talvir, *Pıva Şulı Şinçe*, (Çeboksarı, 1954).

⁴⁶ Onun hakkında krş. 29. dipnot.

⁴⁷ M. Ya. Sirotkin'e göre (1956: 58) ise *Şurımpuş* dergisinde (1919, Nu: 5).

⁴⁸ bk. Kaynakça Ib.; krş. BSE 31 (1955) s. 521; F. Lukin "F. P. Pavlov", *Sovetskaya Muzıka*, S. 7, 1951). – Simbirsk Öğretmen Okulunda müzik öğretmenliği yıllarında (1907-1916) çok sayıda lirik şiir de yazmıştır.

Karuk] adlı komedisi de çıktı. *Hıpar*'ın ne kadar süre çıktığını tespit imkânına henüz ulaşamadım.

Şubat 1918'den itibaren Kazan'da *Kanaş* gazetesi yayımlandı ve Ekim 1918'de Milliyet İşleri Halk Komiserliğinin Çuvaş bölümünün merkezî organı olarak kabul edildi. Bunu kapsamı, dağıtımı ve önemi az olabilecek başka bir dizi gazete izledi. Doğu cephesinde 5. Ordu'nun siyasi bölümünün yayın organı olarak *Çuhñsen Sassi*⁴⁹; 2. Ordu'nun yayın organı olarak *Hırlı Saltak*, *Şñı Purnış*, *Şutalla*; Çeboksarı'da *Hreşçen Sımahı*; Kazan'da *Çıvaş Kommuni*, *Yultaş*, *Şamrik* *Kommunist*, *Ana*, *Şır İşleken*, *Atıl Yurri* (2 sayı çıkmıştır) yayımlandı. 1919'dan itibaren (ne zamana kadar?) Çuvaş dilinde ilk politik, bilimsel ve edebî-sanatsal dergi *Şurımpuş* çıktı. Bu dergi özellikle Seper, Lapsirki ve Vırım Tuna'nın önemsiz şiirleri ve anlatılarının yanında bilhassa F. P. Pavlov⁵⁰ ve G. V. Zaytsev (= Talmırza/Rus. Talmurza)⁵¹ tarafından verilen eserlerle pek çok yeni edebî yayın getirdi. Zaytsev (-Talmurza) manzum dramaları ile bilinmekteydi. Bunlardan biri, İ. Y. Yakovlev'in eski Simbirsk Çuvaş Okulundaki yaşam ve âdetleri konu edinen *Kam Ayıpi*, diğeri ise kendisinin en iyi eseri olarak kabul edilen ve bugün dışlanan *Silpi*'dir. Bu manzum drama geniş ticaret ağıyla Bulgar Hanlığının en parlak dönemini ve canını almaya gelen Rus büyük prensi Andrey Bogolyubski'nin aniden üzerine saldırmasıyla onun elinden ölen Han'ın (1164) kızı Silpi'nin Tivlet'e olan aşkını anlatır.

Kanaş ve Ana'nın dâhil olduğu birkaç istisna dışında 1920 yılındaki iç savaş esnasında gazeteler kapandı⁵².

2. Yirmili Yılların Edebiyatı

Devrimden sonraki ilk yıllarda, en azından önemli eserlerde, büyük ölçüde burjuvaziye özgü liberal ve milliyetçi fikirler tarafından belirlenen Çuvaş edebiyatı, 1920'lerden itibaren, Sovyet edebiyatının ortaya koyduğu görevlere

⁴⁹ Onun çalışanlarından birisi şair ve yazar İ. Undritsov (-Ağaç) idi. 1898-1920.

⁵⁰ Yukarıya ve iki önceki dipnota bakınız.

⁵¹ 1895-1921, İdil bölgesindeki açlık yıllarında hayatını kaybetti.

⁵² Şartların düzelmesinden sonra Çuvaşça gazeteler tekrar basıldılar: Kazan'da 1921-1922'de *Hırlı Yalav*; 1922-1926'da Moskova'da *İşlekensen Sassi* (G. Alendey'in şiirleri ve hikâyeleri, N. Vasyanka'nın şiir ve şarkıları, S. Fomin'in uzun öyküleri, M. Danilov-Çaldun'un denemeleri, S. El'ger'in şiirleri ile N. Polorussov-Şelebi ve F. Pavlov'un şarkıları ile; Çeboksarı'da 1922-1923 *Pirñ Yultaş*; 1924'ten itibaren sosyal politik ve edebî sanatsal dergi *Suntal* (P. Huzankay, M. Danilov-Çaldun, S. El'ger, S. Fomin, D. İsayev, S. Laşman, I. Maksimov-Koşkinskiy, P. Osipov, N. Polorussov-Şelebi, V. Rzay, M. Trubina'nın edebî katkılarıyla); 1925'ten itibaren hiciv-mizahi dergi *Kapkan* (özellikle İ.İllarionov-Muçi'nin yayınlarıyla).

uygun olarak yavaş ama giderek daha kararlı bir şekilde dönüşüm gerçekleştirdi⁵³. Bu değişiklik aynı zamanda tek tek şairlerde de gerçekleşmiş görünmektedir. Çünkü “burjuva milliliği” döneminin Polorussov (-Şelebi), Vasil’ev (Şubossinni) gibi önde gelen; iç savaş yıllarının tanınan Kuz’mın (Şeşpıl), Zaytsev (-Talmurza), Efimov (-Tihti) gibi şairleri ve dramaturg P. N. Osipov vd. eleştiri ve özelleştirmeye karşı çıkan geriye dönüşler olmaksızın Sovyet edebiyatına intibak ettiler. Geçmiş romantik millî anlamda idealize eden G. Komissarov ve M. Yur’ev gibi daha az önemli şairler sessiz kaldılar. 20’li yıllarda yazmaya başlayan genç ekip genel olarak resmî çizgiyi takip etti ve (köylerdeki sınıf mücadelesi, Sosyalist inşa vb.) günün siyasi meselelerini ele aldı. Bunlardan yetenekli genç şair Petr Petroviç Huzangay⁵⁴ ve Semen Vasil’evič El’ger⁵⁵ gibi sadece birkaçı burjuva idealizmi⁵⁶ ve devlet destekli devrimci proleter ideoloji arasında bir süre tereddüt etti.

Çuvaş Sovyet şiirinin kurucusu olarak Mihail Kuz’miç Kuzmin (Sespe/Çuv. Şeşpıl Mişşi)⁵⁷ kabul edilir. Şiirleri ilk kez 1928’de toplu olarak yayımlandı. O çoğunlukla kötümserdir (“Yıvır Şuhişsem [Ağır Düşünceler]”, “Purnişpa Vilim [Hayat ve Ölüm]) ancak genel olarak Çuvaş halkı ile onun dili ve edebiyatının geleceğine dair ümit doludur (“Çuvaş halkının hayatı harika bir şekilde çiçek açacak.”, “Çuvaş memleketi çiçekli bir bahçe olacak.”, “Benim sevgili ülkemin sevgili dili, geçmiş zorluklardan sana güzellikler gelecek.”, “Dil tekrar yükseldi, gerçekten tekrar yükseldi.”). 1919’da Ukrayna’da bulunan ve hayatının son yılını burada geçiren Kuz’mın’de (-Sespe’) Ukrayna’nın millî şairi Taras Şevçenko’nun (1814-1861) etkisi açıkça görülebilir⁵⁸. Sespe’in arzusu Çuvaş halkının özgür bir gelişimiydi. Bu özgürlüğe giden yol ve bunun şekillenmesi,

⁵³ Apolitik bir Çuvaş edebiyatı yaratmak isteyen “Çuvaş Edebiyat Topluluğu”na, 1923 yılında sadece proleter ideolojiyi kabul eden “Çuvaş Yazarlar ve Gazeteciler Birliği” tarafından karşı çıkıldı.

⁵⁴ s. 367

⁵⁵ s. 367

⁵⁶ Danilov-Çaldun (1893-1944), İvan İllarionov-Muçi (1895-1946), D. İsayev (1905-1930), N. Patman, İ. Piner, V. Rzaj (1906-[ÇN 1970]), M. Trubina (1888-[ÇN 1956]) ve Nikifor Tarasoviç Vasyanka-Şalanga (1903-[ÇN 1976]) vd.; krş. BSE 61 [1934] s. 796).

⁵⁷ 1899-1922; krş. BSE 38 (1955) s. 608; Sirotkin, M. Ya. *M. K. Sespe’. Oçerk Jizni i Tvorçestva*. Çeboksarı, 1949.; Sirotkin, M. Ya. “Tvorçestvo Mihaila Sespelya” (*Oçerk İstorii Çuv. Sov. Literaturı*, Çeboksarı, 1956, s. 109-135).

⁵⁸ Sespe’in “Vasiyet”i ölçüsünü ve aynı zamanda başlangıcını Şevçenko’nun “Vasiyet”inden almıştır:

Ep vilsen, mana pıtarır şülı tu tırne.	<i>Ben ölünce, beni gömün yüce dağ başına.</i>	Як умру, то поховайте ...мене на могилі,
Yımrasem lartsa hıvarır man tıpra şine...	<i>Ak söğütler dikip koyun mezarımın üzerine...</i>	Серед степу широкого ...на Вкраїні милій...

yani devrim yazarlarının konuları, Genç Komünistler Bölge Komitesi başkan yardımcısı da olan kendisi tarafından ele alınmamıştır.

N. V. Vasil'ev (-Subossinni)⁵⁹ bu dönemde, sonrasında ideolojik kusurları yüzünden ağır bir şekilde eleştirilen devrim şiirleriyle ortaya çıktı. Bunlar, yükselen halk için kayaların altını oyarak çökmelerine neden olan bir sembol olarak “Deniz”; devrimin gidişatının sembolik olarak saray ve kilisenin çökmesiyle tasvir edildiği, Belçikalı şair Emile Verhaaren'den (1855-1916) taklit “Ekim Devrimi” ve en önemlisi 18. yüzyılda Çarlık idaresiyle birlikte çalışan Çuvaş toprak sahipleri ile toprak ve adalet için savaşıyan Çuvaşlar arasındaki mücadelenin tasvir edildiği “Yerkin” adlı şiirdir.

N. İ. Polorussov (-Şelebi)⁶⁰ manzum eserlerini 1926'da toplu olarak yayımladı. Bu baskı kendisinin daha önceki şiirlerinin (Örn. Raşşey) yanında “Şİrpü Pasarı [Şİrpü Pazarı]”, “Utşi [Otçu]”, “Kivî Üsel Akatuyı [Eski Üsel Akatuyu] gibi popüler şiirlerini ve Nekrasov'un çeşitli hikâyelerini ve bazı devrimci şarkıları içermekteydi. 1926'da Çuvaş hükûmetinden onursal bir ödül aldı ve ancak o zamandan itibaren özgür bir şair olarak yaşayabildi. 1931'de gözlerini kaybetti. Daha sonraki şiirleri (Örn. “Kanu Şurtınçe [Dinlenme Evinde]”, “Tel'man' Kolhozne [Telman' Kolhozuna] “Avtonomi Yurri [Otonomi Şarkısı]”, “Pattir Letçik Yurri” [Kahraman Pilot Şarkısı] artık eski seviyesinde değildi ve en azından “Şİrpü Pasarı [Şİrpü Pazarı]” gibi popülerliğe ulaşamadı.

Şair Semen Vasil'eviç El'ger (= S. Elker)⁶¹ 1921'den beri çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan şiirleriyle tanınıyordu. İlk eserlerinde halkının millî özgürlüğü hâlâ odak noktasıydı. Örneğin büyük tarihsel şiiri olan *Hîm-Hur Ayî-nçe*'de [Zulüm Altında] Çarlık yönetimi altında 18. yüzyıldaki koşullar anlatılmaktadır. *Samana* [Zaman] şiiri Rus baskısına karşı mücadeleleri konu edinmektedir. Ya da *Manmîn* [Unutmayacaksın] şiirinde şöyle diyor: *O [Ekim Devrimi] olmasaydı... /... / Kendin öz toprağında / Olamazdın sen efendi.*⁶² Daha sonraki eserlerinde böyle tonları aramak boşunadır.

Petr Petroviç Huzangay (=Husankay)⁶³ uzun süre “kökünden sökülmüş bir entelektüel” olarak kabul edilmiştir. Kazan'daki Çuvaş Pedagoji Enstitüsünde

⁵⁹ krş. 4. dipnot.

⁶⁰ krş. s. 363.

⁶¹ Doğumu 1894; krş. BSE 49 (1957) s. 6.- Sirotkin, M. Ya. “Tvorçestvo Semena El'gera” (*Oçerk İstorii Çuv. Sov. Literaturi*, Çeboksarı, 1956, s. 211-244.)

⁶² *Vil puman tik... / ... / Hivîn tivân şîrînteh / Pulaymastîn hu huşa.* – Bu satırlar Sirotkin'de (*Oçerk*, s. 216) çok özet bir şekilde tercüme edilmiştir: “Unutma, her şeyden önce sana özgürlüğü Sovyetler getirdi.”

⁶³ Doğumu 1907; krş. BSE 46 (1957) s. 409. - Sirotkin, M. Ya. “Tvorçestvo Petra Huzangaya” (*Oçerk İstorii Çuv. Sov. Literaturi*, Çeboksarı, 1956, s. 267-294); Gorskiy, S. P. “Yazık i Stil’

öğrenim gördü ancak 1925'den beri sadece yazar olarak çalıştı. İlk eserleri millî tonu açıkça çınlatır. Örneğin şöyle diyor: “Ancak senin için, Çuvaş, kül olmak için / Bugünden hazır benim yüreğim”⁶⁴. Aşağıdaki dizeler millî geçmişin romantik dönüşümünün karakteristik bir ifadesidir:

Uyava yut takmaksam kireşşi,	Şölene yabancı dörtlükler giriyorlar,
Vat anne pırahni surpana.	Yaşlı anne bıraktı yazmasını.
Mın tivipir halı, mın tivipir?	Ne yapacağız şimdi, ne yapacağız?
Setnerpe Narspin İmri irtet.	Setner ve Narspi ⁶⁵ 'nin ömrü geçiyor
Hıvele te şimi İnti vıpir,	Güneşi de yemeyecek şimdi vıpir,
Suhapuş te vatılçı hirte.	Saban da eskidi kırdı.

3. 1930'dan İtibaren Çuvaş Edebiyatı

Çuvaş edebiyatı 30'lu yılların başından itibaren nicelik olarak büyük bir gelişme gösterdi. Kendisi için öngörülen politik görevleri sadakatle yerine getirdiğinden bu eserlerin edebî bir değerlendirmesini yapmak yalnızca zor bir ihtimaldir. Konuların artık şöyle olduğu geçmiş geride kaldı: Örn. “Esi İnjener Pulatın” [Sen Mühendis Oluyorsun], (A. Talvir), “Brigadir Kını” [Brigadir'in Gelini] (V. Rzay), “Magnitorosk” (P. Huzankay, 1933), “Pavlik Morozov” (I. N. İvnik, 1934), “Dneprostroy” (M. Şumilov- Ujip), “İş Günü Semfonisi” (P. N. Osipov, 1938) vd. Çok sayıda şairden ve sayıları gitgide artan nesir yazarından seçim yapmak zordur⁶⁶. Bunlardan iki kişiyi, Tuktaş ve Talvir, geniş ölçüde etkileri nedeniyle özellikle bahsedilmeye değer görüyorum.

İ. Tuktaş (doğumu 1907), 1932'de toprak ağalarının kolektifleştirmeyi engellemeye yönelik çabalarının konu edildiği *Vikır Şirmi* hikâyesini yayımladı. Tasvir canlı olarak yazılmıştır ve çoğu zaman yaşanmış bir tarih izlenimi verir. Daha sonraki yıllarda ideolojik kusurları nedeniyle eleştirildi. Aleksey Filippoviç Talvir'in (doğumu 1909) *Pıva Şulı Şinçe* [Büve Yolunda] adlı anlatısı da büyük ölçü de otobiyografiktir. Çuvaş köyünde devrimden önceki son yılları konu edinir. Genel olarak betimleme büyüleyicidir ve Sovyet edebiyatındaki pek çok eserin aksine büyük politik yönelimden kaçınılır ve bunun yerine yabancı okuyucuda arzu edilen reaksiyonu uyandırmak için daha uygun ince tarzda bir sunum vardır. Geçen 30 yıl boyunca sadece Rus ve dünya edebiyatı ile Çuvaşlara komşu olan halkların dillerinden eserler Çuvaşçaya çevrilmedi, aynı şekilde Çuvaş şiiirleri ve anlatıları Rusçaya ve Sovyetler Birliği'nin diğer dillerine tercüme edildi.

Norodnogo Poeta P. P. Huzangaya” Tvorçestvo Semena El'gera” Uçebniya Zapiski, Çeboksarı, 1955.

⁶⁴ *Ançah sanşın, Çıvaş, kılınmeşkin / Payanah man hatır çire.*

⁶⁵ Setner ve Narspi, K. İvanov'un *Narspi* manzumesinin kahramanlarıdır, krş. s. 362.

⁶⁶ Bildiğim isimleri ve eserleri kaynakçada listeledim.

4. Çuvaş Tiyatrosunun Gelişimi

Çuvaş dramatik şiirinin başlangıcını 1907’de Akimov’da (Yalti Purnişi)⁶⁷ buluruz. Onu 1918’de *Vihitsir Vilim ve İl’yuk* izledi. Bunların herhangi bir yerde sahnelenip sahnelenmediğini tespit edemedim. Çuvaş Tiyatrosu Kazan’da başlamıştır. Burada Çuvaş öğrenciler 1917’de Ostrovskiy’in *Ne Tak Jivi, Kak Hoçet’sya* [İsteddiğiniz Gibi Yaşamayın] adlı oyununun Maksimov-Koskinkiy ve Fedorov tarafından çevirilmiş versiyonunu sahnelediler. Bu oyunu S. Belaya’nın “İşsizler”i ve Nisan 1918’de yine aynı yazarın “Çiftçiler” adlı eseri takip etti. 1919 yılında, daha önce Maksimov-Koşkinkiy yönetiminde amatör tiyatro olarak çalışan grup “profesyonel tiyatro” olarak teyit edildi ve 1920’de yeni oluşturulan Çuvaş Özerk Bölgesi’nin başkentine taşındı. Daha Kazan günlerinde bu tiyatro Rus eserlerinin yanında batı oyunlarını da Çuvaşça olarak sahneliyordu (Örn. Victor Hugo: *Hernani*; Molière: *Georges Dandin, Tartuffe*; Schiller: *Kabale und Liebe, Die Räuber*). O sıralarda bu tiyatro için Çuvaşça yaratılmış eserler şunlardır⁶⁸: K. V. İvanov’un eseri *Narspi*’nin⁶⁹ V. Alager tarafından senaryoya uyarlaması; M. Yur’ev, *Pilharsem* [Bulgarlar]; I. S. Maksimov-Koşkinkiy (doğumu 1894), *Çıvaşsem* [Çuvaşlar] ve *Çıvaş Tuyı* [Çuvaş Düğünü]; P. Osipov (doğumu 1900), *Trahhom Yurri ve İmır Sakki Sarlaka* [Ömür Sırası Geniş]; Fedor Pavloviç Pavlov (1892-1931)⁷⁰, *Sutra* [Mahkemede] ve *Yalta* [Köyde]; M. Petrov-Yuman *Ukilça Haphi* [Köy Kapısı] ve G. V. Zaytsev-Talmırsa⁷¹, *Kam Ayıpi* [Kimin Ayıbı] ile *Teleysir Tupu* [Talihsiz Bulma]. Çuvaş Akademi Tiyatrosu 1918’den 1953’e kadar 160’ın üzerinde prömiyer verdi. Bunların 35’i Klasik Rus Draması, 12’si temsil batı klasikleri, 38’i Sovyet dramaturjileri ve 75’i de özgün Çuvaşça oyunlardır⁷². Bunlardan örneğin *Yalta* [Köyde] 600, *Narspi* 450; P. Osipov’un *Aydar* adlı senaryosu 1928-1952 arasında 479 kez sahnelenmiştir. Genç oyun yazarları arasında Arkadiy Aleksandroviç Eşel⁷³, N. S. Ayzman (doğumu 1905), A. Kalgan (doğumu 1911), V. Rzanov (doğumu 1916) ve en önemlisi Emel’yan Pugaçev ve Salavat Yulayev’in silah arkadaşı ve özgürlük kahramanı olan Tutimır’in önderliğinde 18. yüzyılda Çuvaş köylülerinin mücadelesinin anlatıldığı *Tutimır* adlı trajedinin yazarı Yakov Gavriloviç Uksay⁷⁴ zikredilmelidir.

⁶⁷ krş. s. 361.

⁶⁸ F. Pulod’a göre Çuvaş tiyatrosunun kısa tarihi (Çuvaşça olarak) “*Za Natsional’nyuy Svobodı*” 2 (Temmuz 1944), 3 (9.8.1944) ve 4 (23.8.1944).

⁶⁹ krş. s. 362-363.

⁷⁰ krş. 16. dipnot.

⁷¹ krş. s. 365.

⁷² “Teatr”, Moskova 1953, S. 6, s. 151.

⁷³ Doğumu 1914; krş. BSE 49 (1957) s. 230.

⁷⁴ Doğumu 1911; hakkında krş. Sirotkin, M. Ya. “Tvorçestvo Yakova Uhsaya” (*Oçerk İstorii Çuv. Sov. Literaturı*, Çeboksarı, 1956, s. 329-346. Uhsay 1936 yılında yazdığı “Tuy [Düğün]”

V. Özet ve Bakış

Çuvaş öğretmen seminerindeki öğretmen ve öğrencilerin Çuvaşların halk edebiyatı ile ilgilenmelerinin ve Rus (ve Batı Avrupa) edebiyatlarıyla temas etmelerinin Çuvaş edebî yazınının gelişiminin temelini nasıl oluşturduğunu gördük. Bu temel üzerinde ilkin (1880 civarında), bu halkın şarkı sever karakterine uygun olarak, halk ölçülerini kullanan ve halk şarkısı stilini uzun süre sürdüren bir Çuvaş şiiri yaratıldı. Bolşevik Devrimi'nden hemen sonra şiir, Rus modellerine uygun olarak başka bir nazım yapısına dönüştü. Nesir 1890'dan itibaren Çuvaş edebiyatında yer buldu ve özellikle 1906 civarlarında 1907'de dramayı bu edebiyata sokan Akimov tarafından özendirildi. 1908'den itibaren 1905'de kazanılan özgürlüklerin baskı altına alınması sonucunda bu yenilikler beklenen etkiyi gösteremedi ve Bolşevik Devrimi'nden hemen sonra Çuvaş edebiyatı filizlendi ve – her ne kadar politik amaçlarlarsa da – kısa sürede bütün edebî türleri kapsadı. Edebiyatın sanatsal gelişiminin kayda değer bir ilerleme gösterdiği ve düzyazıya doğru belirgin bir kademeli dönüşümün bunun beraberinde gelmiş olduğu görülüyor. 1930'da zorunlu eğitimin getirilmesiyle, eğitim kurumlarının sayısı⁷⁵ ve eğitim ve okuma arzusu artmıştır. Son yıllarda 200'den fazla sayfaya sahip Çuvaşça kitapların daha sık basılması dikkat çekicidir. Bu durum sanatsal gelişimde tespit edilen ilerlemelerin yanında canlı bir edebiyatın kanıtı ve Çuvaşlar tarafından güzel bir okuma için gerçek talep olarak görülebilir.

Kaynakça

I. GENEL

Danilov, D. (1934). Çuvaşkaya Literatura. *Bol'soy Sovetskogo Entsiklopediya* içinde (C. 61, ss. 718-720).

Çuvaşkaya ASSR. IX. Literatura. (1957). *Bol'soy Sovetskogo Entsiklopediya* içinde (C. 47, ss. 452-453).

II. HALK EDEBİYATI

a) Genel

Aşmarin, N. İ. (1892). Oçerk Narodnoy Poezii u Çuvaş. *Etnografiçeskoe Obozrenie*, 13-14, 42-64.

Fuks, A. (1840). Zapiski o Çuvaşah i Çeremisah Kazanskoy Gubernii. Kazan: Tipografiya Imperatorkago Kazanskogo Universiteta. (Kısaltmış Almanca tercüme: Fuchs, A. (1841). Briefliche Nachrichten über die Tschuwaschen und die Tschheremisen des Gouvernements Kasan. Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland, 1, 374-381.

adlı şiiri (basımı 1940), İvanov'un Narspi'sine (s. 362-363) bolşevik bir antitez olarak kaleme almıştır.

⁷⁵ 1956 yılında Çuvaş SSC'de yaklaşık 1 milyon nüfus; 1054 okul (145'i yüksek dereceli okul) ve toplam 3,5 milyona yakın eser bulunan değişik türde 1113 kütüphane vardı.

Mészáros, G. (1909). Csuvas népköltési gyűjtemény. I: A csuvas ősvallás emlékei. Budapest: M. T. Akadémia.

Mészáros, G. (1912). Csuvas népköltési gyűjtemény. II: Közmondások, találós-mondások, dalok, mesék. Budapest: M. T. Akadémia.

Mihaylov, Spiridon M., [1821-1861] hakkında krş. Magnitskiy. (1901). Çuvaşın-Etnograf Spiridon Mihayloviç Mihaylov (K İstorii Mestnoy Etnografii). İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete, XVII(1), 75-78.; Çuvaşskie Razgovori i Skazki. (Kaz. Gub. Vedomosti, 1853, Nu: 33-37.)⁷⁶

Nikol'skiy, N. V. (1911). Etnografiçeskie Zameçaniya o Çuvaşah Koz'modem'yanskoy i Kazanskoy Gubernii. – (İOAİE 1911)⁷⁷.

Nikol'skiy, N. V. (1911). Über die Volksliteratur der Tschw. – (İOAİE 30, 71-86; Masal, Efsane, Atasözü ve Bilmecelerin Genel Görünümü.)⁷⁸

Sboev, V. (1865). Çuvaşi v Bitovom, İstoriiçeskom , Religioznom Otnoşeniyah. İh Proishojdenie, Yazık, Obryadı, Predaniya i Dr. 1851, Moskova: Tipografiya S. Orlova.

Sboev, V. (1956). İssledovaniya ob İnorodtsah Kazanskoy Gubernii. Zametki O Çuvaşah. Kazan: İzdanie Knigoprodavtsa Dubrovina.

Timofeyev, G. (1877-1938). Tihir'yal?, 1896-1901 (Çuvaşça şarkılar, atasözleri ve efsanelerle).⁷⁹

Paasonen, H. (1949). Gebräuche und Volksdichtung der Tschuwassen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Tuktaş, İ. (1941, 1949). Çuvaşskiy Fol'klor. Çeboksarı⁸⁰.

Zolotov, N. Ya. (1928). Kratkiy Oçerk Narodnoy Poezii Çuvaş. Şupaşkar: Çıvaş Këneke Uyrımë.

b) Halk Şarkıları

Aşmarin, N. İ. (1900). Sbornik Çuvaşskih Pesen, Zapisannih v Guberniyah Kazanskoy, Simbirskoy i Ufimskoy. İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete, XVI, 1-96.

Benzing, J. (1953). Lieder mit übereinstimmenden Inhalt bei verschiedenen Völkern des Wolga-Ural-Gebiets. Ural-Altäische Jahrbücher, (25), 213-219.

⁷⁶ [ÇN] Bu kaynak şu şekilde düzeltilmelidir: Mihaylov, S. (1853). *Çuvaşskie Razgovori i Skazki*. Kazan: v Universitetskoy Tipografii.

⁷⁷ [ÇN]: Makalenin doğru künyesi şöyledir: Nikol'skiy, N. V. (1911). Etnografiçeskoe Zаметki o Çuvaşah Koz'modem'yanskogo Uyezda Kazanskoy Gubernii. *İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete*, XXVII(4), 245-270.

⁷⁸ [ÇN] Nikol'skiy'in bu künyeyle verilen bir eseri bulunmamaktadır. Burada kastedilen çalışma şu olmalıdır: Nikol'skiy, N. V. (1921). Tvorçestvo Çuvaş. *İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete*, XXXI(1), 77-86.

⁷⁹ [ÇN] Benzing'in bu yazıyı yazdığı tarihte henüz basılma imkânı bulamayan kitap, ilki 1974, ikincisi ise 2002 yılın olmak üzere iki baskı yapmıştır. Künyeleri şu şekildedir: Timofeyev, G. (1972). *Tihir'yal*. Çeboksarı: Çavaş Këneke İzdatel'stvi.; Timofeyev, G. (2002). *Tihir'yal* (2. baskı.). Çeboksarı: Çavaş Këneke İzdatel'stvi.

⁸⁰ [ÇN] Benzing tarafından Rusça olarak gösterilen bu eser, Çuvaşça olarak kaleme alınmıştır. Eserin Çuvaşça adı *Çıvaş Fol'klori* şeklindedir.

Yurkin, İvan Nikolayeviç (1863-1943); Yurkin, N. İ. (1896). Çuvaşkiya Pesni (Tekst i Perevod). İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete, XIII(5), 449-450.

Kronheim, W. (1843). Die Tschuwaschen. Ein ethnographischer Beitrag. Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland, 3(1), 70-114. (s. 99-100: Almanca tercümeleri ile birkaç Çuvaşça şarkı)

Lach, R. ve Grönbech, K. (1940). Gesänge russischer Kriegsgefangener. I. Band: Finnisch-ugrische Völker. 4. Abteilung: Tschuwaschische Gesänge. Wien-Leipzig: Hölder-Pichler-Tempsky A. G.

Maksimov, S. M. (1932). Turi Çıvaşsen Yurrisem. Şupaşkar.

Mal'hov81, P. M. (1877). Simbirskie Çuvaşi i Poeziya İh. Kazan: Tipografiya İmperatorkago Universiteta.

Mihaylov, S. M.82 (1853a, 8 Haziran). Kratkoe Etnografiçeskoe Opisanie Çuvaş: Pesni (1). Kazanskie Gubernskie Vedomosti, ss. 189-190. Kazan.; Mihaylov, S. M. (1853b, 15 Haziran). Kratkoe Etnografiçeskoe Opisanie Çuvaş: Pesni (2). Kazanskie Gubernskie Vedomosti, ss. 198-199. Kazan.

Nikitin (Yurki), İ. D. (1908). Pesni Çuvaş Yadrinskago i Sosednih Uyezdov. İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete, XXIV(1-2), 265-292.

Pavlov, F. (1926). Çuvaşi i İh Pesennoe i Muzikal'noe Tvorçestvo. Muzikal'no-Etnografiçeskie Oçerki. Çeboksarı: Çuvaşskaya Kniga.

Pazuhin, P. V. (1908). Obraztsı Motivov Çuvaşskih Narodnih Pesen i Tekstı k Nim. Simbir: Tipografiya A. i M. Dmitriyevih.

Pröhle, I. (1955). Tschuwaschische Verwandlungslieder. Ein Kapitel tschuwaschischer Volksdichtung. Köln.

Prokop'yev, K. P. (1903). Brak u Çuvaş. İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete, XIX(1), 1-63.

Stupp, J. (1954). Ein tschuwaschisches Volkslied im Tscheremissischen. Anthropos, 49(5-6), 1115-1116.

Zolotnitskiy, N. İ. (1871). Zametki dlya Oznamleniya s Çuvaşskim Nareçiem. Vıpusk I: Otdel' Zvukovoy. Kazan: İzdaniye Bratstva Sv. Guriya. (s. 44-50 arasında Rusça tercümeleriyle Çuvaş şarkıları vardır.)

c) *Epik Şiir ve Efsaneler*

Matveyev, T. M. (Efsaneler ve halk anlatıları derlemiştir; derlemelerden bir hikâye için bk. Aşmarin, N. İ. (1929). Çıvaş Sımahisen Kineki = Slovar' Çuvaşskogo Yazıka—Vıpusk IV: Ü-İ-İ-Y (C. 1-17, C. 4). Çeboksarı: Tipografiya “Çuvaşskaya Kniga”, s. 275, yenti maddesi.)

Uş, N. İ. (= N. İ. Polorussov-Şelebi, aş. bk. IVd) şiiri yazdı ya da yayımladı?: Uksak Timır Pülere İlni Şinçen – Skazki i Predaniya Çuvaş (aş. bk. IVb), s. 10-24; Metin “Za natsional'nyuy

⁸¹ [ÇN] Benzing tarafından bu eserin yazarı “Meişov” olarak gösterilmiştir. Biz burada doğru ismi gösteriyoruz.

⁸² [ÇN] Benzing tarafından herhangi bir künye verilmemiş sadece yazarın adı, Almanca olarak kaynağın adı ve yılı gösterilmiştir. Benzing tarafından kastedilen çalışma bu olmalıdır.

Svoboda” Nu: 4 ve 6’da (23.08.1944 ve 20.09.1944) bütün olarak basılmadı.; Metnin Türkçe tercümesi, Türk Dili III, 8-9 (nisan-aralık 1946), İstanbul 1947, s. 126-136: J. Benzing, Biler şehrinin fethi (Çuvaş halk destanı) – “La conquête de la ville de Biler”, spicimen de la littérature populaire des Tschouvachs.

d) Masallar

Zolotov, N. (1930). Materialı po Çuvaşskomu Fol’kloru: Skazki. Alatır’: Çuvaşskoe Gosudarstvennoe İzdatel’stvo.

Danilov, N. F. (1949). Çıvaş Halih Yumahısem. Şupaşkar: Çuvaşgosizdat.

Çuvaşskiy Nauçno-İssledovatel’skiy İnstıtut Kul’turı. (1937). Çuvaşskie Skazki. Moskova: Gosudarstvennoe İzdatel’stvo “Hudojestvennaya Literatura”.

e) Atasözleri

Aşmarin, N. İ. (1925). Vattisem Kalanā Sāmahsem—Sbornik Çuvaşskih Poslovits. Şupaşkar: Çuvaşizdat.

f) Bilmeceler

(bk. yukarıda: a)

III. MİSYON YAZILARI VE DİNİ METİN TERCÜMELERİ

Schott, W., (A. Erman tarafından yayımlanan Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland I [1841] s. 381’de; 1804’ten 1832’ye kadar basılan bazı kitaplar için krş. PhTF I s. 699).

Kılı Kineki (Molitvennik na Çuvaşskom Yazıke), Simbir, 1898.

Kraktkiy Katihizis, 1788.

Perepiska o Çuvaşskih İzdaniyah Perevodçeskoy Komissii, Kazan, 1890.

Pir’in Turimır Yısus Hristos Hunı Şinı Sımah, Simbir, 1911.

Razskası iz Jitiy Svyatih i Stati İzidatel’nago Soderjaniya, na Çuvaşskom Yazıke, Kazan, 1897. (S. 2: 30 s., S. 4: 36 s., S. 5: 34 s.).

IV. EDEBİ YAZIN

a) Genel

Danilov, D. (1933). Çuvaşskaya Hudojestvennaya Literatura., D. Danilov, İ. Kuznetsov, S. Petrov ve İ. Lyublîi, Sovetskaya Çuvaşıya.

Danilov, D. (1932). “Klassovaya Bor’ba v Çuvaşskoy Literature”, Marksistsko-Leninskoe İskusstvoznanie, Moskova, S. 3, s. 9-32, s. 43-64).

Eshel’, A. A. (1948). Çuvaşskaya Sovyetskaya Literatura. Çeboksarı: Çuvaşgosizdat.

Pulod, F. (1944). “Çuvaş Tiyatrosunun Kısa Tarihi (Çuvaşça olarak)”, Za Natsional’nyu Svobodu S. 2 (Temmuz 1944), S. 3 (9.8.1944) ve S. 4 (23.8.1944).

Sirotkin, M. Ya. (1956). Oçerk İstorii Çuvaşskoy Sovyetskoy Literaturı. Çeboksarı.

Sirotkin, M. Ya. (1948). Oçerk Dorevol’yutsionnoy Çuvaşskoy Literaturı. Çeboksarı.

Vasil'ev, N. V. (1930). *Kratkiy Oçerk İstorii Çuvaşskoy Literaturı*. Moskova.
 Zolotov, N. Ya. (1928). *Kratkiy Oçerk Narodnoy Poezii Çuvaş*. Şupaşkar: Çıvaş Këneke Uyrımë.

b) Almanak ve Antolojiler

Eshel', A. A. (1934). *Maltanhi Uñmsem*. Şupaşkar: Çıvaşgosizdat.
 Puşkay, Vaşli vd. (1933). *Maltanhi Parne*. Şupaşkar: Çıvaşgosizdat.
 Rzay, V. ve Daniliv, D. (1934). *Şamrik Pisatılisen Pultarulihı*. Şupaşkar: Çıvaşsen Patşalih İzdatel'stvi.
 Uyıp Mişşi, Yankas, Tuktaş. (1930). *Sivvise*. Şupaşkar.
 Viktorov, İ. Semenov, İ. (1926). *Çıvaşın İlemlı Litteraturı*. İlemlı Sivvise, Kalavsem, Hallapsem. Moskova.
 Kollektif. (1935). *Suhı Pul. Şar Şinçen Şirni Proizvedenisen Sbornikı*. Şupaşkar.
 Kollektif. (1935). *Şinelni Yal. Çıvaş Respublikinçi Malta Pırakan Yal-Sovetsen işvise*. Şinçen Şirni İlemlı Proizvedenisen Puhhi. (Ed. V. İ. Tokşin). Şupaşkar.
 Sirotkin, M. Ya. (1951). *Çuvaşskaya Dorevoluytsionnaya Literatura*. Hrestomatiya. Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
 Toksin, V. İ. (1935). *Çıvaş İlemlı Literaturin Antologiyı*. Şupaşkar.
 İvnik, İ. N. (1940). *Çıvaş Sovet Poeziyin Antologiyı*. Şupaşkar.
 Çuvaşskaya Vesna. *Sbornik Çuvaşskoy Sovyetskoy Literaturı*. (1950). Moskova: Gosudarstvennoe İzdatel'stvo "Hudojestvennaya Literatura".
 Çuvaşskie Rasskazı. (1950). Çeboksarı.
 Pır Taprançı. *Al'manah*. (1931). Samara.
 S Voljskih Beregov. *Stihi i Proza Çuvaşskih Pisateley*. (1932). Gor'kiy.
 Skazki i Predaniya Çuvaş = Çıvaş Hallapise. (1908). Simbir: Tipografiya A. i M. Dmitrievih. (Çarlık sansürünü kandırmak için K. V. İvanov, N. V. Vasil'yev vd.'nin takma adları bu adla yayımlandı.)
 Mirşin: *Çıvaş Sovet Poeziisen Sivvise*. (1951). Şupaşkar: Çıvaşgosizdat.

c) Edebiyat Dergileri ve Önemli Edebi Yayınları İçeren Gazeteler

Hudojestvennaya Literatura. *Al'manah*. (Güzel Edebiyat, Almanak, Çuvaşça) Çeboksarı: 1944.
 Hırlı Yalav (Kızıl Bayrak). Kazan: 1921-1922
 Hıpar (Haber). (1905-1907, [kapatılmış], 1917-?)
 Yalav (Bayrak). (Çuvaşça edebî-politik dergi)
 Kanaş (Keneş). (Şubat 1918'den itibaren)
 Suntal (Örs). (1924-?; Çuvaş Gazeteci ve Yazarlar Birliğinin organı)

Tıvan Atıl. Çıvaş Sovet Pisatelisen Soyuzı Kılarkan Al'manah (Öz İdil, Almanak; Çuvaş Sovyet Yazarlar Birliği Yayını). - Şupaşkar (Nu: 2 [47] 1953'te çıktı; tirajı 2720).

Traktır. Çıvaş Prolettari Pissattelisen Assotsiyatsiyın Litterattur, Krittik, Politтік Al'manahı. (Traktör, Çuvaş Proleter Yazarlar Birliğinin Edebiyat, Tenkit, Politika Almanağı). – Çeboksarı (1932-?, 18 sayı, sonra kapatıldı).

d) Çeviriler (Yaklaşık 1925'e kadar)

Belaya, S. Bezrobotnie. (İşsizler, 1919/29.) – Krest'yane. (Çiftçiler, 1919/20).

Fonzivini, Denis İvanoviç (1744-1792): Nedorosl' [Komedi]. (Cahil delikanlı, 1919/20.)

Garşin, Vsevolod Mihayloviç (1855-1888): "Signal" (1919/20).

Gogol', Nikolay Vasil'yeviç (1809-1852): "Revizor", "Jenit'ba" (Evlilik), (1919/20).

Gor'kiy, Maksim (Aleksy Maksimoviç Peşkov [1868-1936], "Çelkaş" (1919/20). – Mat'. (Anne) Moskova: 1932.

Griboedov, Aleksandr Sergeyeviç (1795-1829), "Gore ot Uma" (1919/20).

Hugo, Victor Marie (1802-1885), "Hernani", "Le roi s'amuse", "Marie Tudor" (1919/20).- Viktır Kükö: Yalanah Kulakan Şın. Kışketnı Roman (L'homme qui rit. Kısaltılmış baskı), Şupaşkar, 1932. – Kavroş (Le petit Gavroche. "Les Misérables"ten). Çev. N. Piktemir Çeboksarı, 1932.

Korolenko, Vladimir Galaktionoviç (1853-1921), "Ogon'ki" (1905).

Kuprin, Aleksandr İvanoviç (1870-1938), "Bely Pudel'", "Slon" (1919/20).

Lunaçarskiy, Anatoliy Vasil'yeviç (1875-1933): "Koroloevskiy Bradobrey" (Kralların Berberi), 1919/20).

Mel'nikov, Pavel İvanoviç (Andrey Peçerskiy [1819-1883]), "V Lesah", "Na Gorah".

Molière (Jean Baptiste Poquelin [1622-1673]): "Georges Dandin", "L'avare" (1919/20), "Le malade imaginaire", "Tartuffe".

Nikitin, İvan Savviç (1824-61), "Burlak" (1919/20).

Ogeryov, Nikolay Platonoviç (1813-1877): (Çeşitli eserleri 1915'te ölen K. V. İvanov tarafından tercüme edilmiştir).

Ostrovskiy, Aleksandr Nikolayeviç (1823-1886) "Ne Tak Jivi Kak Hoçetsya" (İstediğin Gibi Yaşama.) (Maksimov ve Fyodorov tarafından tercüme edildi, 1918.) "Na Vsyakogo Mudretsa Dovol'no Prostoti." (Yüce Bilgeye Sadelik Uygun.) – "Les" (Orman", vd. (1919/20).

Schiller, Friedrich (1759-1805): "Kabale und Liebe", "Die Räuber" (1919/20).

Shakespeare, William (1564-1616): Hamlet.

Suhovo-Kabilin, Aleksandr Vasil'yeviç (1817-1903), Svadba Kreçinskogo (Kreçinskiyelerin Düğünü.)

Şevçenko, Taras Grigor'yeviç. (1814-1861): "Kobzar'dan M. Kuz'min-Sespele tarafından tercüme edilmiş bölümler (1919/20).

Teleşov, Nikolay Dmitriyeviç. (1867-?): "Nujda" (Zaruret.) (1905).

Tolstoy, Aleksey Nikolayeviç, (1828-1910): "Neçistaya Sila" (İblis.) (1919/20), "Gor'kiy Tsvet". (Acı Çiçek.)

Tolstoy, Lev Nikolayeviç, (1828-1910): (1918 öncesi) Çocuk Hikâyeleri; Bazı metinler Kuz'min-Sespele tarafından tercüme edildi, (1920/21). "Vlast' T'mı" (Karanlığın Gücü.) (1919/20), "Ot Neye Vse Kaçestva".

Turgenyev, İvan Sergeyeviç, (1818-1883): "Zapiski Ohotnika" (Bir Avcının Notları) (1919/20).

Uşinskiy, Konstantin Dmitriyeviç (1824-1870): (1918 öncesi) Çocuk hikâyeleri.

Ayrıca: S. T. Aksakov, H. Chr. Andersen, P. A. C. Beaumarchais, A. P. Çeçov, N. G. (Mihaylovskiy-)Garin, H. Heine, A. V. Kol'tsov, I. A. Krylov, M. Yu. Lermontov, V. V. Mayakovskiy, N. A. Nekrasov, A. S. Puşkin, M. E. Saltıkov-N. Şchedrin.

e) Çuvaş Yazar ve Şairleri

Ahtubay, Valentin: Valentın Ahtupay, Utarlı Kunsem. Yuri-Sivisem (Mücadeleli Günler. Şarkılar). Şupaşkar: 1932.

Agakov, L. (= L. Akakkiv [1910-]): "Moşç" (Erk. Drama). Çeboksarı: 1932. – "Odnajdı Vesnoy" (Bir Keresinde Baharda.) Çeboksarı: 1939 (Rusça tercümesi, Çeboksarı: 1950).

Ahtupay, Valentin, bk. Ahtubay, Valentin.

Akakkiv, L., bk. Agakov, L.

Alendey, G., "Naşa Pesnya". (Bizim Şarkımız, Şiir Derlemesi; Çuv.) Çeboksarı: 1924.

Alga, Aleksandr (1913-) Moi Druzya. (Dostlarım.) Çeboksarı: 1950. – Yultaşpa Yunaşar (Arkadaşla Beraber), Şupaşkar: 1954.

Artem'yev, Aleks. (1924-): Salampi, Şupaşkar: 1956. – Atıl Kalavisem (İdil Hikâyeleri), Şupaşkar: 1958.

Avral', bk. İsayev, D.

Başkirov, Talvir: Na Reke Bule. (Bula Nehri Kıyısında. Hikayeler.)

Belov, M.: Vişkin Makşim (Sefil Maksim). 2 perdelil komedi). Şupaşkar: 1957.

Huzangay, Pyotr Petroviç (Husankay [1907-]): Uyartsan (Hava Aydınlanınca. Şiir derlemesi), Çeboksarı: 1928. – Stihı i Poemi (Mısralar ve Şiirler, Çuv.) Moskova: 1931, Çeboksarı: 1948. – Magnit-tu (Magnitogorsk; Çuv.), Moskova: 1933. – Rod Aptramana (Aptroman Sülâlesi; Şiir, Çuv.), Çeboksarı: 1946. – Rodina (Vatan; Çuv.) Çeboksarı: 1950. – (Çeviriler): A. S. Puşkin, Yevgeniy Olegin, Roman v Stihah, (Evgen Onegin. Manzum Roman.) Çeboksarı: 1950. – Pesn' Serdtsa (Kalbin Şarkısı); Çuv.) Çeboksarı: 1952.- Poyut Dubravı (Meşe Ormanı Şarkı Söylüyor). Moskova: 1953.

Çaldun, bk. Danilov, M. N.

Daniliv, M. N., bk. Danilov, M. N.

Danilov, M. N. (Daniliv, Çaldun [1893-1944'te öldürüldü]): Rasskazı. (Hikâyeler, Çuv.), Moskova: 1930. – Partizanssem (Partizanlar), Şupaşkar: 1935.

Dmitriyev, Vasiliy (= Mıtri Vaşleyi) Pirin Sas (Bizim Sesimiz. Çocuk şarkıları), Şupaşkar: 1931.

Yefimov, İ. E. (Yefimiv = İ. E. Tihti [1889-1938]): Kolçak, Kazan: 1919 (yeni baskı, Şupaşkar: 1935). – Şerçulla. Hikâyeler (Çuv.), Çeboksarı: 1936.

Yefremov, Puyan Karuk (Zengin Karuk. Komedi; 1917/21).

El'ger, Semen Vasil'yeviç (= Ş. Elker [1894-]: Samana (Zaman). Şiir derlemesi), Çeboksarı: 1928. – Hın-hur Ayıñçe (Zulüm Altında). (1. bölüm 1923'de "Suntal" dergisinde, daha sonra toplu yayın olarak basıldı.) Moskova: 1931, Şupaşkar: 1937, 1948. – Dni Voynı (Savaş Günleri. Anılar; Çuv.), Çeboksarı: 1937 (2. baskı "Skvoz' Ogon' i Burp. Roman-hronika" adıyla. Ateş ve Kasırgadan, Roman-kronik, Çeboksarı: 1949). – Şurımpuş Kilsen (Fecir Geline. Roman), Şupaşkar: 1940, 1953. – Vosemnadtsatıy God. (18. Yıl, Dramatik şiir; Çuv.). Çeboksarı: 1953.

Eşel', Arkadiy Aleksandroviç (1914-): Rasskazı. (Hikâyeler; Çuv.), Çeboksarı: 1938. – Yuratnı Şır (Sevdiğim Yer. Şiir), Şupaşkar: 1948. – Raduga na Volga (İdil'deki Gökkuşağı); Rus. çeviri), Çeboksarı: 1950. – Yilimri Yurı (Çayırılıktaki Şarkı. Hikâyeler ve Denemeler), Şupaşkar: 1955.

Fomin, S. (1903-1936), Rasskazı i Povesti (Hikâyeler ve Uzun Hikâyeler; Çuv.), Çeboksarı: 1947. – Rasskazı. (Hikâyeler; Çuv.), Çeboksarı, 1948.

Husankay, P. P., bk. Huzangay, P. P.

İl'bek, N. İ. (1915-) Çetire Dnya. (Dört Gün; Çuv.), Çeboksarı: 1953.

İllarionov, İvan (İvan Muçi [1895-1946]): Kolhos Şulne Tuhnı Çuh (Kolhoz Yoluna Çıkarken), Moskova: 1931. – Rasskazı. (Hikâyeler; Çuv.), Çeboksarı: 1947.

İsayev, Dmitri (= Avral' [1905-1930], krş. Jalavin, İsayıv Mıtrı, bk. aş.), Obnovlennoe Plemya. (Yenilenmiş Nesil. Hikâyeler; Çuv.) Moskova: 1930. – Povesti i Rasskazı. (Uzun hikâyeler ve hikâyeler; Çuv.), Çeboksarı: 1948.

İvanov, Konstantin Vasil'yeviç (1890-1915), Narspi, Moskova: 193?, Şupaşkar, 5. baskı: 1935. – Soçinenisem (Eserler)i Şupaşkar: 1940. – Yumahsem (Hikâyeler), Şupaşkar: 1940. – Sıvısem (Şiirler), Şupaşkar: 1947.

İvnik, İ. N. (1914-42), Sbornik Stihov i Poem (Şiir Derlemesi), Çeboksarı: 1937. – Kniga Stihov (Manzume Kitabı; Çuv.), Çeboksarı: 1947.

Jalavin, Sergey, İsayıv Mıtrı (Dmitriy İsayev, bk. yuk.), Moskova 1931. – Tarın Yıran (Derin Karık. Hikâye, I. böl.), Moskova 1931.

Yefimiv, bk. Yefimov.

Yuman, M., bk. Petrov, M.

Krasnov, V. İ. (-Asli = Büyük [1900-], V Boyah s Bel'ımı (Beyazlarla Savaşta; Çuv.), Moskova: 1929. – Vutra (Ateşte), I. Şupaşkar: 1957, 206 s., II. Şupaşkar: 1958.

Kuz'mın, Mihail Kuz'miç (= Sespel'/Şeşpıl Mişşi [1899-1922]), M. Sespel, Stihı (Manzumeler), Çeboksarı: 1928. – Stal'naya Vera, (Çelikten İnanç. Manzumeler), Çeboksarı: 1949 (Ukrayince tercüme: Staleva Vira, Kiyev: 1952).

Lazareva, Aleksandra: Çiper Anna (Güzel Anna, Hikâyeler), Şupaşkar: 1956.

Mıtrı Vaşleyı, bk. Dmitriyev, Vasiliy.

Mitta, V. (1908-; Dmitriyev, Vasiliy?), Kımıl (Gönül), Şupaşkar.

Nuhrat, A., Şeşenhir Kalavı (Çiçekli Bozkır Hikâyesi), Moskova: 1931.

Osipov, N. P. (1900-) Aydar, Şupaşkar: 1937. – Simfoniya Budney. (İş Günü Semfonisi, Rus. çev.), Moskova: 1937.

Pavlov, Fyodor Pavloviç (1892-1931), Yalta. Sutra (Köyde. Mahkemede. Senaryolar), Şupaşkar: 1934.

Petrov, M. (= Yuman M.). *İrĭklĭh Şulĭ* (Pusmĭrlĭ Halĭhsem Pusmĭrlĭhran Yeple Hĭtĭlaşşĭ) (Özgürlük Yolu. Zulüm Altındaki Halklar Zulümden Nasıl Kurtulurlar), Moskova: 1924.

Petokki, Andrey. (1905- 1942'de öldürüldü), Dvadsat' Dva. (Yirmi İki; Çuv.), Çeboksarı: 1932.

Pogodin, N., Çelovek s Ruj'yem. (Tüfekli Adam.)

Polorussov, Nikolay İvanoviç (= N. İ. Uş. = Şelebi/Şelepi [1884-1945], N. İ. P., Çeremşan i Kondurça, Kazan: 1915. – N. İ. P., Skazanie Çuvaş ob Osnovanii Goroda Konstantinopolya. (İstanbul Şehrinin Kurulması Üzerine Çuvaş Anlatıları.) Kazan: 1915. – N. İ. Polorussovi Poetiçeskie Proizvedeniya Şelebi. (Şelebi'nin Manzum Eserleri.) Çeboksarı: 1926. – Sobranie Proizvedeniy Şelebi (Şelebi'nin Eserlerinin Derlemesi; Çuv.), Çeboksarı: 1928. – Şelebi, İzbrannie Stih i Poemi. (Seçilmiş Dizeler ve Şiirler; Çuv.), Çeboksarı: 1936. – N. İ. Şelebi, Prizıvayu (Çağırıyorum. Manzum Derleme; Çuv.), Çeboksarı: 1943. – N. İ. Şelebi, İzbrannoe. (Seçmeler; Çuv.), Çeboksarı: 1948.

Rzay V. (1906-): Rasskazı. (Hikâyeler; Çuv.) Çeboksarı: 1934.

Sespeľ, = *Şeşpel Mişşi*, bk. Kuz'min, Mihail Kuz'miç.

Şalankĭ, bk. Vasyanka, N. T.

Şavlı, Stihvan (1910-), Glavnaya Ulitsa. (Ana Cadde. Dizeler ve Şiirler), Çeboksarı: 1955.

Şipçĭk, Ş., Kulĭş Kustarmi (Gülme Tekerleği. Fıkralar), Moskova: 1931.

Şelebi = Şelepi, bk. Polorussov, N. İ.

Şubossinni, bk. Vasil'yev, N. V.

Şumilov, M. (Uyĭp Mişşi [1910-]): *Uyĭp Mişşi, Şamrĭk Vĭy* (Genç Kuvvet. Şiirler) Şupaşkar: 1932. – *Maşşınsem Kĭrlenĭ Şĭrte* (Makineler Gürlediği Yerde). Büyük çocuklar için hikâyeler), Şupaşkar: 1932. – Rodina. (Vatan; Çuv.), Çeboksarı: 1938. – Svetly Put'. (Aydınlık Yol), Çeboksarı: 1950.

Şupuşşanni, bk. Vasil'yev, N. V.

Talvir, Aleksey Filippoviç (1909-): Lyudi iz Bayır-Yala. [Batıryel'den İnsanlar.] Moskova: 1933. – Na Buinskoy Trakte. (Buinsk Yolunda. Hikâye.), Çeboksarı: 1954 (Rus. tercümesi M. Nikitin tarafından, Moskova: 1956).

Tĭhti, İ. E., = Tahti, İ. E., bk. Yefimov, İ. E.

Trubina, Marfa (= Trupina, Marhva [1888-]), *Muçar* (Hikâye; Çuv.), Çeboksarı: 1933.

Tuktaş, İl'ya (1907-), *Vikĭr Şĭrmi* (Öküz Vadisi, Hikâye), Şupaşkar: 1932. – *Sĭvĭsempe Yurĭsem* (Şiirler ve Şarkılar), Şupaşkar: 1958.

Turhan, K. (1915-), Derevnya v Vetlah. (Aksöğüt'teki Köy; Çuv.) Çeboksarı: 1951.

Uhsay, Yakov Gavriloviç (1911-), Ognenny Yazık. (Ateşli Dil. Dizeler ve Şiirler; Çuv.) Çeboksarı: 1940. – Tudimer (5 perdelik trajedi; Çuv.) Çeboksarı: 1941. – Slava. (Şöhret. Dizeler ve Şiirler; Çuv.), Çeboksarı: 1942. – Stih. (Dizeler.) Moskova: 1950. – Pereval. (Dönüşüm.) Moskova 1952. – *Kĭlpuk Muçi* (Kelpuk Amca. Şiir) Şupaşkar: 1958.

Uyar, F. (1914-), Bliz Akramova. (Akramova'nın Yanında. Roman; Çuv.) I. bölüm, Çeboksarı: 1952.

Uyĭp Mişşi, bk. Şumilov, M.

Uş, N. İ., bk. Polorussov (-Şelebi).

Vasil'yev, N. V. (= Şubossinni/Şupuşşinni [1889-1943]: *Suylasa İlnisem* (Seçmeler), Şupaşkar: 1958.

Vasyanka, Nikifor Tarasoviç (=Şalankı [1903-]), *İrhi Sıvlım* (Sabah Çiyi. Şiirler), Moskova: 1926. – *Hastarlıh* (Azim. Genç komünistler için şarkılar ve şiirler), Şupaşkar: 1926.

Viktorov, İ., *Yalti Kıvışem* (Köydeki Şarkılar.) Moskova: 1925^[*].

---

[*] Çevirmen tarafından verilen kısaltmalar:

aş.: aşağıda; **bk.:** bakınız; **böl.** bölüm; **BSE:** Bol'şoy; **krş.:** karşılaştırmız; **PhtF:** Deny, J., Grønbech, K., Scheel, H. ve Togan, Z. V. (Ed.). (1959). *Philologiae Turcicae Fundamenta* (C. D). Wiesbaden: Franz Steiner.; **S. sayı:** yuk. yukarıda; **İOAİE:** İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete; **Çuv.:** Çuvaşça; **Rus.:** Rusça

Миркасыйм Госманов, *Хәтер мизгелләре: истәлекләр*, Д.М. Госманова, Д.Г. Мостафина (төз.). Казан: Татарстан китап нәшрияте, 2019, 367 с., ISBN 978-5-298-03852-2

[Mirkasım Gosmanov: *Heter mizgellere. İstelikler*. Yay. haz. D.M. Gosmanova, D.G. Mostafina: Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyete, 2019. 367 s.]

SEBASTIAN CWIKLINSKI*

Tatar tarihçi Mirkasım Usmanov¹ (1934–2010) sadece Sovyetler Birliği ve Rusya’da değil, aynı zamanda belli bir ölçüde Türkiye’de de ün kazanmıştır çünkü o, Tatarların 1960’lı yıllardan beri Sovyetler Birliği’nde kendi tarihlerini araştırarak ayrı kültürel kimliklerini vurgulamak isteyen kültürel hareketinin önemli bir temsilcisi idi. Edward Lazzerini ve onun nezdindeki Michael Kemper ile Alfrid Bustanov’un mirasçılık (*Mirasism*) diye adlandırdığı bu hareket, Tatarların tarihinin manevî kaynaklarını araştırarak onların Ruslar ve Sovyet insanından ayrı bir geçmiş ve kimliğe sahip olduklarının altını çizmek istiyordu (Cwiklinski, 2014).

Mirkasım Usmanov tarih araştırmalarının çeşitli alanlarında faaliyet göstermiştir. Uzmanlık alanı Tatar tarihinin kaynakları olan tarihçi, eski Tatar el yazmaları toplamak üzere 1960’lı yıllardan itibaren Kazan Üniversitesinin, Tataristan ve onun komşu bölgelerinde gerçekleştirdiği 40’ı aşkın bilimsel geziyi yönetmiştir (Kemper, 2014; Usmanova, 2014; Usmanova, 2015; Usmanova, 2018). Ayrıca Perestroyka yıllarında Şarkiyatçılığın, Kazan Üniversitesine dönmesi için başarılı bir şekilde çaba sarf etmiştir (Usmanov, 2013; Cwiklinski, 2014). Doğu Türkistan’ın Gulca şehrinde doğan ve ancak 1950’li yılların ortalarında ailesiyle beraber Sovyetler Birliği’ne göç eden Mirkasım Usmanov, doğduğu bölgenin Tatarlarının tarihiyle de ilgilenmiş; bunların yanı sıra çağdaş Tatar edebiyatıyla ilgilenip bu konu hakkında da makale yazmıştır. 1982 yılında Kazan Üniversitesinde profesör olan ve 1980’li yılların ortalarında aynı üniversitenin eğitim işlerinden sorumlu rektör yardımcılığına da yükselen Tatar tarihçi, 1989’da bazı arkadaşlarıyla birlikte Cıyın Fonu’nu kurmuştur (Türkoğlu, 2016). Bu fonun bünyesinde Usmanov, vefatına kadar ‘Şeheslerebez’ (Şahıslarımız) serisinde Tatar tarihinin ünlü

---

* Dr. phil., Berlin Hür Üniversitesi’nin Türkoloji Enstitüsü, sebastian.cwiklinski@web.de, ORCID: 0000-0003-4811-9679

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 10.09.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 04.10.2020)

¹ Biz burada Mirkasım Usmanov’un soyadının, Türkçe dahil olmak üzere Latin harfli yayınlardaki en yaygın şeklini kullanacağız.

adamlarına adanmış 20 derleme kitabı yayına hazırlamıştır (Usmanov, 2014: 775–776). 2014 yılında tanınan tarihçinin yıllar boyunca baş editörlüğünü yaptığı bu seride nihayet kendisine adanmış derleme kitabı da yayınlanmıştır (Usmanov, 2014).

Tatar kamuoyunda da aktif rol oynayan Usmanov, özellikle hayatının son on yılında Tatar basınında Tatarların önemli şahsiyetleri hakkında anı yazıları yayınlamıştır. Tatar tarihçi, çoğunlukla şahısların vefatı vesilesiyle yayınladığı bu metinleri toplayıp kitap haline getirmek istiyordu ancak vefatı yüzünden bu projeyi gerçekleştirememiştir. Yarıda kalmış bu işi tamamlamayı, kendisi de tarihçi olan, Mirkasım Usmanov’un kızı Prof. Dilyara Usmanova ile Mirkasım Usmanov’un, Kazan Üniversitesinde kurulmasını sağladığı *Kazan Üniversitesi Eski Yazmalar Laboratuvarının* (Rusçası, *Археологическая лаборатория Казанского университета*) eski çalışanı ve Kazan Üniversitesi doçenti Dr. Dina Mustafina üstlenmiştir. Her iki araştırmacı, Mirkasım Usmanov’un eski Tatar el yazmalarını toplama ve deşifre faaliyetleri hakkında araştırmalar yapıp makale yazmıştır (Mustafina, 2015; Usmanova, 2014; Usmanova, 2015; Usmanova, 2018; Usmanova ve Mustafina, 2015). İki editör, *Hatıra Anıları* (*Heter mizgellere*) adını verdikleri kitaba yazdıkları son sözünde Mirkasım Usmanov’un yayın prensiplerine mümkün olduğunca sadık kaldıklarının ancak bir noktada bu kuralın dışına çıktıklarının altını çiziyorlar (Usmanova ve Mustafina, 2019, s. 366): Tatar kültür ve bilim dünyasının önemli şahısları hakkındaki yazıları, Mirkasım Usmanov’un istediği gibi yazılış tarihlerine göre değil de onun bu şahıslar ile tanıştığı tarihlere göre dizmişlerdir. Yani derleme kitabı baştan sona okuyan okur, yazarın kiminle ne zamanda tanıştığını öğrenmekle sınırlı kalmayıp aynı zamanda 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren elli yılı aşkın bir süre boyunca gelişen Tatarların kültür hayatına Mirkasım Usmanov’un gözünden bakma fırsatı bulur.

İster Emirhan Yeniki (1909–2000), Ömer Beşirov (1901–1999), Nazar Necmi (1918–1999) ve Ayaz İlyazov (1928–2002) gibi yazarlar olsun ister Tatar el yazmalarını araştıran Albert Fethi (1937–1992), Tatar matbaacılık tarihini öğrenmiş Ebrar Kerimullin (1925–2000) ve edebiyat bilimcisi Hatıp Osman (1908–1992) gibi bilim adamları isterse de diğer alanlarda faaliyet gösteren kişiler olsun; Usmanov, okurlarına bu kişilerin hepsini hem faaliyetleri hem de karakterleriyle tanıtır.

Mirkasım Usmanov’un, zamandaşları hakkında yazdığı portreler, okur için şu yüzden ilginçtir: Tatar tarihçi, portresini yazdığı kişiler özelinde bize Tatar tarihinin önemli ipuçlarını verir. Örneğin yazar Emirhan Yeniki’yi tanıtırken Usmanov; onu tarihî olaylara sadece dar, şablonlu Sovyet bakış açısından bakmaması için uyardığını, kendisinin Sovyet bakış açısının neden yanlış olduğunu öğrendiğini de anlatır. Albert Fethi’nin portresini yazarken ise Mirkasım Usmanov, Tatarların kendi yazma miraslarına nasıl sahip çıktıklarını anlatıp kendisinin de katıldığı ve yönettiği Tatar yazmaları toplama gezileri hakkındaki izlenimlerini okurla paylaşır. Kırgız yazar Cengiz Aytmatov’u (1928-

2008) tanıtırken ise - ki bu, Mirkasım Usmanov'un bize tanıttığı tek Tatar olmayan şahıstır - kendisinde 1960'lı yılların başında onun "Cemile" hikayesini doğrudan Kırgızcadan Tatarcaya tercüme etme fikrinin nasıl doğduğunu, bu hayali gerçekleştirmek için Kırgızistan'ın başkentine gittiğini, Aytmatov'un kendisine hiç yardım etmeyip Tatar edebiyatına karşı kayıtsız kalmasıyla kendisinin çok büyük hayal kırıklığına uğradığını, on yıl sonraki buluşmada ise Kırgız yazarın tavrının tamamen değiştiğini, Tatar edebiyatı hakkında çok şeyler öğrenmek istediğini anlatır.

Mirkasım Usmanov'un portreleri bizim için başka bir nedenden ilginç ve öğreticidir: Gözlemlerini çok subjektif bir şekilde anlatan Usmanov, aynı zamanda kendi kişiliğinin nasıl geliştiği konusunda da bilgi verir. Sık sık, tanıştığı kişiler tarafından yanlış ve önyargılı görüşleri yüzünden eleştirildiğinin, hayata doğruca bakmayı portresini yazdığı kişilerden öğrendiğinin altını çizer. Mirkasım Usmanov'un *Hatıra Anıları* kitabını genel olarak değerlendirirken onun Tatarların 20. yüzyılın ikinci yarısındaki kültürel hayatı hakkında önemli ipuçları verdiğini söyleyebiliriz; Tatarlara Mirkasım Usmanov'un subjektif gözünden baktığını unutmayan okur, bu kitaptan - Tatarca bilmesi kaydıyla - çok faydalanacaktır. Bu anılar kitabı, Tatar tarihi ve kültürüyle çok aşına olmayan okurlar için de uygun olduğundan onun Tatarcadan başka dillere de çevrilmesini ümit etmek lazımdır.

Kaynakça

Cwiklinski, Sebastian. (2014). Mirkasım Usmanov'un *Kazan Şarkiyatçılığının Kaderi (XX. Yüzyıl)* (İstanbul 2013) kitabının tanıtımı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11,1, s. 254–256.

Kemper, Michael. (2015). Кемпер Михаэль. Рукописи, объединяющие Восток и Запад: М.А. Усманов и задачи востоковедения. Д.М. Усманова, Д.А. Мустафина, М. Кемпер (ред.). *Тюрко-мусульманский мир: идентичность, наследие и перспективы изучения. (К 80-летию профессора М.А. Усманова): сборник статей*. Казань: Издательство Казанского университета, 2015, s. 7–28.

Mustafina, Dina. (2015). Мустафина Дина. Вклад М.А. Усманова в основание и деятельность археографической лаборатории Казанского университета. Д.М. Усманова, Д.А. Мустафина, М. Кемпер (ред.). *Тюрко-мусульманский мир: идентичность, наследие и перспективы изучения. (К 80-летию профессора М.А. Усманова): сборник статей*. Казань: Издательство Казанского университета, 2015, s. 61–69.

Türkoğlu, İsmail. (2016). Osmanov, Mirkasım (1934–2010). *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* EK-2, İstanbul, s. 384–385.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanov-mirkasim> [son erişim tarihi: 08.09.2020].

Usmanov, Mirkasım. (2013). *Kazan Şarkiyatçılığının Kaderi (XX. Yüzyıl)*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013.

Usmanov, Mirkasım. (2014). *Миркасыйм Госманов. Тарихи-биографик, фәнни-документаль эъыентык*. Казан: Жыен, 2014.

Usmanova, Dilyara. (2014). Усманова Диляра. Миссия археографических экспедиций в сохранении и развитии традиций востоковедения и исламоведения в Казанском государственном университете. Д.В. Брилев (отв. ред.). *Ислам в мультикультурном мире: Мусульманские движения и механизмы воспроизводства идеологии ислама в современном информационном пространстве: сборник статей*. Казань: Издательство Казанского университета, 2014, s. 465–481.

Usmanova, Dilyara. (2015). Усманова Д.М. Экспедиционные дневники М.А. Усманова (1963–1988 гг.) как источник по истории восточной археографии. Д.М. Усманова, Д.А. Мустафина, М. Кемпер (ред.). *Тюрко-мусульманский мир: идентичность, наследие и перспективы изучения. (К 80-летию профессора М.А. Усманова): сборник статей*. Казань: Издательство Казанского университета, 2015, s. 28–60.

Usmanova, Dilyara. (2018). Усманова Д.М. Встречи М.А. Усманова с Дагестаном и дагестанцами. *История, археология и этнография Кавказа* 14,1, s. 144–155.

Usmanova, Dilyara; Mustafina, Dina. (2015). Усманова Диляра; Мустафина Дина. Традиции восточной археографии в Казани и Казанском университете. *Slavistica Vilnensis* 60, s. 203–223.

Usmanova, Dilyara; Mustafina, Dina. (2015). Госманова Дилэрэ; Мостафина Динэ. Төзүчеләрдән. Миркасыйм Госманов: *Хәтер мизгелләре: истәлекләр* / Д.М. Госманова, Д.Г. Мостафина (төз.). Казан Татарстан китап нәшрияте, 2019, s. 366.

DEHŞETLİ YILLARDAN BİR YANKI:

Zaripova Çetin, Çulpan (2020), **Âdemler: Araştırma – İnceleme –
Metin Alimcan İbrahimov**. Bengü Yayınları, Ankara, 170 s.

Ramilya YARULLİNA YILDIRIM*

Sovyet ideolojisinin hüküm sürdüğü yıllarda diğer Türk edebiyatları gibi Kazan Tatar edebiyatı da büyük kayıplara uğradı, değerli miras tahrip edildi; gerçekler gizlendi, pek çok olumsuz olayın üzeri örtüldü. Edebiyat tarihinden koparılan önemli sayfalardan biri de 1920-1922 yılları arasında İdil boyunda yaşanan açlık afetini yansıtan edebî eserlerdir. siyasal ve doğal sebeplerden dolayı Azrail'in ölümcül kanatları altında kalan insanların fiziki ve ruhi hâleti, 1920'li yıllarda Tatar edebiyatının çeşitli türlerinde – Hadi Taktaş'ın “*Cir Ulları Tragediyası*”nda (Yer oğulları trajedisi) ve “*Açlık Patşa*” (Açlık Padişah) adlı şiirlerinde, Mecit Gafuri'nin “*Keşe Aşavçılar*” (Yamyamlar) adlı manzumesinde, Fatih Emirhan'ın “*Tegziye*” (Taziye) adlı hikâyesinde ve günlüklerinde, Alimcan İbrahimov'un “*Âdemler*” (1923) adlı öyküsünde- farklı anlatım yöntemleriyle yansıma buldu. Bu eserlerden özellikle açlık afetini daha etkin ve gerçekçi bir şekilde ele alan “*Keşe Aşavçılar*” ve “*Âdemler*”, sosyalist gerçekçilik prensiplerine cevap vermeyen eserler olduklarından 1990 yıllarına kadar karanlık raflarda tutuldu. XX. yüzyılın sonunda toplumda cereyan eden özgürlük siyaseti etkisi ile günümüz okuruna ulaşan mevcut eserler, hem edebiyatçıları hem tarihçileri daha detaylı yeni araştırmalara teşvik etti. Tatar edebiyatı uzmanları, “*Ademler*”in yazarı Alimcan İbrahimov'un kalemine natüralizm akımının, “*Keşe Aşavçılar*”ın yazarı Mecit Gafuri'nin kalemine ise sembolizmin güçlü etkisi olduğunu belirtirler. Tanınmış Tatar tarihçisi İndus Tahirov, arşiv belgelerine dayanarak açlık afetinin daha çok ülkenin iç siyasetinden ve ekonomik politikasından kaynaklandığını tespit eden yeni keşifleri gün ışığına çıkardı.

Tatarların yoğun yaşadığı bölgede gerçekleşen açlık afeti ve sonuçları hakkında son yıllarda Rusya'da ve Tataristan'da ciddi incelemeler yürütülmüş olsa da bu olayı Türkiye'de kapsamlı bir şekilde tanıtan çalışmalar yoktu. Son yirmi yıl içerisinde Türkiye'de Kazan Tatarlarının edebiyatı, önemli şahsiyetleri, kültürü ve millî değerleri üzerine çok sayıda bilimsel makale ve kitap kazandıran Doç Dr. Çulpan Zaripova Çetin; bu alana imzasını atan ilk araştırmacılardan oldu.

---

* Prof.Dr., İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı, ramilya.yildirim@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8796-3947

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 03.09.2020, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 04.10.2020)

Sovyet döneminde unutulmaya mecbur edilen bir eser üzerinden *acı gerçekler* kavramını farklı yaklaşımlarla ele alarak, genelden özele doğru hareket ederek, tarihi gerçekleri tekrar gündeme getirdi. “*Âdemler: Araştırma – İnceleme – Metin Alimcan İbrahimov*” adı altında Bengü Yayınları tarafından basılan yeni kitabını hazırlama nedenini yazar kendisi şöyle belirtmiş: “*Âdemler*” adlı öykü, unutulmayı hak eden bir eser değildir. Tarihte olan ve Tatar Türklerinin yaşadığı coğrafyada ortaya çıkan, bir taraftan doğal afet, diğer taraftan siyasetin çirkin bir parçası olan 1920’li yıllarda yaşanan açlık ve neticeleri, gelecek nesillere ibret olmalıdır.” (Zaripova Çetin 2020: 7).

Beş ana bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde (*Eserin Yazarı Hakkında*) Tatar millî edebiyatının ve ilminin temel taşlarını atan ünlü yazar, edebiyatçı, tarihçi, bilim ve devlet adamı Alimcan İbrahimov’un çok yönlü çalışmaları tanıtılır. Edebî eserlerinin fikir ve sanat bakımından özelliklerine değinilir, edebî mirasıyla ilgili çeşitli dönemlerde yapılan değerlendirmeler edebiyat uzmanlarının fikirleriyle bağdaştırılarak verilir. Çulpan Zaripova Çetin, bu çalışmasında da Alimcan İbrahimov’un sadece Tatar Türklerinin değil; Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen gibi diğer Türk boylarının da edebiyatı ve medeniyetinin oluşmasına, gelişmesine büyük katkı sağladığını dile getirir. Şunu da hatırlatalım, yazarın 2018 yılında yayınlanan “*Alimcan İbrahimov’un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri*” adlı hacimli kitabında bu konu çok ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. (Zaripova Çetin 2016: 1-9).

Eserin Yazılış ve Yayınlanma Tarihçesi başlıklı bölüm, hayatı tüm gerçekleriyle yansıtan esere 1920’li yıllarda yapılan edebî tenkitin hatırlatılarak değerlendirme yapılması açısından çok önemlidir. Söz konusu bölümde canı gönülden yeni Sovyet edebiyatına hizmette bulunan, fakat Stalin’in “kızıl kırgın” döneminde milliyetçilikte suçlanıp kurşuna dizilen Ömer Tolımbayskiy, Şamil Usmanov, Alimcan Nigmati, Aziz Gubaydullin gibi genç eleştirmenlerin “*Âdemler*” öyküsü hakkındaki görüşlerine yer verilir. 1920’li yıllarda “*Âdemler*” adı öykü, “Sovyet hâkimiyetinin açlık ile mücadeledeki fedakârlığı, açlık felaketi ile boğuşan köylere yardım elini uzatması anlatılmamış.” şeklindeki ifadelerle eleştiri topuna tutulur. Stalin’in ölümünden uzun yıllar sonra dahi Alimcan İbrahimov’un mevcut eseri, Çulpan Zaripova Çetin’in ifadesine göre “yazarın, sosyalist realizm prensiplerini tam anlamıyla kabul edemediğinden ortaya çıkan başarısızlığı” olarak gösterilir (Zaripova Çetin 2020: 20). Ancak Sovyetler Birliği dağılıp, toplumda başlayan özgürlük cereyanı etkisinde söz konusu öykü 1990, 1997, 1998 yıllarında birkaç kez yayınlanır. *Âdemler* adlı öykü üzerine son yıllardaki çalışmaları gözden geçiren yazarın tespitine göre Flün Musin, Ferit Beşirov, Fuat Galimullin ve Ahmet Sehepov gibi bilim adamlarının değerlendirilmeleri dışında, son on beş yılda yapılan en ciddi ve kapsamlı

incelemeler, Zöhre Selehova ve Milevşe Ahmetova tarafından hazırlanan doktora tezleridir.

Açlıkla ilgili kayıtlara geçen yazılı belgelere *1920'li Yıllarda İdil Bölgesinde Açlık* adlı bölümde yer verilir. Kitabın yazarı, Tatarların yoğun yaşadığı bölgelerde açlığın hüküm sürdüğü tarihleri açıkladıktan sonra, okuyucuları söz konusu dönemdeki en dehşetli açlık olan 1922 açlığının sebepleriyle tanıştırır. Çulpan Zaripova Çetin'in açıklamasına göre önde gelen nedenler, "1921 yılının sıra dışı kurak geçmesi, İç Savaş'ın yıkıcı sonuçları, özel şirketlerin Bolşevikler tarafından yok edilmesi, şehirde yaşayanları doyurabilmek için köylülerden zorla erzak toplanması, Ekin için ayrılan tohumların Prodzvyorstka adlı zorlama sistemi tarafından köylülerin elinden alınması"dır. Yazar; Polyakov, Knurova, Geller, Latıfov vs. gibi uzmanların bu konu üzerindeki çalışmalarından yararlanarak yeni kurulan Tataristan Cumhuriyeti yöneticilerinin bu siyasete tepkisi, 1921-1922 yıllarında Sovyet hâkimiyetinin Avrupa ve Amerika'dan yardım isteğinde bulunması, yardım amacıyla Tatar din adamlarının Orta Asya'ya ve Türkiye'ye yola çıkması gibi önemli tarihî gerçekleri aktarır. İdil ve Ural bölgesinde yaşayan halkların nüfusunun azalma nedenlerine de değinen Çulpan Zaripova Çetin'in açıklamaları şu şekildedir: "Orada yaşayan nüfusun %26 azaldığı, 1922 yılı açlığı sırasında İdil bölgesinde bazı kasaba ve köylerde nüfusun % 95'inin öldüğü bilinir... Sovyet Merkezî Nüfus Sayımı Bakanlığı verilerine göre, 1920-1922'li yıllarda açlıktan ölenlerin sayısı 5,1 milyona ulaşır." (Zaripova Çetin 2020: 26). Bu bölümde insanların açlığın pençesinden kurtulabilmek için kara pazı, kızıl balçık, ağaç kabuğu gibi şeyleri ve kedi, köpek, fare gibi hayvanları yemeye başladığı, çeşitli hastalıklarla boğuştuğu, pek çoğunun intihar ettiği, bölgenin yarısında insan eti yeme olaylarının yaşandığı ve bunların kayda geçtiği vs. hakkında bilgiler ortaya konulmuştur.

Kitabın *Dünya ve Tatar Edebiyatında Açlık* başlıklı bölümünde çeşitli yıllarda Avrupa, Amerika, Rusya ve Türkiye edebiyatlarında açlık konusunu ele alan yazarların eserleri tanıtılır. Eski Sovyetler Birliği topraklarında hayat sürdüren ve çeşitli yıllarda açlıkla boğuşan Kazak ve Gagavuz Türklerinin acısını yansıtan eserlere de değinilir, onların Türkiye Türkçesine aktarılmasıyla ilgili bilgi verilir. En önemlisi, bu bölümde XIX. yy. sonundan itibaren halkın gerçek hayatını yansıtmaya yönelik Tatar edebiyatında, özellikle XX. yüzyıl başından itibaren çeyrek asır boyunca açlığın ölümcül pençesi altında yaşayan toplumun acı gerçeklerini konu edinen edebî eserler tablosu göz önüne serilir, onlarla ilgili önemli tespitler yapılır. Gazetede yayınlanan makalelerle birlikte açlık dehşetini bütün çıplaklığıyla canlandıran çok sayıda şiir, hikâye, manzume ve günlük türündeki eserlerle ilgili bilgilendirici açıklamalar yapılır. Çulpan Zaripova Çetin'e göre "Bu dönemde yazılan edebî eserlerde açlık sadece toplumsal ve tarihsel bir sorun olarak değil, etik ve ahlaki bir sorun olarak da ele alınır." (Zaripova Çetin 2020: 29). Aç halka yardım komiteleri düzenlendiği veya onlara üye olduğu, Mecit Gafuri gibi bazı yazarların açlık dehşetini bizzat kendilerinin yaşadığı, şair Segiyt Remiyev'in açlıktan ölen insanları kendi elleriyle topladığı

hakkında çarpıcı bilgiler aktarılır. Kısacası bu bölüm, diğer Tatar yazarlarının eserlerinde açlık konusu üzerine araştırma yapmak isteyenler için önemli bilgiler barındırmaktadır.

Birkaç başlıktan oluşan “*Âdemler*” Adlı Öykü Üzerine adlı bölümde Çulpan Zaripova Çetin ilk önce eserin arka planında gizli tutulan önemli problemlerden birine -Tatarların dünyaya serpilip çeşitli bölgelerde yaşama nedenine- değinir. Tatar milletinin kendi toprağından farklı yerlere göç etmeye mecbur olmasının ana sebeplerinden birinin 1921-1922’li yıllardaki açlık vakası olduğunu belirtir. Fakat Sovyet döneminde önemli idari görevlerde bulunan A. İbrahimov’un “facianın siyasi, ekonomik ve toplumsal sebeplerini dile getirmedi, açlığın sebebini daha çok doğada olup bitenlere bağlı olarak anlattığı”nı da ifade eder (Zaripova Çetin 2020: 36).

Tatarlarının yaşam tarzıyla ilgili çok sayıda malzeme barındıran “*Âdemler*” adlı öykü, Çulpan Zaripova Çetin tarafından çok detaylı bir şekilde incelenir. Hikâyede tespit edilen unsurlar çeşitli başlıklar - eser kahramanları, tarihi olaylar, açlık yıllarında cereyan eden hastalıklar, Sovyetlerin köylere yardımı, Tatar Türklerinin milli değerleri, sosyal yaşam - altında ele alınır ve yazar, bu başlıkları alt başlıklar altında daha belirgin ve daha detaylı tahlil etmeye gayret gösterir. *Eserlerde İnsanlar ve Açlık* adlı bölümde ise öyküde anlatılan insanlar, Çulpan Zaripova Çetin tarafından üç gruba ayrılır: 1. Açlık başlar başlamaz ekmeğın bol olduğu diyarlara göç edenler, 2. Açlıktan ölenler, 3. Köyde kalarak açlık ile mücadele edenler. Bir köy hayatı üzerinden A. İbrahimov’un ele aldığı önemli meseleler de belirtilir. Örneğın açlıkla boğuşan bir insanın fiziki yapısı ve psikolojik durumu; açlığa çare olarak insanların özellikle de genç kadınların satılması, köyün zengini ihtiyar Namacan’ın yatağına girilmesi, yiyecek hırsızlığı yapılması, köyde bulunan tüm kedi ve köpeklerin yenmesi, son aşamada da yamyamlığa girişilmesi anlatılır. Bu meseleler, eserden örneklerle kanıtlanır; özellikle de açlığın normal insan psikolojisinin değışimine etki süreci üzerinde durulur. Aç kalan insanların sadece düşünme kabiliyetini değıl; duyuları, eskiden gelen gelenekleri, dinî vecibeleri ve çocuk sevgisi, acıma, vicdan azabı gibi pek çok duyguyu yitirdiğı açıklanır. Çulpan Zaripova Çetin’in değıerlenmesinde, insani sıfatlarını kaybeden âdemlerin yaptıkları Alimcan İbrahimov’un kalemiyle “Sert, hatta fotoğraf çekercesine gerçekçi, dünya edebiyatının bütün dönemlerinde görülmekle birlikte Sovyet edebiyatı eleştiri tarihinde ‘dekadan belirtisi’ olarak kabul edilen natüralizme özgü bir şekilde tasvir edilir.” (Zaripova Çetin 2020: 44).

Günümüz Tatarlarının yüzde yetmiş beşinin kendi vatanından uzakta, yabancı topraklarda hayat sürdürmesinin bir nedeni de zorunlu göç sayılır. Göç ve diğer sebepleri kitabın “*Eserde Tarihi Olaylar*” adlı alt başlığında açıklayan Çulpan Zaripova Çetin, “Tatarlar; Türk boyları arasında asırlar boyunca önceleri zorla Hıristiyanlaştırma, daha sonra açlık, siyasi sürgünler ve savaşlar nedeniyle çeşitli bölge ve ülkelere göç etmek zorunda kalan, dünyaya dağılıp yaşayan neredeyse tek boydur.” der (Zaripova Çetin 2020: 57). Göçlerin tarihteki siyasi ve ekonomik

sebepleri hatırlatılmakla birlikte, Alimcan İbrahimov'un söz konusu öyküsünde 1922 yılındaki açlık vakasının insanları Türkistan, Kafkasya ve Sibiryaya taraflarına göç etmeye mecbur ettiği vurgulanır. Öyküde diğer tarihî olaylar, eser kahramanları Gerey ve Minlebay'ın hayatları üzerinden dile getirilir ve XX. yüzyılın başında, 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı'na ve 1917 Devrimi akabinde gelen İç Savaş'a Tatarların katılımı gibi önemli bilgiler verilir. Alimcan İbrahimov'u eseri yazmaya mecbur eden yamyamlık da tarihî olaylar sırasında yer alır ve 1920-1922 yılları arasında İdil bölgesinde gerçekten yaşanan bir vaka olduğu arşiv evraklarıyla kanıtlanır.

Kitabın yazarı, Alimcan İbrahimov'un "*Âdemler*" adlı öyküsü üzerinden açlık nedeniyle o yıllarda yoğunlaşan veba, tifo ve iskorbüt gibi çeşitli hastalıklar hakkında da bilgi aktardığını (*Açlık Yıllarında Cereyan Eden Hastalıklar*) belirtir ve her hastalığı ayrı ayrı ele alır. İncelemeden anlaşıldığı üzere eserinde Sovyet hâkimiyetinin açlıkla mücadele etme politikasına övgüler yağdırmadığından Tatar yazarı, diğer kalem arkadaşları tarafından eleştiri alınca devletin köylülere gösterdiği yardımı öykünün sonuna eklemek zorunda kalır. Bu süreç yani hayatta kalmayı başaran, açlıktan bitkin düşen köylülerin davranışları Çulpan Zaripova Çetin'in kalemıyla *Köylülere Sovyetlerden Gelen Yiyecek Yardımı* adlı alt başlıkta titizlikle değerlendirilir fakat eserde bu yardımı anlatan kısmın "yine de fazla coşku ve övgü içermediği" belirtilir.

"*Âdemler*" adlı öykünün ana konusu açlıkla mücadele olsa da Alimcan İbrahimov kendine özgü üslubuna -Tatar halkının yaşam tarzını, onun gelenekleri ve millî değerleriyle iç içe tasvir etme - bu eserinde de ağırlık verir ve böylece o dönem Tatar Türklerinin yaşam biçimini eserine ustaca yansıtmış olur. Kitabın *Eserde Tatar Türklerinin Milli Değerleri* adlı bölümünde farklı tabakalara ait eser kahramanlarının hayatlarına bağlı şekilde aile içi geleneklerden düğün, doğum, cenaze; dinî geleneklerden Allah ve Allah korkusu, imana gelme, kabir azabı, günah, Cuma namazı, yatsı namazı, tufan vs.; örf ve âdetlerden yardımlaşma, misafirperverlik, hasta ziyareti gibi pek çok unsur ayrı başlıklar altında incelenir. Millî geleneklere ve halk inançlarına dair bilgilendirmeler yapılır, günlük hayattan ve eserden örnekler verilir. Bu bölümde halk edebiyatı örneklerinden masal, cadı, rüya görme, lanet etme, deyimler, halk kültürünü yansıtan benzetmeler, argo kelimeler de ayrı ayrı değerlendirilir. Böylece, Alimcan İbrahimov'un edebî ustalığı öne çıkarılır. Daha önce de Tatar Türklerinin geleneksel giyim kuşamıyla ilgili bilimsel çalışmalara imza atan Çulpan Zaripova Çetin, incelediği öykü üzerinden de ilginç yorumlarda bulunur. Eserde o dönem insanların beslenme türünü anlatmadan ilk önce coğrafi, ekonomik ve etnik açıdan Tatar Türklerine özgü tarımcılık ve hayvancılıkla ilgili bilgiler aktarır. Alimcan İbrahimov'un öyküsünde mutfak kültürüyle ilgili adı geçen kavramlar, kitap yazarı tarafından adeta süzgeçten geçirilir. *Mutfak Kültürü* başlıklı bölümde Çulpan Zaripova Çetin; yiyecek içeceklerden mutfak araç gereçlerine kadar günlük kullanımdaki pek çok unsuru tespit eder, onların bir kısmının kökenini açıklar, Tatar Türklerinin yaşantısındaki kullanım özelliklerine değinir. Ayrıca

İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar Türklerin ev yapısını ele alan *Köy Evi* adlı alt başlığın girişinde Tatar evinin birçok özelliği üzerinde durulur. Alimcan İbrahimov'un öyküsünden örneklerle, köy evlerinde bulunan *çorma*, *öy astı*, *iden astı*, *kelet*, *baz*, *munça*, *uram kapkası* vs. gibi Tatar Türklerine özgü mimariye ait pek çok unsur hususunda açıklamalar yapılır ve onlar mitoloji açısından değerlendirilir.

Çulpan Zaripova Çetin'e göre Alimcan İbrahimov, "Usta bir yazar olarak köy hayatını ve köydeki sosyal tabakaları bütün inceliğiyle kaleme alır." (Zaripova Çetin 2020: 102). *Eserde Sosyal Hayat* adlı bölümde o dönem Tatar halkının geçim kaynakları, meslek ve uğraşlarıyla ilgili doyurucu bilgi verilir. Yazar, XX. yüzyılın başında Rusya sınırları içerisinde yaşayan halklar üzerinde hukukun işlenişi hakkında da bilgi verir ve Alimcan İbrahimov'un söz konusu öyküsünde Tatar köylerinin kanun ve kurallarla olan ilişkilerini açıklar. Adalet çerçevesinde rehine vermek, senet vermek, cinayet takibi, hakikati çarda arama gibi hukuki durumlar ayrı alt başlıklar altında incelenir.

Kitabın sonuç kısmında Çulpan Zaripova Çetin; Alimcan İbrahimov'un usta kalemine, tasvir özelliklerine değinir ve "*Ademler*" adlı öykünün kulağa hoş gelen bir edebî eser olmaktan ziyade o dehşetli yılların belgeseli olarak algılanması gerektiğini belirtir (Zaripova Çetin 2020: 110). Kaynakça kısmında, eser incelenirken değinilen konularla ilgili Rusça, Tatarca ve Türkçe dillerinde yazılan zengin kaynak listesi ve arşiv belgeleri yer alır. Kitabın son bölümünde "*Ademler*" öyküsünün Türkçeye çevrilişi verilir.

Çulpan Zaripova Çetin tarafından hazırlanan bu kitap, okurları sadece İdil boyunda yaşanan açlık afeti ile yamyamlığın en gerçekçi manzaralarıyla tanıştırmayacak, aynı zamanda belki de devlet adamı Alimcan İbrahimov'un Sovyet dönemindeki siyasi görüşlerini yeniden değerlendirmede ve Tatar halkının Rusya ve dünyanın çeşitli yerlerine dağılıp buralarda yaşamaya mecbur edilme nedenini anlamada da katkı sağlayacaktır. Ayrıca bu eser, Türk bilim adamlarını Tatar edebiyatında aynı konu üzerine yazılmış diğer eserleri de Türkçeye aktarmaya ve araştırmaya yönlendirme konusunda umut vadetmektedir.

Kabullenmesi çok zor olan acı gerçekleri Türk okuyucusuna tanıtmada cesaret ve gayret gösteren Doç. Dr. Çulpan Zaripova Çetin'e büyük emeklerinden dolayı teşekkür eder ve Kazan Tatar Türkleri edebiyatı üzerine bilimsel çalışmalarının devamını dileriz.

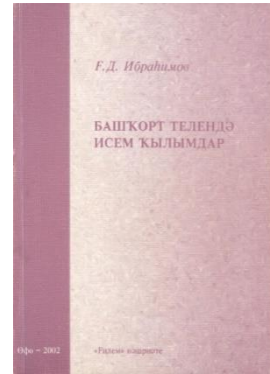
GAYNİSLAM İBRAHİMOV
(1968-2020)**Murat ÖZŞAHİN***

Başkurt dilcisi, Başkurdistan Yazarlar Birliği Üyesi, Başkurt Devlet Üniversitesi Şarkiyat Bölümü Doçenti ve Kurucu Müdürü, Gaynislam Devletbay oğlu İbrahimov (Гайнислам Давлетбаевич Ибрагимов) 31 Temmuz 2020 tarihinde Ufa'da vefat etti.

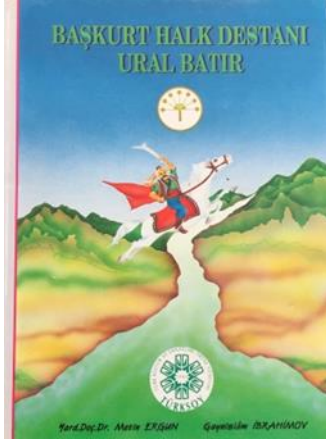
G. İbrahimov, 7 Nisan 1968 tarihinde Başkurt Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Baymak idari bölgesi İkinci İtkol köyünde doğmuştur. Babası, ünlü eğitimci ve tarihçi Devletbay İbrahimov, annesi ise tanınmış bir Başkurt dili ve edebiyatı öğretmeni olan Raziya Mevlitova İbrahimov'dur. 1994 yılında Başkurt Devlet Üniversitesinden, 1996 yılında ise Ankara Üniversitesinden mezun olur. 1994-1996 yılları

arasında Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı TÜRKSOY'da çalışır. 1996-1998 yılları arasında Başkurdistan Kültür Bakanlığında, 1998-2000 yılları arasında ise Rusya Federasyonu Halkları İşleri ve Federal İlişkiler Bakanlığının Ural Biriminde görev alır. 2000 yılından itibaren Başkurt Devlet Üniversitesinde çalışmaya başlayan İbrahimov, 2008 yılından sonra aynı kurumda açılan Şarkiyat Bölümünün müdürü ve Türk dili derslerinin yürütücüsü olarak görev yapar.

2001 yılında Marat Veliyeviç Zeynullin'in danışmanlığında Türk dili ile karşılaştırmalı olarak hazırladığı *Başkurt Dilinde İsim-Füller* (Имя действия в башкирском языке: Функционально-семантический аспект, Başkurt Devlet Üniversitesi, Ufa) adlı tezini savunarak filoloji bilim alanında doktorluk unvanı alır. Türkiye'de yaptığı yayınlardan ötürü 2005 yılında Yazarlar Birliği üyeliğine kabul edilir.

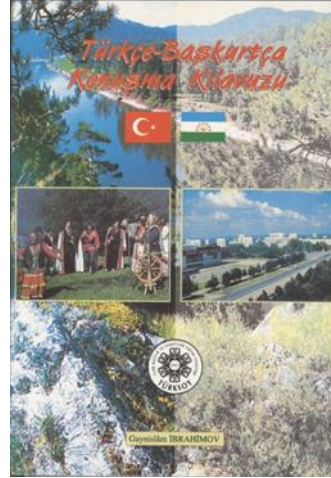
* Afyon Kocatepe Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Afyonkarahisar/TÜRKİYE. E-posta: mozsahin35@hotmail.com ORCID ID: 0000-0003-2135-0985

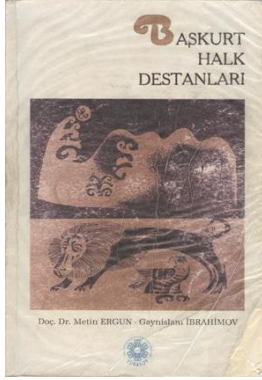
1994-1996 yılları arasında Başkurdistan Cumhuriyeti tarafından eğitim almak üzere Türkiye'ye gönderilen İbrahimov, Ankara Üniversitesinde Türk dili eğitimi alır. Aynı zamanda dönemin TÜRKSOY Genel Müdürü ve Azerbaycan Kültür Bakanı Polad Bülbüloğlu'nun tavsiyesi ile Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı TÜRKSOY'da çalışmaya başlar. Sovyetlerin dağılması ile Rusya coğrafyasında yaşayan halkların tanınması ve onların soyut kültürel varlıklarının tanıtılması maksadı ile başlatılan çalışmalara paralel olarak İbrahimov, Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi Metin Ergun ile birlikte, zengin mitolojik motifler barındıran *Başkurt Halk Destanı Ural-Batır* (Ankara, 1996)

çalışmasını yayımlar. Bu çalışma ile Başkurt halk kültürü ve destanları araştırmacılar için dikkat çekici hâle gelir. Ayrıca, 2003 yılında Başkurt Halk Destanı Ural Batır adlı yayımından dolayı Başkurdistan Cumhuriyeti Şeyhzade Babiç isimli Gençler Devlet Ödülü'ne layık görülmüştür.

Bilindiği üzere Türk lehçeleri konusunda Türkiye'de basılan ilk konuşma kılavuzu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından hazırlanan *Türk Dünyası Konuşma Kılavuzu* (İstanbul, 1992) adlı eserdir. Başkanlığını Timur Kocaoğlu'nun yaptığı küçük bir grup ile hazırlanan bu çalışmada 7 bağımsız Türk ülkesi (Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan) ile Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Tataristan Cumhuriyeti ve Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Doğu Türkistan (Sinkiang-Uygur Muhtar Vilayeti) lehçelerinden konuşma cümleleri, alfabetik konu başlıkları altında verilmiştir (Kocaoğlu vd., 1992: IX). Söz konusu çalışmada Başkurtça konuşma örnekleri yer almamaktadır. İbrahimov, bu çalışmanın yayımlanmasından kısa bir süre sonra başında çok kısa bir Başkurtça gramer ile sonunda kısa bir sözlüğün yer aldığı ve 103 başlık altında cümlelerin verildiği müstakil bir konuşma kılavuzu olan *Türkçe-Başkurtça Konuşma Kılavuzu* (Ankara, 1996) adlı çalışmasını hazırlar ve böylelikle Başkurtçanın eksikliğine yönelik bir ihtiyaca katkı sunar. Başkurt Kiril alfabesinin kullanılmadığı bu çalışmada Başkurtça örnek cümlelerin transkripsiyon alfabesi ile verilmesi, eserin tamamen Türkiye Türkçesi konuşurlarının faydası gözetilerek hazırlandığını gösterir.

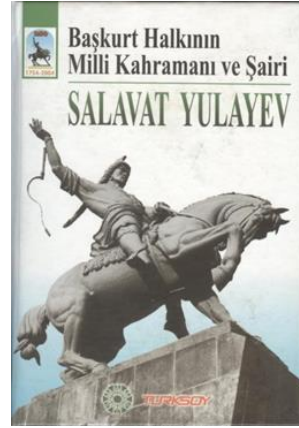

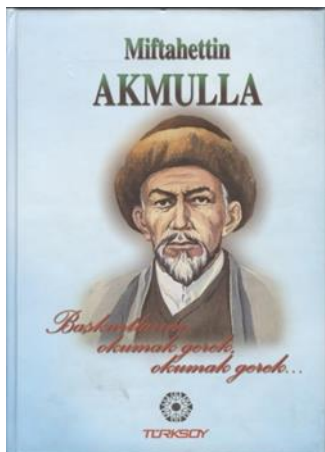

G. İbrahimov ve M. Ergun; *Ural Batır, Akbużat, Aķhaķ ola, uñır Buęa, ara Yuręa, Alpamiŗa, Kűsek Bey, Babsaķ Bey mēnen aragűlűmbet Bey, użıykűrpes, Zayatűlek mēnen Mayanhılıv* gibi 10 Baŗkurt destanının yer aldđđı toplu bir alıŗmayı *Baŗkurt Halk Destanları* (Ankara, 2000) adıyla yayımlar. Eserin giriŗ bűlűműndeki *Baŗkurt destanları űzerine alıŗmalar, Baŗkurt destancılık geleneęi ve Baŗkurt destanlarının motif yapısı* baŗlıkları da destan metinlerinin ierięi kadar deęerlidir.

İbrahimov, yalnızca anonim űrűnleri tanıtılmakla kalmaz. Aynı zamanda Baŗkurt tarihinin űnemli isimlerinin eserlerini de Tűrkiye'deki okurları ve ilgilileri ile buluŗturur. İlk olarak *Baŗkurt Halkının Milli Kahramanı ve Őairi Salavat Yulayev* (Ankara 2004) baŗlıęı altında *Salavat Yulayev*'in Őiirlerini Tűrkeye aktararak Baŗkurtların halk Őiiri ve műcadele tarihi hakkında fikir verir. Ayrıca, hem Baŗkurtların hem de İdil-Ural coęrafyası Műslűmanlarının modernleŗme sűrecinin bűyűk Őahsiyetlerinden *Miftahettin Akmulla*'nın (Ankara, 2007) Őiirlerini Ahat Vildanov ve Ahat Salihov ile birlikte hazırlayarak Tűrk okurlarının dikkatine sunar. Her iki eser de TűRKSOY tarafından yayımlanmıŗtır.

Tűrk Dűnyası ile doęrudan temasın baŗladıęđ 1991 sonrasında tűm Tűrk topluluklarının sűzlű ve modern edebiyatlarına olan ilgi artar. Tűrkiye dıŗındaki Tűrk topluluklarının edebiyatlarının tanıtılması, Tűrk edebiyatının yoęunluęunun ve sınırlarının belirlenebilmesi amacıyla eŗitli projeler tasarlanmıŗtır. Tűrkiye Cumhuriyeti Kűltűr Bakanlıęđ tarafından yayımlanan, merhum Nevzat Kűsoęlu'nun yűneticilięinde Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un editűrlűęűnde hazırlanan ve 32 ciltten meydana gelen *Tűrkiye Dıŗındaki Tűrk Edebiyatları Antolojisi* projesi ile bir Tűrk Dűnyası edebiyatı kűllyatđ hazırlanmıŗtır. Proje kapsamında G. İbrahimov; Ahmet Sűleymanov ve Metin Ergun ile birlikte *Baŗkurt Edebiyatđ I 29. Cilt* (Ankara, 2004) ve *Baŗkurt Edebiyatđ II 30.*

Cilt (Ankara, 2005) adlı ciltler için metin seçiminde ve metinlerin yayımlanmasında büyük katkı sağlamıştır.

Benzer bir proje 1997 yılında Türk Dil Kurumu tarafından planlanmıştır. Başkanlığını Prof. Dr. Fikret Türkmen'in yaptığı 'Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması' projesi kapsamında pek çok Türk topluluğunun destanları Türk diline aktarılmaya başlanır. İbrahimov ve ünlü Başkurt halkiyat âlimi merhum Ahmet Möhemetveli oğlu Söleymanov yayımlanacak Başkurt halk destanlarını belirlerler. Proje kapsamında içeriğinde 76 destan ve halk hikâyesinin yer aldığı Başkurt Destanları dört cilt olarak yayımlanır. Eserin giriş kısmındaki *Başkurt Halkının Epik Mirası* başlığı altında Möhemmetşa Burangolov'dan başlayarak Ahmet Söleymanov'un saha araştırmalarından, derlemelerden elde edilen verilerin bir özeti sunulmuştur. Ayrıca, Başkurt folklor araştırmalarının kısa tarihçesi hakkında bilgi verilir.¹

Sovyet sonrası ilişkilerin yeniden kurulduğu ilk dönemlerde Başkurdistan ve Türkiye arasında bir köprü olan G. İbrahimov'un hizmetleri; Başkurtların dili, tarihi, folkloru hakkında ilk elden bilgiler olması açısından oldukça değerli olmuştur. Başkurtların dili, folkloru üzerine yapılan derslerde onun hizmetlerinden faydalanılmıştır. Halkına ve Türkiye'ye gönül vermiş bir bilim insanı olarak genç yaşta vefatı; tanıyanlarını, sevenlerini derinden üzmüştür.

“Urını ojmahta bulhın!..”

Tek yazar ve eş yazar olduğu diğer birkaç çalışması ise şunlardır;

- **Ибрагимов Г. Д.** (2010), Числительные и их категориальные свойства в башкирском языке, Проблемы востоковедения, 1-2010, 47, 118-121.
- **Ибрагимов Г. Д.**; Захаров В. П.; Ахмадиев Р. Б.; Зайнуллин М. В. (2013), Востоковедение в России: история, современность и перспективы: материалы Всероссийской заочной конференции, Уфа: РИЦ БашГУ.
- Акилова М. Ф.; **Ибрагимов Г. Д.** (2016), Практический курс турецкого языка: учебное пособие, Уфа: РИЦ БашГУ.
- Уразакова А. Ф., **Ибрагимов Г. Д.** (2016), Употребление антонимов в башкирском и турецком языках (на примере пословиц и поговорок): выпускная квалификационная работа по специальности 41.03.03 "Востоковедение и африканистика. Языки и литература стран Азии и Африки" Уфа.: Башкирский государственный университет

¹ Eserin içeriği hakkında daha fazla bilgi edinmek için ilgili değerlendirme yazısı okunabilir: YAMAN, S. (2015), *Başkurt Destanları Hakkında*. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Güz-2015, 40. Sayı, s. 223-227

- Гиниятова А. В., **Ибрагимов Г. Д.** (2016), Лингвистические термины в башкирском и турецком языках: выпускная квалификационная работа по специальности 41.03.03 "Востоковедение и африканистика. Языки и литература стран Азии и Африки", Уфа: Башкирский государственный университет

Каунакça

Zaynullin, M. V. (erişim: 15.11.2020). "İbragimov Gaynislam Davletbayevič", *Başkirkaya Entsiklopediya* <http://rus.bashenc.ru/index.php/component/content/article/2-statya/16253-ibragimov-gaynislam-davletbaevich>

Kocaoğlu, T.; Mikail, M. vd. (1992). *Türk Dünyası Konuşma Kılavuzu (Turistler İçin)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Kolesnikov, A.; Kemaloğlu İ. (2012). *Avrasya Türkologları Sözlüğü I. Cilt 2. Kitap Rusya Türkologları (XX. Yüzyılın İkinci Yarısı – XXI. Yüzyılın Başı)*, Ankara: TÜRKSOY ve IFESCCO Yayınları.

GAYNISLAM İBRAHİMOV (1968-2020) •

YAYIN İLKELERİ

GENEL İLKELER:

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi, İdil-Ural Bölgesi hakkında sosyal bilimler alanında yazılan bilimsel makalelerin yayımlandığı uluslararası hakemli bir dergidir.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'nde; a) İdil-Ural araştırmaları alanına katkı sağlayan, alanındaki bir eksikliği giderecek özgün makaleler b) İdil-Ural araştırmaları alanını ilgilendiren yayımlara ilişkin tanıtım veya eleştiri yazıları c) İdil-Ural araştırmaları alanına katkı sağlayacak çeviriler/aktarmalar yayımlanır.

Yazıların **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**'nde yayımlanabilmesi için daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya başka bir yayının yayım sürecine girmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildirimler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla yayımlanabilir.

Yazım dili Türkçe olan **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**'nde Yayın Kurulu'nun kararı ile İngilizce ve Rusça dışında Türk şive ve lehçelerinde yazılmış olan makaleler de tüm sayının %30'unu geçmeyecek şekilde yayımlanabilir.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi, yaz ve kış (Haziran-Aralık) sayıları olmak üzere yılda iki defa yayımlanır ve her yıl bir cilt oluşturulur.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların her türlü ilmî ve hukukî sorumluluğu yazarlarına, telif hakları ise **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**'ne aittir. Dergide yayımlanan yazılar, Yayın Kurulu'nun izni olmaksızın herhangi bir yerde kısmen veya tamamen yayımlanamaz, çoğaltılamaz. Yazılardan ve sair verilerden (istatistik, tablo, fotoğraf vs.) kaynak göstermek şartıyla alıntı yapılabilir.

YAZILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ:

Dergiye gönderilen yazılar öncelikle derginin yayın ilkelerine uyumu açısından değerlendirilir. Derginin yayın ilkelerine uymayan yazılar değerlendirme sürecine alınmaz.

Değerlendirme sürecine alınan yazılar, yazar adları gizlenmek suretiyle Yayın Kurulu tarafından belirlenen iki hakeme gönderilir. Değerlendirme sürecinde yazarın/yazarların kimliğine dair herhangi bir bilgi hakemlere kesinlikle verilmez ve yazarlara da hakem adları kesinlikle açıklanmaz. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olursa yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir ve/veya Yayın Kurulu raporlar üzerinden bir değerlendirme yapmak suretiyle son kararını verebilir. Yazarlar hakemlerin ve Yayın Kurulu'nun eleştiri, tavsiye ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar. Varsa katılmadıkları hususları gerekçeleriyle birlikte ayrı bir rapor hâlinde Yayın Kurulu'na bildirebilirler. Hakem raporları beş yıl süreyle saklı tutulur.

Yayım kararı verilen yazılar, Yayın Kurulu'nun uygun gördüğü bir sayıda yayımlanırlar.

Çeviri yazılar telif yazılar ile aynı yayım sürecine tabidir.

Tanıtma yazıları editör onayı ile hakemlere gönderilmeksizin yayımlanabilir.

YAZIM KURALLARI:

Dergiye gönderilecek olan makaleler aşağıda belirtilen düzen çerçevesinde MS Word dosyası olarak (.doc / docx uzantılı) ve ayrıca PDF (.pdf uzantılı) olarak hazırlanmalıdır.

A) Sayfa Düzeni:

Yazı Tipi: Times New Roman

Yazı Boyutu: 11 punto

Dipnot Yazı Boyutu: 9 punto

Satır Aralığı: Tek

Paragraf Aralığı: 6 nk

Paragraf Girintisi: 1 cm

Sol Kenar Boşluğu: 3 cm
Sağ Kenar Boşluğu: 2 cm
Üst Kenar Boşluğu: 3 cm
Alt Kenar Boşluğu: 2 cm

B) Başlık: Bold ve büyük harflerle yazılmalı ve 12 kelimeyi geçmemelidir. Başlığın İngilizce karşılığı küçük harflerle ve Türkçe başlığın altında yer alacak şekilde yazılmalıdır. (İngilizce veya Rusça yazılan makalelerde ikinci dil Türkçe olmalıdır.)

C) Yazar Adı: Yazar ad/adları başlığın altında yazılıp; unvan, kurum adresi ve e-posta bilgileri ismin sonuna ilintilendirilecek bir yıldızla sayfanın altında gösterilmelidir.

D) Öz: Makale özeri ortalama 200 kelimedenden oluşmalıdır. Öz metninin içinde kaynak, şekil ve çizelgelere yer verilmemelidir. Özün hemen altında en az 5, en fazla 8 kelimedenden ibaret anahtar kelimeler yer almalıdır. Öz ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de yazılmalıdır. Türkçe dışında bir dilde yazılan makalelerde özetler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır. Her makalenin sonunda en az 500 kelimelik Rusça genişletilmiş özet ve 5 kelime anahtar kelime yer almalıdır.

E) Alıntı ve Kaynak Gösterme: Üç satırdan uzun olmayan birebir alıntılar tırnak içinde verilmelidir. Üç satırdan daha uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf halinde satırın sağından ve solundan 1,25 cm içeride, yazı boyutu 10 punto olacak şekilde dizilmelidir. Kaynaklar metin içinde aşağıda belirtilen düzende gösterilmelidir:

Tek Yazarlı Kaynak: (Türkoğlu, 2000:101)

Aynı Yazarın Aynı Yıl Yayımlanan Birden Fazla Eseri: (Arık, 2007a; Arık, 2007b)

İki Yazarlı Kaynak: (Demir ve Yılmaz 2005: 4)

Çok Yazarlı Kaynak: (Zheltoy vd., 2009:7) İlk yazarın adı yazılmalı.

Birden Fazla Kaynak: (Türkoğlu, 2000:60; Maraş, 2002:21)

Görülemeyen Kaynaktan Aktarma: (Clauson, 1962; Tekin, 2003:19'dan)

Metin içinde internet sayfalarına gönderme yapılacağı zaman yine yukarıdaki düzene uyulmalıdır. Yazar adı bulunmayan kaynaklarda yazar adı yerine metin başlığı yazılmalıdır. Tarih yerine ise erişim tarihi yazılmalıdır.

Dipnota yalnızca açıklamalar için müracaat edilmeli ve dipnottaki bilgilere kaynak gösterileceği zaman yukarıda belirtildiği şekliyle metin içi kaynak gösterme şekli uygulanmalıdır.

F) Kaynakça: Makale metninin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

Kitap:

Türkoğlu, İsmail. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ceylan, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

Makale:

Alp, Alper. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi. *Gazi Akademik Bakış*, 13, s. 117-126.

Devlet, Nadir (1983). Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, s. 1-10.

İnternet:

İnternet ortamındaki metinlere yapılan göndermeler kaynakçada aşağıdaki düzene uygun bir şekilde yapılmalıdır:

Soyadı, Adı. (erişim tarihi). Başlık. *Sayfa/site adı*. sayfa. link. (Yazar adı olmayan kaynaklarda metin başlığı yazar künyesinin yerine çekilmek suretiyle aynı düzen takip edilmelidir.)

Ses ve Görüntü Kayıtları:

Ses ve görüntü kaynaklarına yapılacak göndermelerde ilgili eserin künyesi yazılırken katkısı öne çıkarılacak kişinin (yapımcı, yönetmen, senarist, oyuncu, yazar, solist vb.) soyadı

ve adından sonra eserdeki görevi, eserin yayınlanma tarihi, eser adı, eserde katkısı olan diğer kişi veya kurumlar, eserin formatı (VCD, DVD vb.)

Sınav, Osman. yön. (2012). Uzun Hikâye. Sen. Yiğit Güralp. Oyun. Kenan İmirzalıoğlu, Tuğçe Kazaz, Ushan Çakır, vd. DVD. Sinegraf Film.

PUBLISHING PRINCIPLES

GENERAL PRINCIPLES:

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi (*The Journal of Volga-Ural Studies*) is an internationally refereed journal in which scientific articles in the field of social sciences about Volga-Ural Region are published.

In *the İdil-Ural Araştırmaları Dergisi* a) authentic articles that contribute to the field of Volga-Ural studies and fill a gap in the field b) introductory articles and reviews of publications concerning the field of Volga-Ural studies c) translations/quotations that would contribute to the field of Volga-Ural studies are published.

Academic manuscripts should not have been published in any other publication or should not be in the publishing process of any other publication so as to be published in the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**. The proceedings which have been presented in an academic conference can be published only if this situation is clearly stated.

Publishing language of the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** is Turkish; with the approval of the editorial board the manuscripts written in other languages such as English, Russian and Turkic languages can also be assessed and published. The amount of such content would not exceed %30 of that those written in Turkish.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi is published twice yearly as in summer and winter (June-December) and one volume is composed every year.

Every kind of scientific and legal responsibility of the manuscripts published in *the İdil-Ural Araştırmaları Dergisi* pertains to writers, and copyrights pertain to the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**. The manuscripts published in the journal are not allowed to be published anywhere or be copied partially or wholly without permission of Editorial Board. It can be cited on condition of providing reference from articles and other data (statistics, tables, photos, etc.).

ASSESSMENT OF MANUSCRIPTS:

The manuscripts that have been sent to the journal are first assessed in terms of the consistency to the publishing principles of the journal. The manuscripts are not fulfilling the publishing principles of the journal will not be peer reviewed or assessed for publication.

The manuscripts that are in the process of assessment are sent to two reviewers determined by Editorial Board thereby hiding the names of writers. During the assessment phase any information about the identity of writer/writers is not given to the reviewers and the names of the reviewers are not disclosed to the authors. If one of the referee reports is positive and another is negative, the manuscript is sent to the third referee and/or Editorial Board can give the last decision by means of assessing the reports. The authors consider reviews, suggestions and correction requests of the referees and Editorial Board. If any, they can notify their disagreements to Editorial Board in a separate report with justification. The referee reports are hidden for a period of five years.

The issues of the manuscripts which are chosen for publishing are determined by the Editorial Board.

Translated articles are subject to the same publication process as copyrighted articles.

Non-critical articles can be published with the approval of the editor without being sent to the referees.

SPELLING RULES:

The articles that are to be sent to the journal should be prepared in both MS Word (.doc or .docx) and PDF (.pdf) formats.

A) Page Layout

Typefont: Times New Roman

Font size: 11 point

Font size in footnote: 9 point

Line spacing: Single

Paragraph spacing: 6 pt

Indent : 1 cm

Left margin: 3 cm

Right margin: 2 cm

Top margin: 3 cm

Bottom margin: 2 cm

B) Title: It should be written in bold capital letters and should not exceed 12 words. The English translation of the title should be in lowercase letters and below the Turkish title. (The second language of the articles written in English and Russian must be Turkish.)

C) Writer's Name: Author's name/s should be written below the title and the information about job title, institution address and email should be indicated with an asterisk that would be attached to the end of the name.

D) Abstract: Abstracts of the article should not exceed 200 words. In the abstract, resources, tables and figures should not be indicated. Below the abstract there should be keywords composed of minimum 5 words and maximum 8 words. The abstract and keywords should be translated into English. The abstracts of the articles, which are not written in Turkish, should also be prepare in English and Turkish. At the end of each article, an extended summary of at least 500 words in Russian and 5 word keywords should be included.

E) Citation and Giving Reference: Exact quotations which are not longer than three lines should be placed in inverted commas. Longer quotations than three lines should be indented 1,25 cm from the left and right margin in a separate paragraph, font size should be ranged as 10 point. The references should be indicated in a text in the layout below stated.

Single Author: (Türkoğlu, 2000:101)

Two Authors: (Demir ve Yılmaz 2005: 4)

More than one work of the same author in the same year: (Arık, 2007a; Arık, 2007b)

More than one resource: (Türkoğlu, 2000:60; Maraş, 2002:21)

More than one author: (Zheltoy vd., 2009:7) The name of the first author should be written.

Citation from an unseen resource: (Clouston, 1962; Tekin, 2003:19'dan)

To refer to internet pages in a text the above mentioned layout must be followed. In resources which author's name is not available, title of the text should be written instead of the author's name. Date accessed should be written instead of the date.

Footnotes should be used only for explanations and the above mentioned in-text referencing style should be used while providing a reference to the information in footnotes.

F) References: By the end of the text in an article should be listed in an alphabetical order by surname of authors.

Book:

Türkoğlu, İsmail. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ceylan, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

Article:

Alp, Alper. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi. *Gazi Akademik Bakış*, 13, s. 117-126.

Devlet, Nadir (1983). Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, s. 1-10.

Internet:

The references to the texts in the internet should be written in bibliography in accordance with the layout below.

Surname, Name. (Date accessed). Title. Page/Website name. page. link. (When author's name is not available in resources, title of the text should be replaced with author's name and the same layout should be followed.)

Sound and Video Records:

With regard to the references to the sound and video resources, surname and name of a person whose contribution would be highlighted (producer, director, scenarist, actor/actress, writer, soloist, etc.) and then his/her position, broadcast date, name of work, other people or institutions that contribute to work, format of work (VCD, DVD etc.)

Sınav, Osman. yön. (2012). Uzun Hikaye. Sen. Yiğit Güralp. Oyun. Kenan İmirzaloğlu, Tuğçe Kazaz, Ushan Çakır, vd. DVD. Sinegraf Film.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ЖУРНАЛА И ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИЯМ

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ:

Журнал **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** (Журнал Волжско-Уральских Исследований) имеет свою научную редколлегию и является международным журналом по гуманитарным наукам, публикующим научные исследования по Волжско-Уральскому региону России.

В журнале **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** печатаются: а) статьи, содержащие новые исследования по Волжско-Уральскому региону России и восполняющие пробел в данной области исследований; б) ознакомительные и критические статьи к изданиям, относящимся к Волжско-Уральским исследованиям; с) переводы, восполняющие исследования по Волжско-Уральскому региону России.

Наш журнал- издание, в котором будут опубликованы только те статьи, которые ранее не были напечатаны в других изданиях и не приняты для публикации в другой журнал. Статьи, которые раньше были представлены на научной конференции, будут напечатаны с указанием данного положения.

Рабочим языком журнала является турецкий язык. Резюме статей, написанных не на турецком языке, должны быть представлены на турецком и английском языках.

Журнал **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** выходит в свет два раза в год летом и зимой (июнь-декабрь) и каждый год издаётся в виде единого сборника.

Все научные и юридические права статей, опубликованных в журнале **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** принадлежат авторам. А авторское право принадлежит журналу **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**. Статьи, напечатанные в нашем журнале, не могут быть напечатаны и размножены в других изданиях частично или полностью без разрешения на то редакционной коллегии. Могут быть использованы ссылки на статьи и другие данные (статистика, таблица, фотография и др.) с условием, что будет указан источник.

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИЯМ

Общие требования:

Принятие статей к публикации:

Статьи, присланные для публикации в журнале, прежде всего будут оценены с точки зрения соответствия требованиям публикации. Статьи, не соответствующие требованиям публикации нашего журнала, к публикации приняты не будут.

Статьи, принятые к публикации, с условием, что авторы будут держаться в тайне, отправляются на рецензию другим рецензентам, выбранным редакционной коллегией. В процессе оценки статьи данные, содержащие сведения об авторе/авторах, рецензентам категорически не сообщаются. Точно также не сообщаются и имена рецензентов авторам статей. Если один из рецензентов пришлёт положительную, а другой отрицательную рецензию, статья будет отправлена третьему рецензенту и/или редакционная коллегия примет решение сама, исходя из имеющихся в наличии рецензий. Авторы статьи должны принять во внимание критику, советы и поправки рецензентов и редакционной коллегии. Имеющиеся претензии, могут быть присланы в редакционную коллегия вместе с обоснованиями в виде отдельного отчёта. Отчёты редакторов сохраняются в тайне в течение пяти лет.

Статьи, принятые к публикации, будут опубликованы в одном из номеров журнала, согласно решению редколлегии.

Редакция сохраняет за собой право не возвращать присланные в журнал статьи.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

Для подготовки и отправки статьи должен использоваться **текстовый редактор MS Word (.doc/ docx)** и формат PDF (.pdf). Статьи должны оформляться согласно указанным ниже правилам:

А) Параметры страницы:

Программа: Times New Roman

Размер шрифта: 11

Размер сносок: 9

Междустрочный интервал: одинарный

Интервал между абзацами: 6 пк

Красная строка

Поля: 1 см

Слева: 3 см

Справа: 2 см

Сверху: 3 см

Снизу: 2 см

В) Заголовок: должен быть набран прописными буквами полужирным шрифтом и выравнивается по центру. Не должен превышать 12 слов. Английский вариант заголовка должен быть написан строчными буквами и размещён под турецким заголовком. (В статьях, написанных на английском или русском языках, как второй язык должен быть использован турецкий).

С) Фамилия и инициалы авторов: Ф.И.О. авторов должны быть написаны под заголовком; должность, название организации и электронный адрес должны быть указаны в виде ссылки звездочкой в конце инициалов.

Д) Аннотация: Средний объём аннотации – приблизительно 200 слов. Указание литературы, ссылки и таблицы в аннотации недопустимы. В конце аннотации должны быть даны ключевые слова, содержащие минимум 5, максимум 8 слов. Аннотация и ключевые слова должны быть даны и на английском языке. Резюме статей, написанных не на турецком языке, должны быть представлены на турецком и английском языках. В конце каждой статьи должно быть включено расширенное резюме содержащее не менее 500 слов на русском языке и 5 ключевых слов.

Е) Ссылки и список литературы: ссылки, не превышающие трёх строк, должны быть даны в кавычках. Ссылки, превышающие три строки, должны быть даны в другом

обзаце (отступ справа и слева 1,25 см, шрифт 10). Ссылки в статье должны быть оформлены в следующем порядке:

Ссылка, имеющая только одного автора: (Türkoğlu, 2000:101)

Ссылка, имеющая двух авторов: (Demir ve Yılmaz 2005: 4)

Ссылка на два или более источников одного и того же автора, написанных в одном и том же году: (Arık, 2007a; Arık, 2007b)

Ссылка на несколько источников: (Türkoğlu, 2000:60; Maraş, 2002:21)

Ссылка на источник, имеющий несколько авторов: (Zheltovd., 2009:7) Должна быть написана фамилия первого автора.

Ссылка на невидимый источник: (Clauson, 1962; Tekin, 2003:19'dan)

Если в статье есть ссылка на сайты интернета, то соблюдаются те же правила, что указаны выше. В источниках, где не указаны фамилия и имя автора, вместо фамилии автора должно быть указано название статьи. Там, где указывается год издания, должна быть указана дата доступа к сайту.

Сноски должны быть даны только для пояснений и при указании ссылки на сведения, содержащиеся в сноске, должны быть соблюдены правила ссылки внутри статьи, данные выше.

Ф) Список литературы: список литературы размещается в конце статьи, фамилии авторов размещаются по алфавитному порядку:

Книга:

Türkoğlu, İsmail. (2000). *Ruşya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ceylan, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınlar.

Статья:

Alp, Alper. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi. *Gazi Akademik Bakış*, 13, s. 117-126.

Devlet, Nadir (1983). Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, s. 1-10.

Интернет:

Ссылки на сайты интернета должны быть указаны в Списке литературы в следующем порядке:

Фамилия, Имя. (дата доступа). Заглавие. *Название страницы /сайта*. Страница. Ссылка. (в источниках, где не дан автор, указывается название статьи по тому же порядку.)

Звукозаписи и видео:

В ссылках на звукозаписи и видео при указании на теги данных источников должны быть указаны имя и фамилия первостепенного источника (продюсер, режиссёр, сценарист, артист, писатель, солист и др.), а затем его миссия в исследовании, дата издания источника, название источника, личности и организации, также принявшие участие в источнике, формат источника (VCD, DVD и др.)

Sınav, Osman. реж. (2012). *Uzun Hikâye*. Сцен. Yiğit Güralp. Арт. Kenan İmirzahoğlu, Tuğçe Kazaz, Ushan Çakır, vd. DVD. Sinegraf Film.